

Ս. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՆ
ԻՐԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ.
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

С. Х. СТЕПАНЯН

АРМЯНСКАЯ ТОРГОВАЯ
БУРЖУАЗИЯ
В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ
ИРАНА
(КОНЕЦ XIX—НАЧАЛО XX ВВ.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1992

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԽԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

324(55)
Չ-88

Ս. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐՋՈՒԱԶԻԱՆ
ԻՐԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ
(XIX ԳԱՐԻ ՎԵՐՋ XX ԳԱՐԻ ՍԿԻՉՔ)

324

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՂՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1992

ԳՄԻ 63.3 (22) 52 + 63.3 (5 Իրակ)
U 887

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱ արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
գլխավորական գիտությունների ղեկավար Լ. Մ. Եզանյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
գլխավորական գիտությունների ֆինանսիստներ
Ա. Գ. Ստամբուլյանը և Լ. Լ. Փանկեանյանը

Ստեփանյան Ս. Խ.

U 887 Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի
տնտեսական կյանքում (Պատ. խմբ.՝ Լ. Մ.
Եզանյան; 2ԳԱ արևելագիտ. ին-տ.—Եր.: 2ԳԱ
հրատ., 1992.—174 էջ)

Գրքում քննության են անվում XIX դ. վերջին XX դ.
սկզբին Իրանի տնտեսական կյանքում հայ բուրժուազիայի
գործունեության հետ անլիզոզ հարցերը, Լուսաբանվում է նրա
տեղն ու զեքը Իրանի արտաքին առևտրում, հատկապես
ուսու-իրանական առևտրամտեսական հարաբերությունների
զարգացման գործում, ինչպես նաև Իրանի ներտնտեսական
կյանքի տարբեր ոլորտներում՝ արդյունաբերության մեջ, ենթ-
քին առևտրում, ֆինանսական գործում, Վերլուծության է ևն-
թարվում նաև իրանահայ համայնքի ժողովրդագրական և ու-
ցիայ-տնտեսական վիճակը:

Գիրքը հասցեագրվում է արևելագիտության և բնիքերգ
լայն շրջաններին:

0593020913

U ————— 26—01

ԳՄԻ 63.3 (22) 52 + 63.3 (5 Իրակ)

703 (02)—92

ISBN 5—8080—0234—6

© Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1992

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

XIX դարի վերջը XX դարի սկիզբն Իրանի սոցիալ-տնտե-
սական կյանքում նշանավորվեց զգալի տեղաշարժերով: Գրանք
ուշ միայն Իրանի ներքին զարգացման, այլև ներկրի համաշ-
խարհային շուկա ներթաշվելու արդյունք էին: Արևմտյան Եվ-
րոպայի երկրների և Ռուսաստանի հետ տնտեսական կապերի
զարգացումը, արտաքին առևտրի ծավալի նշանակալի աճը
խթանեցին իրանական գյուղում ագրանքադրամական հա-
րաբերությունների զարգացումը: Երկիրը մշտապես ավելաց-
նում էր գյուղատնտեսական ապրանքների արտահանումը,
գրանով իսկ դառնալով զարգացած կապիտալիստական
երկրների համաբալի կցորդը:

Մյուս կողմից արևմտաեվրոպական երկրների և Ռու-
սաստանի հարաճուն առևտրատնտեսական էքսպանսիան կոր-
ծանաբար հետանցներ ունեցավ իրանական տնայնագործա-
կան արդյունաբերության ավանդաբար զարգացած ճյուղերի
համար, որոնք չդիմանալով եվրոպական մյուս արդյունաբե-
րական ապրանքների մրցակցությանը լիակատար անկում էին
ապրում:

Երկրում սկզված տնտեսական տեղաշարժերը զգալի փո-
փոխություններ առաջացրին Իրանի սոցիալական կառուցված-
քում: Գյուղում բնթացող կապիտալի նախասկզբնական կու-
տակման գործընթացն ուղեկցվում էր գյուղացիական լայն
խավիրի ունեղրիմամբ և մասնավոր հողատերերի ձեռքում
հողի կենտրոնացմամբ:

Առևտրաարհեստագործական խոշոր կենտրոններում տե-
ղի էր տեսնում արհեստավորների բազմահազարանոց բանա-

կի քայքայման և առևտրական ու դրամական կապիտալի կենտրոնացման ուժգին գործընթաց:

Այս ամենը օբյեկտիվ նախադրյալներ էր ստեղծում քաղաքում և գյուղում նոր արտադրական հարաբերությունների զարգացման և կապիտալիզմական հասարակության երկրի հիմնական դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի ձևավորման համար: Սակայն երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանների յուրահատկությունը, նրա կիսազգուծությունը վիճակն իրենց կնիքն էին թողնում բուրժուազիայի և պրոլետարիատի կազմավորման գործընթացի վրա, պայմանավորում նրա առանձնահատկությունները:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում իրանական բուրժուազիան թի՛ տնտեսական և թի՛ սոցիալական առումով զեռու շահագանջ թույլ էր: Սակայն նա աստիճանաբար ուժ էր հավաքում և աճելի ու աճելի ակտիվորում էր մասնակցում երկրի տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական կյանքին:

XIX դարի երկրորդ կեսից հայերն ուրիշ ազգությունների հետ միասին կարևոր դեր էին խաղում Իրանի տնտեսական կյանքում: Հայ բուրժուազիան ամուր գիրքեր էր նվաճել Իրանի արտաքին և ներքին առևտրում, ֆինանսների քննազատում և արդյունաբերության մեջ:

Սույն աշխատության շրջանակներում քննության ենք ենթարկում ոչ միայն իրանազգատան, այլև ռուսազգատան հայ վաճառականների գործունեությունը: Հարցի այգործինակ լուսարանումը բացատրվում է հետևյալ նկատառումներով:

Առաջին. Պատմական պայմանների բերուժով հայ բուրժուազիայի և ընդհանրապես հայ ազգի ձևավորումն ընթանում էր միաժամանակ ժամայան կայսրությունում, Իրանում և Ռուսաստանում: Իհարկե, այդ երկրները սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման տարբեր մակարդակները, նրանցում գոյություն ունեցող պատմական պայմանների յուրահատկությունները կանխորոշում էին հայ բուրժուազիայի առանձին խմբերի ձևավորման առանձնահատկությունները: Միևնույն ժամանակ հայ բուրժուազիայի կազմավորումն իրենից ներկայացնում էր միանական գործընթաց: Նրա առան-

ձին հատվածների առևտրական, ֆինանսական և արդյունաբերական գործունեության ձևերն ու եղանակներն այնքան նման էին, որ անհնար է նրանց տարբերել: Այդ մասին վկայում են նաև ժամանակակից հեղինակները: Այսպես, Ռուսաստանի Առևտրի և մանուֆակտուրաների ղեկավարաձևների հատուկ հանձնարարությունների պաշտոնյա Մ. Տոմարև, որը 1893—94 թվականներին գործողվել էր Իրան ռուս-իրանական ստևորի վիճակն ուսումնասիրելու համար, նշում է.

«Եվ սրանց, և նրանց՝ առևտրի հնարքները և սովորությունները, նրանց բարոյավոր և արդյունաբերական բնույթն այնքան նման է, որ հնարավոր չէ նրանց միջև օրե՛կ տարբերություն դնել»:

Սրկրորդ. Իրանազգատան և ռուսազգատակ հայ ձևերակատարների Իրանի տնտեսության բոլոր ոլորտներում սերտ համագործակցություն էին հաստատել: Նրանց առևտրաֆինանսական գործարքները, որպես կանոն, այնքան միաձուլված էին, որ հնարավոր չէ զբանջ քննություն ասելու առանձին-առանձին: Հատկանշական է, որ Իրանում առևտրաֆինանսական լայն գործունեություն ծավալած հայկական առևտրական ընկերությունները նույնպես միավորում էին ինչպես իրանազգատակ, այնպես էլ ռուսազգատակ ձևերակատարներին:

Սրորդ. Պակաս կարևոր ճանգամանք չէ նաև այն, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում այս կամ այն ձևերակատիրոջ հպատակությունը զգալի շահով պայմանական բնույթ էր կրում: Ռուսազգատակ հայ ձևերակատարների նշանակալի մասն աճելի սերտորեն կապված էր Իրանի, քան թե Ռուսաստանի հետ: Նրանցից շատերն ամբողջ կյանքում ապրում էին Իրանում, հիանալի գիտելի տեղի լեղուն և սովորությունները: Մյուս կողմից, զգալի թվով իրանազգատակ հայ ձևերակատարներ ստիպված էին ձևականորեն ընդունել ռուսական հպատակություն և ազատվել տեղական իշխանու-

* Հնդկանք նկատի ունի իրանազգատակ պարսիկներին, հայերին, արաբներին, թաթարներին և Ռուսաստանի, ժամայան կայսրության, Անգլիայի և Մոսկովի սուլթանի հպատակության տակ զանգղուց ետից ազգությունների ներկայացուցիչներին:

Յրունների կամայականություններից: Բերոր է, որ այդ միջոցին էր գիմել նաև Իրանում հայտնի այնպիսի խոշոր մի ընկերություն, ինչպիսին էր «Մուսմանյան երբայրներ» առևտրական տունը, որի երկու անդամներ ուսական հպատակություն էին ընդունել:

Իրանահպատակ և ուսահպատակ հայ ձեռնարկատերերի գործունեությունը մեկ ընդհանուր համալիրում բնութայն աննկելով հաներժ, մենք միաժամանակ տարբերակված ժողովուհուն ենք հանգես բերել նրանց զնահատման հարցում, հաշվի առնելով, որ ուսահպատակ հայերի առևտրաֆինանսական և արդյունաբերական գործունեությունն Իրանում սերտորեն կապված էր ուսահպատակ կապիտալի Իրան ներթափանցման հետ և այդ ներթափանցման ուղղակի արդյունք էր:

Իրանում հայ բուժաուղիայի անտեսական գործունեության համալիր ուսումնասիրությունը կարևոր գիտական նշանակություն ունի, քանի որ հնարավորություն է տալիս բազմակողմանիորեն քննարկել ուս-իրանական հարաբերությունները, ինչպես նաև բացահայտել հայ-իրանական բազմազարյաժողովուհունների կապը, շուրջաբանված էշեր: Միևնույն ժամանակ այն թույլ է տալիս հետևել իրանական բուժաուղիայի կազմավորման գործընթացին, վեր հանել Իրանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման առանձնատեղությունները: Մասնավորապես, արդյունաբերության շնագրավառում իրանահպատակ և ուսահպատակ հայերի ձեռնարկատերական գործունեության հաժաղումը հնարավորություն է տալիս պատասխանել այն հարցին, թե ինչու էր Իրանում գերիշխում առևտրային ֆինանսական բուժաուղիան, իսկ արդյունաբերական բուժաուղիան չարգանց թույլ էր և զեղես զանվում էր սաղմնավորման փուլում:

Հետազոտության ժամանակագրական շրջանակներն ընդգրկում են XIX դարի վերջը XX դարի սկիզբը, ավելի կոնկրետ, XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև նորագույն շրջանի սկիզբը: Ինչպես արդեն նշվել է, այդ ժամանակաշրջանը բնութագրվում է Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում

տեղի ունեցող կարևոր տեղաշարժերով, կապիտալիստական հարաբերությունների ծագմամբ և զարգացմամբ, ազգային արդյունաբերության ստեղծման առաջին յուրջ փորձերով: Հայ բուժաուղիայի գործունեության ակտիվացումը դիտվում է Հենց այս պատմական ֆոնի վրա:

Սույն աշխատության համար հիմնական աղբյուր են հանդեսացել նախկին ՆՍՀՄ Արտաքին գործոց նախարարությանը կից Ռուսաստանի արտաքին բաղադրակներության արխիվի (ՌԱՔԱ), Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ԿՊՊԱ), Վրաստանի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ԿԿՊՊԱ) և ՀՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ՀԿՊՊԱ) ֆոնդերի նյութերը, որոնց զգալի մասն առաջին անգամ է զրկում շրջանառության մեջ: Դրանք հիմնականում հյուպատոսների ընկերակցներ են, Իրանի տարբեր շրջանների անտեսական վիճակի մասին տեղեկանքներ, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանի տնտեսական կյանքի տարբեր ոլորտներում արտաքին առևտրում, արդյունաբերական շինարարության և հողատիրության բնագավառներում հայ բուժաուղիայի ծավալած բազմարևոյթ գործունեության մասին:

Այդ նյութերում ճշրվող վիճակագրական և այլ տվյալները, որպես կանոն, ստացվել են սկզբնաղբյուրներից և ավելի արժանահավատ են, քան ուրիշ նյութերը:

Հատկապես կարևոր են ուսական Հաշվավարկային բանկի նյութերը: Բանկի դրամաբաղկային զրքերը, ժառանգողների կողմից կազմված տարբեր տեղեկանքները, բանկի բաժանմունքների և գործակալությունների ամսական և տարեկան հաշվետվությունները և տեղեկագրերը կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հաշվետված տարբեր առևտրական տների և վաճառականների ֆինանսական դրության, նրանց առևտրական գործարքների, արդյունաբերության բնագավառում կապիտալների ներդրման և այլնի մասին:

եղակի վիճակագրական տվյալներ ենք քաղել ՎԿՊՊԱ ֆոնդերից: Դրանք գլխավորապես ուու-իրանական առևտրի մասին անգրկովկասյան մարտասների տեղեկագրերն են, որոնք զրոշակի պատկերացում են տալիս այս կամ այն վաճառականի առևտրական շրջանառության մասին:

ՀԿՊՊԱ ֆոնդերից օգտագործված նյութերը կարևոր նշանակություն ունեն իրանահայ բնակչության տեղաբաշխման և նրա սոցիալ-տնտեսական դրության ուսումնասիրության համար:

Իրանի տնտեսական կյանքի, ուու-իրանական առևտրական հարաբերությունների զարգացման, Իրանի տնտեսության տարբեր ոլորտներում հայ բուրժուազիայի գործունեության կարևոր աղբյուր են հյուպատոսական զեկույցների ժողովածուները:

Որոշակի փաստական նյութ են պարունակում մինչևեղափոխական շրջանի ոուս հեղինակների աշխատությունները: Նրանցից շատերը երկար տարիներ կարևոր պաշտոններ էին զբաղեցրել Իրանում և լավատեղյակ էին երկրի տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերին:

XIX դարի վերջի Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրության ուսումնասիրության արևելաբան Վ. Կոստոլովսկի և Ֆ. Բարկոլինի աշխատությունները, որը հրատարակել է խորհրդային գիտնական Գ. Պետրովը: Կենտրոնով քաջատեղյակ անձնավորություն, իրանական կազմակերպական բրիգադի հրամանատար Վ. Կոստոլովսկին հետաքրքիր տեղեկություններ է հազդրում երկրի ֆինանսական դրության, պետական ապահատում լայնորեն տարածված կաշտակերության, կենտրոնական կառավարության ֆուլության և տեղական կառավարիչների անկախության ուժեղացման վերաբերյալ:

Հիշատակության արժանի է Ֆ. Բարկոլինի աշխատությունը¹⁰, կենտրոնով Աստրաբադում Ռուսաստանի հյուպատոսը, նա հնարավորություն ուներ ի մի հավաքել և համակարգել Աստրաբադի և նրա հարակից շրջանների տնտեսական դրության վերաբերյալ հյուպատոսությունում եղած հարուստ վիճակագրական նյութերը: Եթե դրան ավելացնենք նաև այն, որ նա

ունենական սերտ կապեր ուներ հայ վաճառականների հետ և նրանցից նույնպես որոշակի ինֆորմացիա էր ստանում, ապա պարզ կդառնա, որ նրա հազդրում տեղեկությունները Մադանդարանում և Աստրաբադում հայ վաճառականների ծավալած գործունեության, նրանց առևտրական շրջանառության, ղեկավար և վաճառվող ապրանքների վերաբերյալ միանգամայն արժանահավատ են: Մասնավորապես, շափաղակ կարևոր են հեղինակի տեղեկությունները հայ և իրանահյուստակ ու ոուսահյուստակ մահմեդական վաճառականների առևտրական շրջանառության մասին, որոնք որոշակիորեն վկայում են, որ հայ վաճառականներն առևտրական շրջանառության ընդհանուր ծավալով գերազանցում էին մահմեդականներին, չնայած թվական առումով զգալիորեն զիջում էին նրանց¹¹:

Որոշակի արժեք է ներկայացնում Ժ. Կասիրի աշխատությունը¹²: Կենտրոնով Հնարավորական բանկի Մարզկար գործակալության կառավարիչը, հեղինակը հանդամանորեն ուսումնասիրել է հորտասնի չհանգի առևտրատնտեսական կյանքը: Ուստի պատահական նա, որ նրա աշխատությունը հարուստ փաստական նյութ է պարունակում բամբակագործում գործում հայ բուրժուազիայի արդյունաբերական ձեռնարկատիրության, բամբակի առևտրի եղանակների, իրանական բամբակի, բրդի, չոր մրդի և այլ ապրանքների արտահանման գործում հայ վաճառականների դերի մասին: Մեր կարծիքով բեղավ փաստական նյութի արժանահավատությանը շպեռք է կասկածել, քանի որ դրանք ստացվել են գերազանցապես սկզբնաղբյուրներից: Օրինակ, Ռուսաստանի հետ Մարզկարի առևտրի մասին բազմաթիվ տվյալներ հեղինակը ստացել է հայկական բեկեթությունների լիազորների հարցման ճանապարհով:

Ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Գլխավոր շտաբի ղեկավար Ռենդերի աշխատությունը¹³, Հեղինակը հանգամանորեն ուսումնասիրել է Իրանի Աստրաբադ-Քաստամի շրջանը և բազմաթիվ վիճակագրական տվյալներ է հազդրում Շահրուզի, Ռանդար Գլադի և շրջակայքի առևտրի մասին: Աշխատության հավելվածում հեղինակը տվյալներ է հազդրում Ռանդար Գլադում և Շահրուզում գործող հայ վաճառականների կազմակերպության մասին:

10.

ճառականների առևտրական շրջանառության մասին: Այժ, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ տվյալներ հեղինակը ստացել է առևտրական հյուպատոսության գործակալների միջոցով: Պատկան կարևոր չեմ կասկից ծովում առևտրական նավերի շարժման մասին տեղեկությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս կորակացնել, որ հայ վաճառականներից և արդյունաբերողներից շատերը սեփական առևտրական նավեր ունենին և իրենք էին իրականացնում կասպից ծովով ապրանքների արտահանումը և ներմուծումը:

Որոշակի հետաքրքրություն էն ներկայացնում Պ. Օզորոնիիովի աշխատությունները:

1874 թվականին մտվածացի վաճառական Գյուրտովսկու ջանքերով հանդերձավորվեց և Իրանի վրայով Աֆղանստան ուղարկվեց հատուկ քարավան՝ այդ երկրներում առևտրի պայմաններն ուսումնասիրելու նպատակով: Քարավանի հետ Իրան մեկնեց նաև Ռուսաստանի աշխարհագրական քննչություններից շատերից Օզորոնիիովը: Աշխարհագրական ուսումնասիրություններին զուգընթաց նա ուսումնասիրում էր նաև աուս-իրանական առևտրի կազմակերպման պայմանները և հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Մազանդարանում, Աքարաբադում և Խորասանում հայ վաճառականների գործունեության, նրանց առևտրական կապերի, ինչպես նաև Ռուսաստանի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտրի մասին:

Բանդար Գյազում, Շահրուզում և Խորասանի հյուսիսային շրջաններում հայ վաճառականների ծավալած գործունեության մասին հարուստ նյութ կա և. Ա. Կրտառնեովի աշխատություններում⁷: Ուշադրության արժանի է հատկապես հեղինակի այն վկայությունը, որ հայ վաճառականները Խորասանից Ռուսաստան էին արտահանում ոչ միայն իրանական, այլև աֆղանական, հնդկական և անգլիական արտադրության ապրանքներ⁸:

Մինչհեղափոխական շրջանի աուս հեղինակների որոշ աշխատություններ կարևոր նշանակություն ունեն Իրանի ձկնարդյունաբերության մեջ հայ բուրժուազիայի դերի հար-

ջի ուսումնասիրման համար: Ն. Շավրովի, Ն. Սուրովիիի աշխատությունները¹⁰ հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում կիսնորզների պատկանող ձկնորսարանների տեխնիկական հագեցվածության, ձկնորսության նշանակների, աշխատանքային պայմանների, աշխատողների ազգային կազմի վերաբերյալ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ուսս հեղինակների ոչ բոլոր աշխատություններն են հավաստի տեղեկություններ պարունակում: Մասնավորապես, Գ. Կալեմը զգալի փաստական նյութ պարունակող իր աշխատության մեջ¹¹ միտումնավոր մոտենցում է հանրապես բրեմոն Իրանում հայ վաճառականների առևտրարդյունաբերական գործունեության գնահատման հարցում: Այսպես, խոսելով XX դարի 10-ական թվականներին վերահիշյալ ձկնորսարաններից կիսնորզների ստացած շահույթի չափի մասին, նա անհիմն պնդում է, որ ձկնորսական տերի շահույթը միայն Կարասուի ձկնորսարաններից ստացվող վերլայի վաճառքից կազմում էր ավելի քան 500 հազար ռուբլի, իսկ վարձակալի տարեկան մաքուր շահույթը համարում էր մի քանի միլիոն ռուբլի¹²:

Հեղինակը զգալիորեն չափազանցել է նաև Բանդար Գյազում «Բեղյարյանց և Կարապետյանց» և «Նասիրյանց և Տեյր-Պեարոյանց» առևտրական տներին պատկանող բամբակագույն գործարաններից ստացվող շահույթի չափերը:

Զգալի փաստական նյութ են պարունակում նաև մյուս հեղինակների՝ Ա. Սախարովի, Ն. Շավրովի, Լ. Սորոցինսկու, Ն. Զելյուցիի, Պ. Ռիտիխի, Ս. Օստապկևիցիի, Պ. Ավերյանովի, Ս. Լոմենիցկու և այլոց աշխատությունները¹³:

Իրանական բնակչության տեղաբաշխման, նրա սոցիալ-տնտեսական դրությանը վերաբերող հարցերի լուսաբանման համար կարևոր աղբյուր են հայ հեղինակների գործերը, որոնք վիճակագրական հարուստ տվյալներ են պարունակում: Նրանք նկատի ունենանք, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Իրանում բացակայում էր պաշտոնական և ոչ պաշտոնական վիճակագրությունը, այսպե պարզ կգառնա, որ համարի հայ հեղինակների գործերը հայ համայնքի կյանքին

վերաբերող այս կամ այն հարցի լուսարանման միակ հաշվաստի արըլուրն են:

Մասնավորապես, Իրանի կենտրոնական և հարավային շրջանների հայ բնակչության թվաքանակի և տեղաբաշխման, նոր Զուլայի հայ համայնքի սոցիալական կառուցվածքի, արհեստավորների և առևտրականների տարբեր կատեգորիաների մասին արժեքավոր վիճակագրական տեղեկություններ է պարունակում և անշեղհատելի սղրչուր է Հաստիսի Տեր-Հովհաննիսյան աշխատությունը¹⁴:

Իրանի հյուսիսային շրջաններ, մասնավորապես Ատրպատականի թեմի հայ բնակչության թվազամի, նրա տնտեսական դրության ուսումնասիրման համար մեծ արժեք է ներկայացնում Ե. Յրանդյանի աշխատությունը¹⁵: Այն հավաստի փաստական նյութ է պարունակում բնակչության տեղաբաշխման և նրա տեղաշարժի, հայերի շրջանում տնայնագործական արհեստագործության տարածման մասին:

«Սայմաստ» գրքում¹⁶ մանրակրկիտ տեղեկություններ կան Սայմաստի շրջանի հայկական բոլոր բնակավայրերի բնակչության թվաքանակի, հայերի տարազանցության, հայ գյուղացիների դրության, հողատիրության տարբեր ձևերի մասին:

Օգտագործել ենք նաև Ատրպետի և Մկրտիչ Սրկարակեցյանի աշխատությունները¹⁷:

Կարևոր աղբյուր է նաև XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի հայ պարբերական մամուլը: «Մշակ», «Ներսիսյան», «Նոր Զուլայի լրարբ», «Ալիք», «Շախիդ» թերթերում հարուստ նյութ կա իրանահայ բնակչության թվաքանակի և տեղաբաշխման, նրա սոցիալ-տնտեսական վիճակի վերաբերյալ:

Խորհրդային պատմագրության մեջ Իրանում հայ բուրժուազիայի անտեսական գործունեության հարցը հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի նշել, ինչը, բնականորեն, զժվարացնում է մեր խնդիրը: Սակայն հարկ է նշել, որ այդ գործունեության առանձին կողմեր լուսարանվել են խորհրդային իրանագետների ընդհանուր բնութի աշխատություններում:

Խորհրդային պատմագրության մեջ Իրանի տնտեսության ուսումնասիրման առաջին լուրջ փորձը՝ Ն. Բորինինի աշխատությունն է¹⁸: Մասնագիտությանը լինելով գյուղատնտես-տնտեսագետ և ձեռքի տակ ունենալով ինչպիսի ուսուսական, այնպես էլ իրանական հավաստի աղբյուրներ, հեղինակը տալիս է Իրանի ժամանակակից տնտեսության համատար վերլուծությունը և հանգամանորեն լուսարանում է Իրանի արտաքին առևտրի վիճակը 1901—1923 թվականներին: Մեզ համար հատկապես հետաքրքիր են վիճակագրական տվյալները ուս-իրանական առևտրի տարբեր բնագավառների վերաբերյալ, ինչպես նաև Իրանի բամբակաբրդյունարտության մեջ հայ վաճառականների ծավալած գործունեությունն անշեղջոփ փաստերը:

2. Արզուլակի աշխատությունը¹⁹ նվիրված է Իրանում արդյունաբերության զարգացման, կապիտալիստական հարթերությունների ձևավորման և բանվոր դասակարգի ծագման առանցքային հարցերի ուսումնասիրությանը: Հանգամանորեն վերլուծելով Իրանի արդյունաբերության վիճակը, հեղինակը, բնականաբար բնության է ենթարկում նաև այդ բնագավառում հայ բուրժուազիայի ձևափոխությունների գործունեության հարցը: Հեղինակը լուսաբանում է նաև Իրանի կենտրոնաբերության մեջ հայ առևտրական կապիտալի գերի հարցը:

XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի Իրանի սոցիալ-տնտեսական պատմության ուսումնասիրման գործում զգալի աճանդ է Թ. Սևիդզիի աշխատությունը²⁰, որտեղ ընդունված են եմթարկվում իրանական բուրժուազիայի ծագման, նրա զարգացման վրա օտարերկրյա կապիտալի թողած բացասական ազդեցությունը, ազգային արդյունաբերական կապիտալի թուլության և առևտրավաշխատական կապիտալի դեբսարդացության հարցերը:

Աշխատության դրուական կողմերից է այն, որ հեղինակը հանգամանորեն վերլուծում է իրանական բուրժուազիայի ազգային, մասնագիտական և դույսային կազմը: Ցավոք, այդ

վերադարձվումը հիմնվում է հիմնականում Հաշվառարկային բանկի բանկային գրքերի նյութերի վրա և չի կարող տալ իրականացնող բուրժուազիայի կազմի ճշգրիտ և լիակատար պատկերը: Անշուշտ, հեղինակն անդրադառնում է նաև Իրանի տնտեսական կյանքին հայ բուրժուազիայի մասնակցության հարցին: Նա հիմնականում ճիշտ է գնահատում հայ բուրժուազիայի դերը, նշելով, որ հայերը պարսիկների և աղբրեշանցիների* հետ միասին կազմում էին իրանական բուրժուազիայի առաջատար խումբը և կարևոր դեր էին խաղում Իրանի արտաքին առևտրում, արդյունաբերության մեջ և արհեստագործության բնագավառում:

Իրանում հայ բուրժուազիայի գործունեության հետ կապված հարցերն այլ կամ այն լափով արծարծվել են նաև վ. Գյուխոզեզի, Լ. Կուլագինայի, Ե. Կուզնեցովայի աշխատություններում²¹:

Կիանոզիները մկնորսարաններում մկնորսության կազմակերպման եղանակների, վարձակալների ծախսերի և եկամուտների, աշխատողների թվաքանակի և տեխնիկական հագեցվածության վերաբերյալ հետաքրքրական փաստական նյութ կա Ա. Նեվրակի և Գ. Տեր-Հովհաննեսովի հոդվածներում²², Կրկու հեղինակներն էլ մեծ լափով օգտագործել են Ի. Ֆարմանովի աշխատությունը²³, սակայն մեզ չհաջողվեց այն հայտնաբերել Մոսկվայի, Սանկտ-Պետերբուրգի, Քրիլիսիի և Երևանի գրադարաններում:

Օգտագործել են նաև Հ. Եղանյանի և Ա. Դյումինի աշխատությունները²⁴, որոնք օգնել են ճիշտ գնահատել XIX դարի վերջին Իրանի աղքատային հարաբերություններում տեղի ունեցող տեղաշարժերը:

Աշխատության համար որոշակի արժեք են ներկայացնում արևմտանվորտական և ամերիկյան հեղինակների գործերը: Սակայն հարկ է նշել, որ չնչին բացառությամբ Իրանում

նում հայ բուրժուազիայի գործունեության վերաբերյալ նրանց հաղորդած ազդեցությունները կցկատր են և հաճախ կրկնում են ռուսական սկզբնաղբյուրները:

Այս առումով բացառություն է կազմում և մեզ համար հատկապես մեծ արժեք է ներկայացնում Չարլզ Իսալիի խմբագրած Վրանի տնտեսական պատմությունը 1800—1914 թթ.²⁵ Ժողովածուն²⁶, որտեղ ի մի են բերված ինչպես ռուսական, այնպես էլ արտասահմանյան հեղինակների աշխատություններից հատվածներ, անգլիական հյուպատոսների և այլ պաշտոնական անձանց զեկուցարկեր: Այդ նյութերի մի մասը տարրեր պատճառներով մեզ չի հաջողվել օգտագործել բնագրով: Ժողովածուն հետաքրքիր փաստեր է պարունակում առևտրի պայմանների, ֆինանսների և արդյունաբերության բնագավառում հայ բուրժուազիայի գործունեության վերաբերյալ: Հատկապես կարևոր են անգլիական հյուպատոսների հաղորդած անգլիկությունները 70-ական թվականների կեսերին Լիանոզովների ծախսերի և եկամուտների, մկնորսարանների աշխատանքի թվաքանակի և ազգային կազմի մասին, որոնք լրացնում են ռուսական սկզբնաղբյուրների նյութերը: Որոշ դեպքերում ժողովածուի նյութերը հանդիսանում են միակ աղբյուրը: Այսպես՝ անգլիական հյուպատոսների զեկուցարկերից մեկին շնորհիվ տեղեկանում ենք, որ դեռևս XIX դարի 80-ական թվականներին Օսմանյան կայսրության հայ առևտրաարդյունաբերական շրջանների ներկայացուցիչները զիմել Լին իրանական կառավարությանը՝ Իրանի պետական բանկի ստեղծման խնդրանքով²⁶, Գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում Իրանի լավագույն զիտակներից մեկի* անգլիացի Զորջ Քերզուրի աշխատությունը²⁷, Հեղինակը մանրակրկիտ տեղեկություններ է հաղորդում արհեստագործական և անասնաբուծական արտադրության, զյուզաճանտեսության և ֆինանսների վիճակի վերաբերյալ: Մեզ համար հատկապես կարևոր են հեղինակի տվյալները իրանահայ բնակչության թվաքանակի և տեղաբաշխման, Սաբզևարում և Խորասանի այլ քաղաքներում հայ

* Հեղինակը նկատի ունի ռուսազգացող և իրանազգացող բաժարներին:

վաճառականների ծավալած գործունեության, Ռուսաստանի վրայով խորասանյան բրդի տարանցիկ առևտրի մասին:

Հայկական առևտրական տների և ընկերությունների առևտրական շրջանառության, տարբեր ընազավառներում նրանց ձեռնարկատիրական գործունեության մասին որոշ պատկերացում է տալիս Վ. Լիթվենի աշխատությունը²⁸:

Իրանի ագրարային հարաբերությունների վերաբերյալ հարուստ փաստական նյութ է պարսկական Ա. Լամբոնի աշխատությունը²⁹: Հեղինակը հանգամանորեն վերլուծում է հողատիրության տարբեր ձևերի հարաբերակցության, մասնավոր հողատիրության զարգացման հարցերը: Աշխատության պարունակած փաստական նյութը հնարավորություն է տալիս հետևել գյուղացիության քայքայման, ֆեոդալական տնտեսությունները կիսաֆեոդալականի փոխարկվելու գործընթացին:

Օգտագործել ենք նաև Ե. Եղանեղի, Զ. Բարիերի, Մ. Էնթեների, Բիշոփի և այլոց աշխատությունները³⁰, որոնք նվիրված են Իրանի պատմության ընդհանուր խնդիրներին:

Ցավոք, XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի Իրանի պատմությունը և տնտեսությունը վերաբերող պարսիկ հեղինակների գործերում չափազանց քիչ տեղեկություններ կան հայ բուրժուազիայի գործունեության վերաբերյալ: «Քումանյանց եղբայրներ» առևտրական տան բազմակողմանի գործունեությանը վերաբերող որոշ տվյալներ քաղել ենք «Իրանի ազգային բանկի հրատարակյալ պատմություն (1928—1958)» գրքից³¹: Մեզ համար կարևոր են հատկապես ռուս-իրանական առևտրին վերահիշյալ ընկերության մասնակցությունը, առևտրական տան ֆինանսարանկային գործունեությանը, Քումանյանցների կողմից զգալի հողային զանգվածների զբնմանը վերաբերող փաստերը: Մասնավորապես զբքում եղած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ XIX դարի վերջից առևտրական տան գործունեության մեջ գերակշռում էին ֆինանսարանկային գործարքները:

Վերահիշյալ առևտրական տան ֆինանսական գործու-

նեության, նրան իրանական կառավարության պարտքի չափերի վերաբերյալ հազվագյուտ տեղեկություններ է հազորդում պարսիկ հեղինակ Իսմաիլ Ռահերը³²:

Իրանական արդյունաբերության վիճակի, մասնավորապես XIX դարի կեսերին Իրանում արդյունաբերական շինարարության հարցերը քննելիս օգտվել ենք Ֆերիդուն Ազմիչայի աշխատությունից³³: Հեղինակը հանգամանալի վերլուծություն է ենթարկում վարչապետ Միրզա Թաղի-խանի գործունեությունը, որն ուղղված էր Իրանում ազգային արդյունաբերության ստեղծմանը և կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում առաջին արդյունաբերական ձեռնարկությունների մասին:

Մուստաֆա Ֆաթեհի աշխատությունը³⁴ նվիրված է Իրանի ֆինանսների և բանկային գործի վիճակի քննությանը: Չափազանց արժեքավոր են Իրանում և Ռուսաստանում «Քումանյանց եղբայրներ» առևտրական տան ունեցած կապիտալի շափերի վերաբերյալ հեղինակի տեղեկությունները:

Օգտագործել ենք նաև Մելիք Մուհամեդ Ալի Զամազադեի աշխատությունը³⁵, որն առ այսօր մնում է XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի Իրանի տնտեսական պատմության միակ համահավասար հետազոտությունը:

**ԻՐԱՆԻ ՍՈՅՏԻՄ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՎՈՒՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒՌՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ
XX ԳԱՐԻ ՍՂՋՐԻՆ**

XIX դարի կեսերին Իրանը ափսիվ միջնադարյան արե-
վելյան պետություն էր, որտեղ գերիշխում էին ֆեոդալական
արտադրական հարաբերությունները: Բնակչության հիմնա-
կան մասի զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր:

Ագրարային հարաբերությունների հիմքում ընկած էր
հողի նկատմամբ ֆեոդալական սեփականությունը: Ու-
սումնասիրվող ժամանակաշրջանում Իրանում տարածված
էին հողատիրության հետևյալ հիմնական ձևերը՝ խալխան,
վակֆ, արբարի, իլլաթի և օմումի: Վիճակագրական ճշգրիտ
աժյալների բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս
ամբողջական պատկերացում կազմել հողատիրության տար-
բեր ձևերի հարաբերակցության մասին, սակայն աղբյուրնե-
րում առկա աժյալները թույլ են տալիս ուղղագծել ագրարա-
յին հարաբերությունների զարգացման ընդհանուր օրինաշա-
փությունները և անել որոշ ընդհանրացումներ:

XIX դարի երկրորդ կեսից Իրանի ագրարային հարա-
բերություններում տեղի էին ունենում զգալի տեղաշարժեր,
որոնք պայմանավորված էին ինչպես ներքին, այնպես էլ
արտաքին գործոններով: Գյուղում ապրանքադրամական
հարաբերությունների զարգացմանը զուղընթաց բնատնտե-
սությունն աստիճանաբար քայքայվում էր և նախադրալներ
էին ստեղծվում կապիտալիստական հարաբերությունների
զարգացման և համազգային շուկայի ձևավորման համար:

Մականյե այդ գործընթացի բնորոշ առանձնահատկությունն
այն էր, որ այն ընթանում էր զգալի շափով արտաքին գոր-
ծոնի ազդեցության տակ: Անցյալ դարի 70-ական թվական-
ներից սկսվում է Իրանի ինտենսիվ ներքաշումը համաշխար-
հային կապիտալիստական շուկա: Տեղի էր ունենում գյու-
ղատնտեսության ապրանքայնացման գործընթաց, որը ըս-
կառում էր ավելի ու ավելի մեծ շափով աշխատել արտաքին
շուկայի համար: Գյուղատնտեսական ապրանքների արտա-
հանման տճը որոշակիորեն խթանում էր տնտեսության
այդ ճյուղի զարգացումը: Հողի ապրանքային արժեքն ան-
շեղորեն աճում էր, ժամանակակից արդյունաբերության բա-
ցակալության պայմաններում այն դառնում էր կապիտալի
ներդրման ամենաշահավետ ոլորտներից մեկը:

Այս ամենը նկատելիորեն փոխում էր հողատիրության
տարբեր ձևերի հարաբերակցությունը: Ըթն մինչև XIX դարի
կեսերը հողատիրության հիմնական ձևերը խալխան՝ պետա-
կան հողեր և վակֆն էին՝ մզկիթապատկան հողեր, ապա
հետագայում տիրապետող միտում է դառնում մասնավոր
հողատիրության արագ զարգացումը, որի հետևանքով ար-
բարի ֆոնդն անշեղորեն ընդլայնվում էր: Դա հիմնականում
պայմանավորված էր հողի եկամտաբերության աճով: Սա-
կայն պահաս կարեղը չէր նաև այն, որ իրանական կառա-
վարությունը և նաք էդ-Դին շահը մշտապես զբամի կարիք
ունենալով ստիպված էին մասնաշարք վաճառել խալխան
հողերը: Ուստի խալխան հողերի ֆոնդն արագորեն կրճատ-
վում էր: Այսպես՝ XIX դարի 70-ական թվականների վերջին
Մալախրի շրջանի 236 գյուղերից 206-ը արբարի էին, 7-ը՝
մասնակիորեն արբարի, 16-ը՝ խալխան, 5-ը՝ մասնակիորեն
խալխան և 2-ը՝ վակֆ¹:

1880-81 թվականներին Ղարաղանի շրջանում 46 գյու-
ղեր արբարի էին, 13-ը՝ մասնակիորեն արբարի, և միայն
մեկ գյուղի 13 մասն էր խալխան: Մեկ գյուղի կեսը, մյուսի
1/3-ը և երրորդի 1/6-ը վակֆ էին²:

Նաք էդ-Դինի կառավարման շրջանում Սպահանի շրք-
յակայրի պետական բոլոր հողերը վաճառված էին և երբ Մո-

գաֆեր Էդ-Պին շահն իշխանության գլուխ եկավ, միակ խա-
լիսն հողերը Բարապպի ավերված գյուղերն էին՝:

Ասորաբարի շրջանում 229 բնակեցված գյուղերից 168-ը
կալվածատերերի մասնավոր սեփականությունն էին կազմում
և միայն 19-ն էր պատկանում արեւոյթյանը՝:

Հողատիրության տարբեր ձևերի հարաբերակցության
նման պատկերը բնորոշ է ուսումնասիրվող ժամանակաշրջ-
անի Իրանի համարյա բոլոր շրջաններին:

Արբարի Տողերի ամբ հիմնական աղբյուրը պետական
հողերն էին: Մակայն այն տեղի էր ունենում նաև ի հաշիվ
հողատիրության մյուս ձևերի: Օրինակ, Բրանի խոշորագույն
մզկիթապատկան տիրույթներից էր Ջահրին: Այդ վիթ-
խարի կալվածքը բաղկացած էր 380 գյուղերից, սակայն XX
դարի սկզբին կրոնական հաստատությունների ձեռքում
մնացել էր ընդամենը 12—15 գյուղ, մյուսներն անցել էին
մասնավոր հողատերերին՝:

XIX դարի վերջին Մակվի խանությունում կար 14 մզգ-
կիթապատկան գյուղ, մինչդեռ XX դարի սկզբին արդեն ոչ
մի մզկիթապատկան գյուղ չկար՝:

Վերահիշյալ փաստերը վկայում են այն մասին, որ հողի
մասնավոր սեփականատիրությունը զարգանում էր նաև
վակֆի՝ մզկիթապատկան հողերի հաշիվին: Նման միտումը
չափազանց հետաքրքիր է նաև այն առումով, որ գոյություն
ունեցող կարգի համաձայն մզկիթապատկան հողերի վա-
ճառքն արգելվում էր: Մակայն անցյալ դարի վերջից այդ
կարգն արդեն չէր պահպանվում, իսկ մասնագրական հողե-
րականներն ամեն անգամ որևէ պատճառ էին գտնում հողե-
րի վաճառքի համար:

Արբարի հողերի ընդլայնումը տեղի էր ունենում նաև ի
հաշիվ խորհեմալեքային՝ մանրկալվածատերական և հան-
րային հողերի: Օրինակ, XIX դարի 80-ական թվականներին
սկզբին Ղարաղանի շրջանի 14 խորհեմալեքային գյուղերից
7-ը գտնվում էին արբարի վերածման զործնթացում՝:

Արտաքին առևտրական կապերի ընդլայնումը և ապ-
րուսեագրամական հարաբերությունների արագ զարգացումը

առցիտական խորը տեղաշարժեր առաջացրին իրանական
գյուղում: Մինչև XIX դարի կեսերը գյուղում տիրապետող
տարբեր ժառանգական խաններն էին, սակայն դարի վերջից
իրացությունը կարուկ կերպով փոխվում է: Առևտրական
կապիտալը ներթափանցում է գյուղ: Արտաքին առևտրի հետ
կապված խոշոր վաճառականները որոշակի հետաքրքրու-
թյուն են ցուցաբերում հողի նկատմամբ: Նրանք զգալի բա-
նակության հողեր են գնում Իրանի տարբեր շրջաններում
և զարկ են տալիս առևտրային հողագործությանը: Մասնա-
վորապես վիթխարի հողային տարածություններ էին ձեռ-
բարի առևտրաբանական կապիտալի այնպիսի խոշոր ներ-
կայացուցիչներ, ինչպիսիք էին Ջամշիդյանները, Ջահանյա-
նիկը (փարսեր), Քումանյանները (Շաիր) և այլք:

Առևտրական կապիտալը ներթափանցումը գյուղ կրկա-
կի նշանակություն ուներ: Մի կողմից այն խթանում էր գյու-
ղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը
և ֆեոդալական տնտեսությունների փոխակերպումը կիս-
ֆեոդալական Մյուս կողմից, զա բացասաբար էր անդա-
րառելում սղջալիս արդյունաբերության զարգացման վրա,
քանի որ խոշորնդրոտում էր առևտրական կապիտալը արդյու-
նաբերականի փոխարկվելու ընկանտոն գործընթացը:

Խոշոր վաճառականները զգալի կապիտալ ներդնելով հո-
ղագործության բնագավառում վերածվում էին վաճառական-
կալվածատերերի, ինչը բնորոշ էրևույթ է XIX դարի վերջի
XX դարի սկզբի Իրանի համար: Մինևույն ժամանակ տեղի
էր ունենում հակադարձ էրևույթը: Խոշոր ֆեոդալները և
մյուս հողազամները աղբյուրաբանական հարաբերունու-
նների զարգացմանը զուգընթաց սկսում էին սեփական տնտե-
սություն վարել և անմիջականորեն կամ միջնորդների միջո-
ցով վրադրել առևտրով:

«Գյուղատերերը սեփական տնտեսություն չունեին և
բավարարվում էին ժողովրդից ստացած բերքի 1/10-րդ մա-
սով: Մակայն, երբ մրգերն սկսեցին վաճառվել մեծ քանա-
կությամբ, գյուղատերերն ընտրեցին լավագույն հողակտոր-

ները, այգիներ հիմնցին և գյուղացիներին ստիպեցին անվճար աշխատել իրենց այգիներում»,—նշում է Ատրպետը⁶։

Նոր հողատերերի թվում նշանակալի տոկոս էին գաղմում մասննդական հոգևորականները։ Քեհրանի, Քավրիզի, Սպասանի շատ մոջթեհդներ ձեռք էին բերել 50—200 դյուղ և մրցում էին վաճառականների և դրամատերերի հետ⁷։

Գյուղատնտեսության մեջ տեղի էին ունենում զգալի կատարվածքային փոփոխություններ։ Հացահատիկային կուլտուրաների հաշվին, որոնք բավարարում էին հիմնականում ներքին շուկայի պահանջարկը, արագորեն ավելանում էր տեխնիկական կուլտուրաների արտադրությունը։

Ամբողջ Իրանում¹⁰ հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունները կրճատվում էին և քնդլայնվում էին բամբակի, ափսոսի, ծխախոտի և այլ տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածությունները։ Մի շարք շրջաններում հացահատիկային կուլտուրաների արտադրությունն այնքան կրճատվեց, որ այլևս չէր բավարարում տեղական բնակչության պահանջարկը։ Դա վերաբերում է հատկապես հարավային Իրանին, որը դարձել էր իրանական ափսոսի արտադրության հիմնական կենտրոնը։

«Այդ կուլտուրայի շահավետությունը, որը Չինաստանում միշտ նշանակալի պահանջարկ ունի, այնտեղ դաշխակեց հարավային Իրանի հողագործներին, որ նրանք հրաժարվեցին հացահատիկի և բրնձի մշակությունից, որի պատճառով հաճախ ստիչ են մատնվում, բանի որ հաղորդակցություն չավ ձանապարհների բացակայության պայմաններում, հացի առդափոխումն այլ շրջաններից անհնար է»,—նշում է Մ. Տումարանի¹¹։

Սպասանի շրջանում ափսոսի արտադրությունն, ի վնաս հացահատիկային կուլտուրաների, այնքան արագ էր զարգանում, որ սկսեց անհանգստացնել նույնիսկ տեղական իշխանություններին։ Վերջիններս աշխատում էին ամեն կերպ արգելափակել այդ գործընթացի հետագա խորացումը։ Սպասանի նահանգպետը նույնիսկ հնտուկ կարգադրություն հրատարակեց, որի համաձայն գյուղացիները պարտավոր էին

յուրաքանչյուր շրա մաս ափսոսի դիմաց ցանել մեկ մաս հացահատիկ¹²։

Իրանի տարբեր շրջաններում լայնորեն տարածված էր բամբակի մշակությունը։ Այդ կուլտուրայի մշակույթում Իրանում զբաղվում էին եսև XIX դարի սկզբին, սակայն մինչև դարի կեսերը բամբակի արտադրությունն ուներ գերազանցապես տեղական նշանակություն և այն արտահանվում էր աննշան շահերով։ Իրազդուրյունն արմատապես փոխվեց դարի վերջին։ Ռուսաստանում տեքստիլ արդյունաբերության արագ զարգացումը որոշակիորեն խթանեց բամբակի արտադրությունն Իրանում։ Դրան մեծ շահով նպաստեց նաև ԱՄՆ-ում սկսված քաղաքացիական պատերազմը։ ԱՄՆ-ը բամբակի խոշորագույն արտահանողն էր ամբողջ աշխարհում, սակայն վերոհիշյալ պատերազմի պատճառով այդ ապրանքի արտահանումն ԱՄՆ-ից խիստ կրճատվեց։ Պատերազմը ցույց տվեց Ռուսաստանի տեքստիլ արդյունաբերության կախումն ամերիկյան հումքից և նրան ստիպեց փրձանել հումքի նոր արդյունքների ամերիկյան բամբակի արտահանման կրճատումը խթանեց այդ կուլտուրայի մշակությունը մյուս երկրներում, այդ թվում նաև Իրանում։ Այդ երկրում բամբակի արտադրություն և նրա արտահանման անհկարկոր պատճառներից մեկը Ռուսաստանի աշխարհագրական դիրքն էր, նրա մտերիկությունն իրանական բամբակի արտադրության հիմնական կենտրոններին։ Պակաս կարևոր չէր նաև Ռուսաստանի մաքսային քաղաքականությունը, որը XIX դարի վերջից արտոնչալ մաքսային սակադին էր հաստատել իրանական բամբակի համար։

Այս ամենի հետևանքով XIX դարի կեսերից իրանական բամբակի արտադրությունն ու արտահանումն արագորեն ավելանում էր։ Այսպես, էթև 1858—67 թվականներին Իրանից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան միջին հաշվով 121.700 փութ բամբակ, սպա Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այդ թիվն անձ էր ավելի քան 12 անգամ և կազմում էր 1.553.620 փութ¹³։

1893—34.549 կգ	1902— 86,912
1894— 76.068	1903—1529.400 ¹⁷
1895—107.035	1904— 44.500 գոռ ¹⁸
1896—101.981	1905— 46.400
1897—156.774	1906— 65.800
1898—294.500	1907— 77.800
1899—557.600	1908— 44.200
1900—765.496	1909— 60.400 ¹⁵
1901—585.200	

Բացի Գիւանից շերամարտուծությամբ զբաղվում էին նաև Մազանդարանում, Խորասանում, Իրանական Արդեբեջանում, Քաշանի, Սպահանի, Քիրմանի շրջակայքում և այլ շրջաններում:

Շերամորդի հիվանդութեան պատճառով Գիւանում զգալիորեն կրճատվեցին թթենու այգիները: Գյուղացիները զարկ տվեցին այլ կուլտուրաների մշակութանը: Հյուսիսային շերամաներում արագորեն ավելանում էր ծխախոտի, ձիթազտի, բրնձի, հարավում՝ ափիոնի արտադրութունը¹⁹:

Սակայն XIX դարի վերջից շերամարտուծութեան նկատելի աշխուժացման հետևանքով այս ճյուղը լայն տարածում կտավ և ընդգրկեց նորանոր շրջաններ: Շերամարտուծությամբ սկսեցին զբաղվել ոչ միայն մետաքսի արտադրութեան ավանդական շրջաններում, այլև Լահիջանում, Լանգերուզում, Էնդիխում, Ար-Քենարում, Քենում, Քոնկարում և այլուր²⁰:

Արտադրված մետաքսը և մետաքսարժոժի արտահանվում էին գերազանցապես Ֆրանսիա և Իտալիա: Երկրում մտնում էր ընդհանուր արտադրանքի ընչին մասը: Այսպես, 1906 թվականին Գիւանում հավաքված մետաքսարժոժի ընդհանուր քանակի 3/4-ը արտահանվել էր, իսկ տեղում մնացել էր միայն 1/4 մասը²¹:

Բամբակի արտադրութեան նման շեշտակի վերելքը, ինչպես նշվեց, պայմանավորված էր գլխավորապես արտաքին պահանջարկով և համաշխարհային կապիտալիստական շուկա Իրանի ներքաշման արդյունք էր: Արտադրված բամբակի ճնշող մասն արտահանվում էր, իսկ երկրի ներսում մնում էր նրա միայն 1/6 մասը: Օրինակ, 1912—14 թվականներին արտադրվում էր տարեկան միջին հաշվով 2 մլն. փութ բամբակ, որից 1.650.000 փութն արտահանվում էր գերազանցապես Ռուսաստան, իսկ 350.000 փութը մնում էր երկրի ներսում ներքին պահանջարկը բավարարելու համար¹⁴:

Իրանում վաղուց րվեր զբաղվում էին շերամապահությամբ: Մի քանի դար շարունակ մետաքսը Իրանի արտահանման կարևորագույն ճյուղն էր: Անցյալ դարի սկզբին շերամարտուծությունը զենու շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ Իրանի անասնական կյանքում: Սակայն 60-ական թվականներինց գյուղատնտեսության այդ կարևոր բնագավառն անկում էր ապրում, որը շերամորդի հիվանդութեան արդյունք էր: Հինգ տարվա ընթացքում՝ 1864—69 թթ., Գիւանում մետաքսի արտադրութունը կրճատվել էր մոտավորապես 5 անգամ¹⁵: Հետագայում ևս Գիւանում շերամարտուծությունը խորը ճգնաժամ էր ապրում: Գիւանի շերամապահները մետաքսի արտադրությունը վերականգնելու բազմաթիվ անհաջող փորձեր կատարեցին: Շերամի սերմեր ներմուծվեցին Խորասանից, Խանեկիներից և Նույնիսկ Ճապոնիայից, սակայն այդ փորձերից ոչ մեկը դրական արդյունք չտվեց¹⁶:

Գիւանում շերամարտուծութեան նոր վերելքը սկսվեց միայն անցյալ դարի 90-ական թվականներին: 1893 թվականին հունական Պասախիդիս ընկերության ներկայացուցիչ Բեզանտոս Գիւանի շերամապահներին բաժանեց Բուրսայից ներմուծված պատերկան եղանակով պատրաստված 8.000 ունցիա (1 ունցիան հավասար է 29,86 գրամի) շերամի սերմ: Առևտրական տան փորձն անմիջապես դրական արդյունք տվեց և մետաքսի արտադրությունը սկսեց արագորեն ավելանալ:

XX դարի վերջից Իրանում արագորեն ավելանում էր բրնձի արտադրությունը, որը աստիճանաբար դառնում էր Իրանի արտահանման գլխավոր շյուղերից մեկը: Բրնձի արտադրության գլխավոր շրջանները մերձկասպյան նահանգներն էին՝ Գիլանը, Մաղանդարանը և Աստարազը, որտեղից բրնձն արտահանվում էր բացառապես Ռուսաստան: Պարսիկ հեղինակ Ջամալ-զադեի տվյալներով 1872—1910 թվականներին բրնձի արտահանությունը Ռուսաստան ավելացել էր 58 անգամ²²: XX դարի սկզբին բրնձն Իրանի արտահանման մեջ գրավում էր չորրորդ տեղը:

Հասարակ, կապիտալ ներթափանցումն իրանական գյուղ հանգիցրեց գյուղատնտեսության ավարանբախցմանը, հողատիրության տարբեր ձևերի միջև հարաբերակցության և գյուղատնտեսության կառուցվածքի փոփոխությանը: Գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը արագացրեց ֆեոդալական տնտեսությունը կիսաֆեոդալականի փոխարկվելու գործընթացը: Որոշ հետազոտողներ, ինչպես օրինակ Մ. Պալավիշիլը, հակված էին դրանում տեսնել սոցիալական նոր կարգի հաղթանակը: Իրականում, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, իրանական գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունները դեռևս տիրապետող էին:

«Կապիտալն աշխատանքն իրեն է ենթարկում ամենից առաջ այն տեխնիկական պայմանների հետ միասին, որոնց մեջ նա պատմականորեն գտնում է հիշյալ աշխատանքը: Այս պատճառով նա անմիջաբար չի փոխում արտադրության եղանակը», — նշում է Կ. Մարքսը²³:

Կ. Մարքսի այս բնորոշումը լիովին կարելի է կիրառել նաև Իրանի ագրարային հարաբերությունների վիճակը բնութագրելիս: Անցյալ դարի վերջին և մեր դարի սկզբին իրանական գյուղում դեռևս զերիշխում էին ֆեոդալական արտադրական հարաբերությունները: Կապիտալիստական վերափոխումները մեծ չափով ընթանում էին արտաքին գործոնների ազդեցության տակ, որի պատճառով կիսաապաստ, ալլանդակ բնույթ էին կրում:

Առետրական կապիտալի գյուղ ներթափանցման և մասնավոր հողատիրության զարգացման հետևանքով տեղի էջ ունենում գյուղացիների ունեղրկման ուժգին գործընթաց: Նորմալ պայմաններում դա պետք է նպաստեր կապիտալիստական ձևերի արտադրության զարգացմանը, քանի որ պարսիկանվորական ուժի զգալի բանակ էր առաջանում: Սակայն Իրանի պայմաններում, որտեղ լիար ձևերից արդյունաբերական կապիտալ և ընդհանրապես ժամանակակից արդյունաբերություն, գյուղացիների ունեղրկումը չէր կարող խթան ծառայել կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման համար: Այդ պատճառով տեղի էր ունենում ստրկական պայմաններով հողի հետ գյուղացիների վերամիավորում: Կենդրոն ստարիկ ժամանակաշրջանում իրանական գյուղացիության հիմնական մասը կազմում էին հողազուրկ և սակավահող գյուղացիները, որոնք շափազանց ծանր պայմաններով վարձակալում էին կալվածատերերին և այլ հողատերերին պատկանող հողը: Անշուշտ, Իրանում գյուղացիների ճորտական կախվածությունը շտապավոր ալյուխի ստր առևտր, ինչպիսին Ռուսաստանում էր: Նրանք անձնապես ազատ էին, կարող էին տեղափոխվել մեկ հողատիրոջից մյուսի մոտ, ըզրազմունք ընտրել և այլն: Սակայն, փաստորեն, իրանական գյուղացիության մեծամասնության սոցիալական դրությունը թիշ բանով էր տարբերվում առևական ճորտ գյուղացու վիճակից: Ողջ Իրանում հողատերերը սեփական տնտեսությունը վարում էին կիրառելի գյուղացիության շահագործման նպակին ֆեոդալական ձևերը, զուցորջելով հարկազրման տնտեսական և արտատնտեսական մեթոդները²⁴:

Ինչպես նշվեց, գյուղացիները հողը վարձակալում էին ստրկական պայմաններով: Պահպանվում էր բերքի բաժանման միջնադարյան հնգանդամ բանաձևը, որի համոժայն թրերը բաժանվում էր հինգ հավասար մասի՝ հողի, ջրի, սերմացուի, քաշող ուժի և աշխատուժի համար: Լավագույն դեպքում գյուղացին հողատիրոջը տալիս էր բերքի 1/5 մասը՝ վարձակալած հողի փոխարեն: Սակայն շատ հաճախ ֆեոդալին էր պատկանում ոչ միայն հողը, այլև ջուրը, քաշող ուժը և

անըմացուն: Նման դեպքերում գյուղացին ֆեոդալին տալիս էր բերրի 2/5 միսև 4/5 մասը, Օրինակ, Մերվդաշտի, Շիրազի, Ֆիրուզաբադի շրջաններում գյուղացիները հողատիրոջն էին տալիս բերրի 2/3 մասը, Քավականում՝ 1/2-ը²⁶:

Ապրանքային տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց ընամթերանի ոնետային փոխարինելու էր գալիս դրամականը, որի չափերն անընդհատ աճում էին: Ընդհանուր առմամբ գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը բավականին դանդաղ էր ընթանում: Չնայած անտարազին հողագործության որոշ աշխուժացմանը, այն զեռև էլի գերիշխում գյուղատնտեսության մեջ, իսկ ապրանքային արտադրանքի բաժինը տնտեսությունների ընդհանուր արտադրանքում այնքան էլ մեծ չէր:

Ինչպես նշում է Շ. Թադրեկան «...գյուղատնտեսության ապրանքայնացման գործընթացը տեղական հայրենական արդյունաբերության հետ փոխադարձ կապի բացակայության պատճառով ընթանում էր միակողմանիորեն, արդյունաբերություն, որի զարգացումն ընթանում էր ավելի դանդաղ, քան ընդհանուր առմամբ հողագործության և գյուղատնտեսության զարգացումը»²⁶:

XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն օրյնկտիվ նախադրյալներ էր ստեղծում ազգային ֆարքիկազործարանային արդյունաբերության առաջացման համար: Երկրում տեղի էր ունենում կապիտալի նախասկզբնական կուտակման գործընթաց, առևտրագրավային կապիտալի ֆերիկայացուցիչների ձեռքում խոշոր միջոցներ էին կուտակվում: Քայքայված արհեստատերերը և մասնավոր հողատիրության զարգացման հետևանքով ունեղրկված գյուղացիները ժամանակակից ֆարքիկազործարանային արդյունաբերության զարգացման համար ազատ բանվորական ուժի զգալի բազա էին ստեղծում: Իրանն ուներ նաև հարուստ քնական ռեսուրսներ:

Մյուս կողմից, զեռև անցյալ դարի սկզբին իրանական տնայնագործական արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում

արդեն գոյություն ունեին կապիտալիստական ապրանքային արտադրության սաղմեր²⁷:

Սակայն Իրանի ուսլ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանները չէին նպաստում ազգային արդյունաբերության զարգացմանը: Ավելին, դրանք զգալի չափով խոչընդոտում էին կապիտալիստական ձեռնարկատիրության առաջին անհրաժեշտ պայմանի՝ վաճառականի անձի և դուրքի անձևում խելիության, ինչպես նաև անհրաժեշտ հումքային և էներգետիկ բաղալի, ժամանակակից փոխադրամիջոցների բացակայությունը, անտարական կապիտալի դանդաղ փոխարկումն արդյունաբերականի, նրա սերտ կապը վաշխատության և հողի հետ, Իրանի քաղաքական պայմանները կանխորոշեցին արդյունաբերության ընազավտում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման դանդաղ տեմպերը: Այս ամենի հետևանքով անցյալ դարի վերջին Իրանում բացակայում էր ժամանակակից ֆարքիկազործարանային արդյունաբերությունը:

XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանի սոցիալ-տնտեսական պատմության բուրբ հետազոտողները համաձիտ են այն բանում, որ Իրանի արդյունաբերությունը ընդհանուր առմամբ տնայնագործական ընուլթ էր կրում:

«Պարսկաստանի վերանշակող արդյունաբերությունը զեռև գտնվում է զարգացման ստորին աստիճանում և իր ընուլթով կարող է դասվել տնայնագործականի շարքը, որտեղ աշխատողներ ընտանիքն է, իսկ սակավաթիվ զեպքերում արհեստավորների ամբողջ միավորումներ՝ նրանց միջև աշխատանքի հստակ բաժանամաք»,—նշում է Պ. Ռիտիխը²⁸:

Արդյունաբերության վիճակը մոտավորապես նույն կերպ են ընուլթագրում նաև ավելի ուշ շրջանի հեղինակները: Լ. Սոքրինսկին 1913 թ. հրատարակած իր աշխատության մեջ նշում է. «խոսելով Պարսկաստանի արդյունաբերության մասին, հարկ է նշել, որ այն զեռև գտնվում է տեխնիկական շատ ցածր մակարդակի վրա և զեռև գոյուս չի եկել տնայն-

նագործական և արհեստավորական արտադրության փու-
լից»²⁹;

Մեկ այլ ուսումնասիրող՝ Գ. Տեր-Ղուկասովը նույնպես
վկայում է, որ «Պարսկաստանում բազի նեղ իմաստով ֆար-
բիկագործարանային արդյունաբերություն չկա...», և որ
ավելի ճիշտ կլինե՞ր այն դասել տնայնագործականի շարքը,
որտեղ չենց իրենք՝ տերերը հանդիսանում են նաև աշխա-
տողների³⁰:

Իրանական տնայնագործական արդյունաբերության
ամենազորգացած ճյուղը գորգագործությունն էր, որի հիմ-
նական կենտրոններն էին Ճարսը, Խորասանը, Աղբեջանը,
Քաշանը, Քիրմանը և Քուրդիստանը: Այդ շրջաններում գործ-
ված գորգերը լայն հուշակ էին վայելում ինչպես Իրանում,
այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Ճյուղի լայն տարած-
ման մասին է կոստում նաև այն փաստը, որ գորգագործու-
թյամբ զբաղվում էին ոչ միայն խոշոր քաղաքներում, այլև
գյուղական բնակավայրերում:

Ասանձնապիտ հայտնի էին Մուլթանարաղի գորգերը,
որոնք մեծ քանակությամբ արտահանվում էին արտասահման:
Ջ. Քերզոնի վկայությամբ վերահիշյալ շրջանի 150 գյուղու-
թյուն հաշվվում էր մոտ 5 հազար գորգագործական հաստոց³¹;
Գորգագործությանը զբաղվում էին հիմնականում կանայք
և երեխաները: Արհեստագործության այս ճյուղը մեծ տարա-
ծում ուներ նաև քուվոր և կիսաքուվոր ցեղերի շրջանում:

Հատկանշական է, որ չենց գորգագործության մեջ, մյուս
ճյուղերից ավելի վաղ, հանդես եկան կապիտալիստական ապ-
րանքային արտադրության սղաձերը: Ճյուղի արտադրանքի
հիմնական մասը հանվում էր շուկա և միայն չնչին մասն էր
պահվում սեփական կարիքների համար: Արդեն անցյալ դարի
վերջին գորգագործության բնազավառում հանդես եկան ցրված
մանուֆակտուրաների և փոքրիկ ֆաբրիկաների տիպի առաջին
ձևնաարկությունները: Օրինակ, XX դարի սկզբին Մաշհադում
գործում էին 150 գորգագործական ֆաբրիկաներ և արհես-
տանոցներ: Դրանց մի մասն ուներ մինչև 100 աշխատող³²:

Իրանական գորգերի պահանջարկը համաշխարհային
շուկայում մշտապես աճում էր: Հիմնական գնորդներն ԱՄՆ-ի
և Անգլիայի անտարական ընկերություններն էին, որոնք
իրենց ներկայացուցիչներն ունեին Իրանի գորգագործական
բոլոր խոշոր կենտրոններում: Սակայն օտարերկրյա կապի-
տալի ներթափանցումն այս բնագավառ ունեցավ նաև բացա-
սական հետևանքներ: Բնական ներկերի համեմատությամբ
էժան անիլինային ներկերի օգտագործումը զգալի չափով ազ-
գույն էր իրանական գորգերի որակի վրա: Մյուս կողմից, ժա-
մանակի ընթացքում իրանական նախշերը զուրս էին մղվում
Իվրոպականով, ինչն ուղակի վտանգ էր ներկայացնում իրա-
նական գորգերի յուրահատկության համար: Այդպիսի նախշե-
րով գորգեր պատվիրում էին օտարերկրյա ընկերություննե-
րի գնորդ-գործակալները, որոնք սերտորեն կապված էին
արտագողներին հետ:

Իրանական տնայնագործական արտադրության ավան-
դական զարգացած ճյուղերից էր շուհակությունը: Իրանա-
կան շուհակների արտադրանքը լայն հուշակ էր վայելում նաև
Իրանի սահմաններից դուրս: Հատկապես բարձր էին զնա-
հատվում մետաքսյա գործվածքները, որոնց արտադրության
հիմնական կենտրոններն էին Ինաշաբ, Քաշանը, Եղզը, Թավ-
րիզը, Սպահանը և Մաշհադը: Սակայն XIX դարի 60-ական
թվականների կեսերից Իրանում սկզբում շերամաբուծության
երկարատև ճգնաժամը կործանաբար հետևանքներ ունեցավ
մետաքսագործության համար: Մետաքսյա գործվածքների
արտադրությունը կտրուկ անկված ապրեց, իսկ մետաքսա-
գործական արհեստանոցների փակվեցին: Եթև անցյալ դա-
րի 60-ական թվականներին Գիլանում մետաքսագործության
մեջ զբաղված էր 30 հազար աշխատող³³, ապա 70-ական
թվականների վերջին Գիլանի գլխավոր քաղաք Ինաշում
այս ընդամենը 6 մետաքսագործական արհեստանոց³⁴:

Համանման պատկեր էր տիրում նաև մետաքսագործա-
կան արտադրության մյուս կենտրոններում: Ջ. Քերզոնի
վկայությամբ, Եղզում, որտեղ «մետաքսագործությունը նախ-
կինում տեղական աղյուսնաբերույթյան գլխավոր ճյուղն էր»,
33

XIX դարի կեսերին գործում էին 1.800 մետաքսագործական արհեստանոցներ 9 հազար աշխատողներով⁵⁵։

Սակայն վերոհիշյալ ճգնաժամի պատճառով դրանց մեծ մասը փակվեց։ Միայն դարավերջին այդ էյուլոջ սկսեց կրկին վերելք ապրել։ Ի. Շետալովի տվյալներով դարի վերջին այս-ովորդ արդեն գործում էր մետաքսագործական 400 արհեստանոց 2 հազար հաստոցով⁵⁶։

Մետաքսագործական արտադրության մյուս կարևոր կենտրոնը Մաշհադն էր։ Սակայն XIX դարի կեսերին այստեղ գործող 1200 մետաքսագործական հաստոցներից⁵⁷ դարի վերջին աշխատում էր 650-ը⁵⁸։

Ինչևի դարի վերջը մետաքսեղները զգալի տեղ էր գրավում Իրանի արտահանման մեջ, սակայն իվրոպական երկրներին հետ առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը զուգորթնաց արագորեն աճում էր արտասահմանյան մետաքսայա գործվածքների ներմուծումը, որի հետևանքով Իրանում նույնատիպ ապրանքների արտադրությունն աստիճանաբար կրճատվում էր։

Մեծ հեղինակություն էին վայելում իրանական շալիքը, որոնց զգալի մասն արտահանվում էր։ Կազախույն տեսակներն արտադրվում էին Քիրմանում, Քաշանում և Եզդում Փ. Սալբսի տվյալներով, ասցյալ գարի վերջին Քիրմանում կար մոտ 3 հազար հաստոց, որոնք արտադրում էին շուրջ 500 հազար թումանի շալ⁵⁹։

Մաշհադում և անցյալ դարի վերջին կար շալ արտադրող 320 հաստոց⁶⁰։

Իրանի շատ շրջաններում զարգացած էր բամբակյա և բրդյա գործվածքների արտադրությունը։ Առանձնապես հայտնի էին Սպահանի, Եզդի, Բորուչերդի գործվածքները Բարոն Բոդեն, որը XIX դարի կեսերին այցելել էր Իրան նշում է. «Բորուչերդը Պարսկաստանի իսկական Մանչեստր է, այնտեղ կա բամբակյա գործվածքի ավելի քան 50 ֆաբրիկա»⁶¹։

Տնքատիլ արդյունաբերության մյուս կարևոր կենտրոնը Եզդում, մեր դարի սկզբին գործում էին բամբակյա գործ

վածքի շուրջ 800 արհեստանոցներ 2 հազար հաստոցներով, որոնց տարեկան արտադրանքը կազմում էր մոտ 100.000 թուման⁶²։ Դրանք հիմնականում փոքր ձեռնարկություններ էին 2—3 հաստոցներով, որոնցում կիրառվում էր վարձու աշխատանքը։

Սպահանում ևս զարակզարի կար բամբակյա գործվածք արտադրող ավելի քան 2 հազար հաստոց⁶³։

Սակայն արտասահմանյան տեսախի ապրանքների անընդհատ ուժեղացող ներմուծումը միակողմանի բացասական հետևանքներ ունեցավ տեղական տեսախի արդյունաբերության զարգացման համար։ Դարի սկզբից այս էյուլոջ բոլոր ոլորտը կենտրոններում զգալի անկում է նկատվում։ Այն հատկապես ակնհայտ էր Սպահանում, Քաշանում, Թավրիզում, Եզդում, Քիրմանում և Մաշհադում⁶⁴։

Քաշաքային արհեստագործություն մեջ կարևոր տեղ էր գրավում կաշեգործությունը։ Արտադրության այս էյուլոջ բավարարում էր հիմնականում շուկայի պահանջարկը և հենվում էր անղական հումքի վրա։ Անցյալ դարի վերջից այստեղ ևս նկատելի էին կապիտալիստական արտադրության ստվերներ։ Տարածված էր հատկապես ցրված մանուֆակտուրան։ Համախ խոշոր վաճառականները զնում էին կաշվի հումքը և բաժանում արհեստավորներին՝ վերանշակելու համար։ Սակայն այս էյուլոջ ևս զերծ չմնաց տնայնագործական արդյունաբերության մեջ նկատվող ընդհանուր ճգնաժամից և Սորոցինսկու տվյալներով, 1903 թվականին Համադանում կար սեղի 400 ֆաբրիկա և արհեստանոց, մինչդեռ 1912 թ. մասցել էր ընդամենը 300, Մաշհադում 500 արհեստանոցներից շարունակում էին արտադրանք տալ 50-ը⁶⁵։

Քաշանում, Սպահանում, Համադանում և այլ քաղաքներում զարգացել էր պղնձյա իրերի արտադրությունը։ Քիրմանը հուշակված էր զինագործ վարպետներով⁶⁶, Մաշհադը, Թավրիզը, Սպահանը և Շիրազը՝ սպիերիչներով։ Իրանի շատ քաղաքներում զարգացած էին բրուտագործությունը, խեցեգործությունը, ճենապակուց, հախճապակուց պատրաստված իրերի արտադրությունը։

Ամփոփելով վերևում ասվածը, կարելի է նշել, որ XIX դարի վերջից իրանական տնայնագործական արդյունաբերության ավանդաբար զարգացած ճյուղերում սկսվել էր երկրորտան անկման ժամանակաշրջանը: Արտասահմանյան մեծ առդյա, տերստիլ և այլ արդյունաբերական սպարանքներն աստիճանաբար հեղեղում էին իրանական շուկան: Չղիմանաբով Արևմտյան Եվրոպայից և Ռուսաստանից ներմուծվող էման աղջլունաբերական սպարանքների մրցակցությունը արճևատանցներն ու ֆարքիկաները փակվում էին, իսկ արճևատանցները՝ սնանկանում: Այդ էր պատճառը, որ անցյալ դարի վերջերին Իրանում զուլայլուն ունեցող կապիտալիստական արտադրության սաղմերը հետագա զարգացում չտեսցան: Արևմտակիրպական երկրներն և ԱՄՆ-ի նորմալ սորջիալ-տնտեսական պայմաններում կապիտալիզմն անցավ զարգացման երեք աստիճան. ստորին ձևերից՝ արճևատանցական արճևատանց, մանուֆակտուրա զեպի կապիտալիստական արտադրության բարձրագույն ձևը՝ ֆարքիկազործարանային արդյունաբերություն: Սակայն Իրանում, ինչպես նաև Արևելքի մի շարք այլ երկրներում, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կապիտալիզմի զարգացումը միջին օղակից՝ մանուֆակտուրայից, այն կողմ շանցավ: Ծարրիկազործարանային տիպի ձեռնարկությունների ստեղծման առանձին փորձերը, որպես կանոն, ձեռնարկվում էին օվերկիցա՝ ազգային կամ օտարերկրյա առևտրադաժմական կապիտալի ներկայացուցիչների կողմից: Սակայն բուրջ այդ փորձերը վաղ թև ուշ ավարտվում էին ձախողմամբ, ինչը պայմանավորված էր ինչպես Իրանի առանձնահատուկ սոցիալ-տնտեսական պայմաններով, այնպես էլ իմպերիալիստական տերությունների զաղուժային քաղաքականությունը:

Անցյալ դարի վերջից իմպերիալիստական խոշոր տերությունների միջև ուժեղանում է պայքարն աշխարհի տնտեսական բաժանման և տերիտորիալ վերաբաժանման համար: Ասիայի և Աֆրիկայի թույլ զարգացած երկրները դառնում են տնտեսական ու քաղաքական կատաղի պայքարի թատերաբեմ, որը հաճախ ավարտվում էր այդ երկրների զաղութաց

մամբ: Սակայն, բեռնագրելով իմպերիալիզմի զաղութային համակարգը, Վ. Ի. Լենինը գրում է, որ «այդ զարաշրջանի համար տիպական են ոչ միայն երկրների երկու հիմնական խմբերը՝ զաղութատեր երկրներն ու զաղութները, այլ և քաղաքականացնող և ձեռնարկող անկախ, բայց իրականում ֆեոդալական կախյալ երկրների բաղձազան ձևերը»⁴⁷:

Նման բնորոշումը լիովին կարելի է եկրատել XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի Իրանի վերաբերյալ:

Օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումն Իրան սկսվել էր զեռես անցյալ դարի առաջին կեսին: Սակայն այն ժամանակ Իրանը զեռես պահպանում էր իր տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույնությունը: Ավելիքն, մինչև դարի կեսերը Իրանը հաճախ բացահայտորեն հանդես էր գալիս եվրոպական տերությունների դեմ: Սակայն 1826—1828 թվականների ռուս-իրանական և հատկապես, 1856—57 թվականների անգլո-իրանական պատերազմներում կոած պարտություններից հետո սկսվում է Իրանի այսպես կոչված «խաղաղ» նվաճման և նրա կիսազաղութի վերածման ժամանակաշրջանը, որը XX դարի սկզբին ավարտվում է նրա բաժանմամբ:

Գեռես անցյալ դարի սկզբին նախ Ռուսաստանը և Անգլիան, ապա նաև ԱՄՆ-ը և Գերմանիան Իրանին փաթաթանքին անիրավահամար պայմանագրեր, որոնցով իրավաբանորեն ձեռնարկեցին իրենց արտոնյալ վիճակն Իրանում: Իրան նպաստեց նաև կապիտալիստների համակարգը, որն Իրանի զաղութացման դիմալոր միջոցն էր: Նրա ընձեռնում արտոնություններից օգտվում էին նաև մյուս կիրպական տերությունները, սակայն Իրանում զերկրայնություն հաստատելու համար պայքարն ընթանում էր հիմնականում Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև, որոնք այդ նպատակին հասնելու համար դիմում էին տնտեսական և քաղաքական ըստրկացման առնետաբարբն ձևերին: Իմպերիալիստական տերությունների զաղութային քաղաքականության համալիրում առանձնահատուկ տեղ էին զրավում բաղձաթիվ կոն-

ցեսիաները, որոնք կապիտալ ներդրումների կարևոր ձև էին: XIX դարի 60-ական թվականներից սկսած նախ Անգլիան, ապա և Ռուսաստանը Իրանից ստացան առաջին կոնցեսիաները՝ մասնավորապես Հեռագրային ուղիների անցկացման համար: Այս ուղղությամբ առանձնահատուկ ակտիվություն էին ցուցաբերում անգլիական իմպերիալիստները, որոնք Իրանը դիտում էին որպես պաշտպանական պատենեշ դեպի Հնդկաստան տանող ճանապարհ:

1872 թվականին բրիտանահայտակ բարոն Զուլուս դը Ռեյտերը շահական կառավարությունից 70 տարի ժամկետով կոնցեսիա ստացավ, որը նրան հրկաթուղային շինարարության, նավթային և այլ հանրային հարստությունների, անտառային տարածությունների շահագործման, ոռոգիչ կառույցների շինարարության մենաշնորհ իրավունք էր տալիս: Այդ կոնցեսիան, փաստորեն, Իրանի տնտեսական ռեսուրսները լիովին դնում էր անգլիական կապիտալի հսկողության տակ: Սակայն Ռեյտերի պլաններն այդպես էլ չիրականացան, որովհետև նրան չհաջողվեց նախօրոք համաձայնեցված վեցամսյա ժամկետում հավաքել անհրաժեշտ գումարը: Մյուս կողմից, ռուսական դիվանդատությունը ճնշում գործադրեց շահի վրա և վերջինս ստիպված էր շեղվալ հայտարարել կոնցեսիան: Սակայն 1889 թվականին Ռեյտերը որպես փոխհատուցում շահական կառավարությունից ստացավ Շահշահական բանկի ստեղծման կոնցեսիա: Կարճ ժամանակում վերոհիշյալ բանկը դարձավ Իրանում բրիտանական իմպերիալիզմի գաղութային քաղաքականության զբլիտավոր լծակներից մեկը: Բանկն իր գործունեությունը չէր սահմանափակում զուտ ֆինանսական գործառնություններ, քանի որ լայն լիազորություններ ուներ հրկրի առևտրական և արդյունաբերական գործերում: Այն բաժանուններն էլ գործակալություններ ուներ Իրանի բոլոր խոշոր քաղաքներում՝ Քեհրանում (կենտրոն), Աքաղանում, Բանդար Յազդում, Բիրանում, Շիրազում, Սպահանում, Քերմանշահում, Եզդում, Բուշիրում, Քավրիզում, Ռաշտում, Էնգելիում, Ղազվինում և այլուր⁴⁵, իր հսկողության տակ պահելով երկրի ֆի-

նանսները: Բանկն ուներ նաև դրամահատարանին անասհամանափակ քանակությամբ արծաթի մատակարարման և բանկատոմսերի բաց թողման մենաշնորհ իրավունք: Փաստորեն, տեօրինելով պետական հաշիվները և վերահսկելով դրամահատարանը, բանկը սահմանում էր իրանական դրամի կուրսը, ներթափանցում առևտրի բնագավառ և իր գործունեությամբ նպաստում էր երկրի ֆինանսատնտեսական վիճակի հետագա վառարացմանը:

Իրանում բրիտանական իմպերիալիզմի կարևորագույն նվաճումներից մեկը էր Արախի կոնցեսիան էր 1909 թվականին դրա հիման վրա ստեղծվեց Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը, որն սկսեց անինսա ձեռք շահագործել հարավ-արևմտյան Իրանի նավթային հարստությունները, հսկայական շահույթներ ստանալով դրանից:

Իրանում բրիտանական իմպերիալիզմի զլխավոր մրցակիցը ցարական Ռուսաստանն էր: Իրանի հարևանությունը կանխորոշեցին Ռուսաստանի համար իրանական շուկայի կարևորությունը և ռուսական արդյունաբերական արդյունքների հնարավորություն տալնային հաջողությամբ մրցել արևմտահնդկական արտադրության արդյունքների հետ: Զգալի շափուղ հենց այս գործունեություն էր պայմանավորված ռուս-իրանական առևտրի արագ դարգացումը: Հատկապես սրբնթաց էր աճում ռուսական ներմուծումը: Կես դարի՝ 1840—1890 թվականներին ընթացքում իրանական ապրանքների արտահանումը Ռուսաստան անել էր մոտավորապես 3,5 անգամ, մինչդեռ ռուսական ներմուծումն Իրան ապրանքի էր ավելի քան 12 անգամ: Նույն ժամանակահատվածում ռուս-իրանական առևտրի ընդհանուր ծավալը 4.117.018 ռուբլուց անել է հասել էր 21.679.108 ռուբլու⁴⁶:

Չնայած ռուսական ներմուծման ավելի արագ աճին, ընդհուպ մինչև XIX դարի վերջը Ռուսաստանն Իրանի հետ առևտրական հաշիվներում բացասական հաշիվնեցորդ ուներ: Այնուհետև վիճակը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ մինչև անցած դարի վերջը Ռուսաստանի արդարացող

արգլունարերությունը զմլարությունը էր դիմանում արևմտահայրագական ապրանքների մրցակցությունը, մինչդեռ Իրանից արտահանվող գյուղատնտեսական հումքը Ռուսաստանում սպասման լայն շուկա ուներ: Չի կարելի անտեսել նաև այն, որ Իրանը Ռուսաստանի վրայով վարում էր նաև տարանջիկ առևտուր՝ Ռուսաստան արտահանվող ապրանքների մի մասը հետագայում վերաարտահանվում էր Արևմտյան Եվրոպայի Ռուսաստանում արգլունարերությունից զարգացմանը զուգորթաց վերջինիս աստիճանաբար դարձավ Իրանի գլխավոր առևտրական գործընկերն ինչպես արտահանման, այնպես էլ ներմուծման քնազավառում: Օրինակ, 1909/10 տնտեսական տարում Ռուսաստանին բաժին էր ընկնում Բրանի արտահանման 70,6 և ներմուծման 51,2 տոկոսը, այն դեպքում, երբ Անգլիայի (Հնդկաստանի հետ միասին) բաժինը կազմում էր համապատասխանաբար 8,4 և 34 տոկոս⁵⁰:

Ուշագրավ է, որ մեր դարի սկզբին ևս ռուս-իրանական առևտրական հաշվեկշռում պահպանվում էր արտահանման և ներմուծման մոտավոր հավասարակշռությունը, մինչդեռ Անգլիան Իրանը դիտում էր որպես սեփական արգլունաբերական ապրանքների սպասման շուկա: Պատահական չէ, որ անգլիական (Հնդկաստանի հետ) արտահանումն Իրան մոտ 5 անգամ գերազանցում էր այդ երկրից նրա ներմուծումը⁵¹: Արտաքին առևտուրն Անգլիայի և Ռուսաստանի կողմից Իրանի տնտեսական ստրկացման կարևորագույն, բայց ոչ միակ միջոցն էր Իրանի վրա տնտեսական և քաղաքական ճնշում գործադրելու կարևոր լծակներից մեկն արտաքին փոխառություններն էին: XIX դարի 90-ական թվականներից շահական կառավարությունը փոխառություններ ստանալու նպատակով պարբերաբար դիմում էր մերթ Անգլիային, մերթ Ռուսաստանին: Սակայն այդ փոխառությունները ոչ միայն չէին նպաստում երկրի տնտեսական զրուխյան և ֆինանսական միճակի բարելավմանը, այլ, ընդհակառակը, շլատում էին երկրի ֆինանսները, այն դեմս Անգլիայի և Ռուսաստա-

նի լիակատար հսկողության տակ: Իրանին տրամադրված փոխառությունները բացահայտ գաղութային բնույթ էին կրում: Որպես կանոն, դրանք տրվում էին պետական եկամուտների որոշակի արբյուրների, ամենից առաջ մաքսատուրքերից ստացվող եկամուտների դիմաց: Հնարավային մաքսատուների եկամուտները երաշխիք էին ծառայում անգլիական փոխառությունների համար, հյուսիսային մաքսատուներին՝ ռուսականի: Արդեն XX դարի սկզբին արտաքին փոխառությունների դիմաց վճարումները հսկայական դուրս էին կազմում և մերթ մերթ էին Իրանի տնտեսության համար Պետական եկամուտների գլխավոր արբյուր կազմող մաքսատուրքերը ծախվում էին հիմնականում արտաքին փոխառությունների տոկոսները վճարելու համար, իսկ մնացորդը բաշխվում էր ծաճի և նրա մերձավորների միջև:

Իրանի բոլոր մաքսատուների կառավարիչ վկայությամբ «...1898/99 թթ. մաքսատուրքերի սղջ մնացորդը ֆինանսների նոր նախարարի կողմից արդեն բաշխվել է շահի մերձավորների, նրա հորեմի և ընդհանրապես շահական արքունիքի միջև... և ներկայումս այդ մաքսերից մնացել է ընդամենը 14 թուման...»⁵²:

Արտաքին փոխառությունների առանձնատկույթուններից մեկն այն էր, որ դրանք, որպես կանոն, չէին ներդրվում արտադրական ոլորտ և ուշնով չէին նպաստում Իրանի տնտեսական զարգացմանը, այլ բավարարում էին շահի և մեծատոհմիկների պահանջները: Ավելին, որոշ փոխառությունները ընդհանրապես երկիր չէին մտնում, այլ ծախվում էին շահի ճանապարհորդությունների կամ նախկին փոխառությունների տոկոսները վճարելու համար:

Վերոհիշյալ երկրներն Իրանի փոխառություններ տրամադրելով առաջ էին քաշում բազմաթիվ քաղաքական պահանջներ, որոնք ավելի ու ավելի էին սահմանափակում Իրանի տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույնությունը: Այսպես, 1900 թվականին ցարական Ռուսաստանն Իրանին տրամադրեց 22,5 մլն. ռուբլու փոխառություն, որի համար

երաշխիք էին ծառայում իրանական բոլոր մարտունեքի՝ բացառությամբ հարավայինների, եկամտունքը: Իրանը պարտավոր էր այդ փոխառության հաշվին մարել Շահնշահական բանկի փոխառության պարտքը: Սակայն Բցանի համար առանձնապես ստրկացուցիչ էր այն, որ նա պարտավորվում էր այգուհետ առանց Ռուսաստանի համաձայնության փոխառությունների համար չլինել այլ երկրների, ինչն Իրանի բաղադրական անկախության էական սահմանափակում էր:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Իրանի արտաքին պարտքը հին փոխառություններից մնացած պարտքի մասնակի մարման հետ կազմում էր 6,6 մլն. ֆունտ ստեռլինգ, որից 4,6 մլն. Ռուսաստանին և 2 մլն. Անգլիային⁵⁴:

Ռուսաստանը ևս բազմաթիվ անիրավահավասար կոնցեսիաներ էր փաթեթավել Իրանին, ձգտելով նրա զաղութային ստրկացման հարցում հետ չմնալ բրիտանական իմպերիալիզմից: Անգլիայից անմիջապես հետո Ռուսաստանը նույնպես շահական կառավարությունից ստացավ հեռագրային ուղիների անցկացման կոնցեսիաներ:

Գարավազից Իրան է ներթափանցում ռուսական բանկային կապիտալը: Շահնշահական բանկի ստեղծումից անմիջապես հետո՝ 1890 թվականին ռուսահպատակ Յակով Պոլյակովը շահական կառավարությունից ստացավ Հաշվառության բանկի կազմակերպելու կոնցեսիա՝ 75 տարի ժամկետով: Գրա հիման վրա ստեղծված Իրանի Հաշվավարկային բանկը ձգտում էր ակտիվորեն ներազդել Իրանի հյուսիսային շրջանների ֆինանսատնտեսական կյանքի վրա և ամեն կերպ խոչընդոտել Շահնշահական բանկի ազդեցության հետագա աճը:

Բանկի կարևորագույն խնդիրներից մեկը Իրանում ռուսական արդյունաբերական ապրանքների համար շուկայի սպահովումն էր: Այն ստեղծման օրից զարձավ Իրանում Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության ուժեղացման կարևոր գործոն: Պատահական չէ, որ բանկը մըը-

տապես զգում էր ցարական կառավարության և մասնավորապես ֆինանսների նախարարության աշակցությունը: Ավելին, 1898 թվականին վերահիշյալ բանկի բոլոր արժեթղթերը հանձնվեցին Ռուսաստանի պետական բանկին և այն, փաստորեն զարձավ վերջինիս բաժանմունքը:

Հաշվավարկային բանկի ստեղծման հետ համարյա միաժամանակ՝ 1891 թվականին Լազար Պոլյակովը շահական կառավարությունից սՊարսկական ապահովագրական և տրանսպորտային բնկերություն կազմակերպելու կոնցեսիոն ստացավ: Կոնցեսիայի պայմանները համաձայն բնկերությանն էր պատկանում ողջ Իրանում ապահովագրության կազմակերպման և բնույթի տեղափոխման մենաշնորհ՝ իրավունքը: Կոնցեսիայի ժամկետը 75 տարի էր, բնկերության հիմնական կապիտալը կազմում էր 2 մլն. ֆրանկ:

Չնայած ռուսմենախրվող ժամանակաշրջանում ռուսիրանական անտերի ծավալն անընդորեն աճում էր, իսկ ռուս ձեռնարկատերերը շահավուն կոնցեսիաներ էին ստանում, այնուամենայնիվ Ռուսաստանի անտարաբարոյանքի քաղաքական շրջանների համար դեռևս չափազանց դժվար էր առանց պետական օգնության մրցել Անգլիայի հետ: Ահա թե ինչու ցարական կառավարությունը մշտապես ակտիվորեն աշակցում էր ռուս ձեռնարկատերերին և Իրանում զգալի ուղղակի ծախսեր էր կատարում: Գեռես 1905 թվականին Ռուսաստանի և Իրանի ապագա հարաբերությունների հարցին նվիրված Հասուկ խորհրդակցությունը արձանագրել էր, որ Իրանում ռուսական պետական գանձարանի ուղղակի ծախսերը հակառակ չափերի են հասել՝ 69.526. 918 ռուբլի⁵⁴:

Հաջորդ տարի այդ գումարն արժեն կազմում էր 72.204. 754 ռուբլի⁵⁵: Անգլիայի և Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական մրցակցությունը մեծ չափով արգելակում էր Իրանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը: Ասվածի ցայտուն վկայությունն Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցում այդ երկրների վարած քաղաքականությունն է: Ցարական կառավարությունը վախճում էր, որ Ռուսաստանի անտեսանա-

կան հետամնացութիւնն պայմաններում երկաթուղիների կառուցումը կհեշտացնի անգլիական արբանքների ներթափանցումն Իրանի հյուսիսային շրջաններ, որոնք Ռուսաստանի գերբնջանութիւնյան ոլորտն էին: Անգլիայի քաղաքականութիւնն այս հարցում արմատական փոփոխութիւնների էր ենթարկվել: Մինչև Սուեզի ջրանցքի բացումն Անգլիան շահագրգռված էր անդրբրանյան երկաթուղագծի կառուցմամբ, քանի որ այն կարճ ճանապարհ էր բացում զբոյի Հնդկաստան: Վերոհիշյալ ջրանցքի բացումով Անգլիան Հնդկաստանի հետ կապող ժովային հարմար ուղի ստացավ և կորցրեց հետաքրքրութիւնն Իրանում երկաթուղիների կառուցման նկատմամբ: Ավելին, նա սկսեց ամեն կերպ խոչընդոտել անդրբրանյան երկաթուղու կառուցմանը, նպատակ ունենալով թույլ չտալ Ռուսաստանի կրթ Հնդկական օվիանոս: Նույն ժամանակ Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսատնտեսական քաղաքականութիւնյան հարցին նվիրված Հատուկ խորհրդակցութիւնը որոշեց «հակազդել Իրանում երկաթուղային շինարարութիւնյան զարգացմանը»⁵⁶:

Այսպիսով, ցարական Ռուսաստանի և իմպերիալիստական Անգլիայի գաղութային քաղաքականութիւնյան հետեւնըով, Իրանը միջև Ասազին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, փաստորեն, զրկված էր երկաթուղիների կառուցման հնարավորութիւնից:

XX դարի սկզբին անգլո-ռուսական մրցակցութիւնն Իրանում ավելի սրվեց: Երկու իմպերիալիստական զիշատիչների միջև հակասութիւնները, երբեմն, թվում էին անլուծելի: Սակայն դարի սկզբին միջազգային նոր իրադրութիւնն էր ստեղծվել: Առաջին պլան էին մղվել անգլո-գերմանական հակասութիւնները: Երիտասարդ, բայց արագորեն առաջադիմող իմպերիալիստական զիշատիչը՝ Գերմանիան, աստիճանաբար դառնում էր բրիտանական իմպերիալիզմի զլխավոր հակառակորդը:

Անգլո-գերմանական և ռուս-գերմանական հակասութիւնների հետագա խորացումն Անգլիային և Ռուսաստանին ստիպում էր համաձայնութիւն ուղիներ փնտրել Իրանի հար-

ցում: Արդեն անցյալ դարի վերջին անգլիական կառավարող շրջանները ցարական կառավարութիւնն առաջարկում էին բաժանել Իրանը Սակայն Ռուսաստանն այդ առաջարկութիւնն հետ համաձայնվեց միայն մեր դարի սկզբին: 1906 թվականին հրավիրվեց Անգլիայի հետ համաձայնութիւնյան հարցին նվիրված Հատուկ խորհրդակցութիւն, որը սկզբունքորեն համաձայնութիւն սովեց Իրանի բաժանման գաղափարին: Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Ա. Իվոզուկին հիմնավորելով այդ որոշումը, հայտարարեց. «չարեք է մտանալ, որ մենք պետք է ընտրութիւն կատարենք համաձայնութիւն, որն ի վիճակի է հուսալորեն ապահովել մեր շահերի թեկուզ մի մասը, և այնպիսի պայմաններում մրցակցութիւնյան միջև, որի զեւթում մենք վստահ չենք, թե մեզ սերտորեն վերաբերող հարցերը չեն լուծվի առանց մեզ և ի վստա մեր բոլոր շահերի»⁵⁷:

1907 թվականի օգոստոսի 31-ին Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև կնքված պայմանագրով իրավարանորեն ձևակերպվեց Իրանի բաժանումն ազդեցութիւնյան ոլորտների: Սակայն անգլո-ռուսական համաձայնութիւնյան կնքումը լիովին լվիբարացեց երկու երկրների միջև եղած հակասութիւնները և նույնիսկ դրանից հետո էլ նրանք սնտեսական ու քաղաքական մրցակցութիւնն Իրանում շարունակվում էր: Ցարական Ռուսաստանը սուր ու անօրինութիւն էր անում Իրանի հյուսիսային շրջաններում, Անգլիան՝ հարավում: Մինեւոյն ժամանակ երկու երկրներն էլ ակտիվորեն գործում էին շեզք գոտում: Անգլիայի կառավարող շրջանները պատրաստ էին բաժանել նույնիսկ շեզք գոտին, քանի որ վախենում էին նրանում ռուսական ազդեցութիւնյան ուժեղացումից:

«Ակնհայտ է դառնում, որ ռուսները կընդլայնեն և կամրակողն իրենց ազդեցութիւնը շեզք գոտում: Նման պայմաններում շեզք գոտու հետագա գոյութիւնը շահավատ կիրի նրանց համար և ոչ շահավատ՝ մեզ համար: Անգլիայի գրբրերի թուլութիւնը կայանում է նրանում, որ ռուսները պատրաստ են օկուպացնելու Պարսկաստան, իսկ մենք՝

ու», — գրում էր է. Գրեյը Պետերբուրգում անգլիական զին-
պան Բյուկենենին⁵⁸:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին
Ռուսաստանը և Անգլիան հսկայական կապիտալ ներդրում-
ներ էին կատարել Իրանում: 1913 թվականին Ռուսաստանի
կապիտալ ներդրումներն այդ երկրում կազմում էին 163.750.
000 ռուբլի (մոտավորապես 1005,4 մլն. զուան), Անգլիայինը՝
9,7 մլն ֆունտ ստեռլինգ (մոտ 597,5 մլն զուան)⁵⁹:

Նման խոշոր կապիտալ ներդրումները վերոհիշյալ տե-
րություններին ստիպում էին կորոտ կերպով պաշտպանել
իրենց տնտեսական ու քաղաքական շահերն Իրանում: Ուս-
կան և թև Անգլիայի և Ռուսաստանի նպատակներն այս հարց-
ում հիմնականում համընկնում էին, ապա զաղուժային քաղաքականության
իրականացման ձևերն ու եզանակները զգալի շահով տարբերվում էին: Տնտեսապես ավելի հզոր և
զաղուժային քաղաքականության մեծ փորձ ունեցող ան-
գլիական իմպերիալիզմը նախապատվություն տալիս էր տրն-
տեսական ստրկացման մեթոդին, մինչդեռ Ռուսաստանը տրն-
տեսական ներթափանցմանը զուգընթաց ամրապնդում էր նաև
իր քաղաքական ազդեցությունը: Ռուսական հյուպատոսները
զգալի քաղաքական կշիռ ունեին հյուսիսային Իրանում, և
հաճախ տեղական կառավարողները երանցից ավելի էին
վախենում, քան կենտրոնական կառավարությունից: Նման
վիճակը ոչ միայն իմպերիալիստական տերությունների տրն-
տեսական ու քաղաքական աճող ճնշման, այլև կենտրոնա-
կան կառավարության թուլության և կամազրկության ար-
դյունք էր: Իրանի իշխող վերնախավն ավելի շատ մտածում
էր իր անձնական, քան թև պետական շահերի մասին:

Դեռևս 1886 թվականին Գիլանում ռուսական հյուպատ-
ոսը գրում էր. «Պարսկաստանի ներկայիս կառավարիչները
իրենցից ներկայացնում են ամեն տեսակ միջակությունից
ցածր ապաշնորհներ, անհատների մի շարք, որոնց միակ ըն-
դունակությունը և հատկությունը շափ շճանաչող հարստա-
հարությունն է»⁶⁰:

Նման քաղաքականության հետևանքով ժայռամասային
կառավարիչների անկախությունը ավելի ու ավելի էր ուժե-
ղանում: Նահանգապետները միայն անվանապես էին են-
թարկվում Քենդահին, իսկ իրականում իրենց նահանգներում
լիբրալ տերեր էին և շատ հաճախ հրաժարվում էին կենտրո-
նական կառավարության հրահանգները կատարել:

«Ներկայումս նահանգապետները, զգալով թենդանյան
կառավարության թուլությունը և անկայունությունը, շնայած
հասի բոլոր պահանջներին, սպասողական դիրք են գրավել և
մինչև այժմ զավակներն այժմ ավելի մեացած մասը Քենդան
լին ուղարկում», — նշում է Վ. Կոստզովսկին⁶¹:

Որոշ նահանգներ ոչ միայն մալիաթ էին վճարում, այլև
կենտրոնական կառավարությունից լրացուցիչ միջոցներ էին
պահանջում: Օրինակ, Աստարադի նահանգն իր մալիաթով
էր բավարարվում և այնտեղ լրացուցիչ միջոցներ էին ու-
ղարկում Խորասանից և մյուս նահանգներից⁶²:

Իմպերիալիստական տերությունները բոլոր միջոցներով
խրախուսում էին ժայռամասային կառավարիչների անջա-
տողական ձգտումները, քանի որ դա թուլացնում էր Քեն-
դանի կառավարության դիրքերը և նրան ավելի դիջող զարմ-
ուում: Անգլիան մշտապես աշակցում էր ռազմատենչ բախ-
տիրանների և լուրերի կառավարող վերնախավին, կաշտում
էր ազդեցիկ խաներին և նրանց հրահրում կառավարության
դեմ:

Իր հերթին Ռուսաստանը ևս մշտապես ուժեղացնում էր
իր քաղաքական ազդեցությունը հյուսիսային Իրանում: Ռու-
սական կառավարող շրջաններում նույնիսկ մշակվում էին
Ռուսաստանի հովանավորության ներքո ինքնավար Ազրբե-
ջանի կազմավորման հույսեր գնացող պլաններ:

Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունում
կազմված և 1914 թվականի մարտի 5-ին թվազրված հա-
տուկ «Գրություն» մեջ նշվում է. «Պարսկական գործերում
մենք հավասարապես կարող էինք որոշ դիրումներ հասնել
անգլիացիներին: Օրինակ, նրանք կարող էին պարտավորվել
յիսուլընդոտել Շուջա դե-Դուլեի ցմահ ղեկավարության և մեռ

Հովանավորության տակ փաստորեն ինքնավար Ազրբեջանի կազմավորմանը, նրան միացնելով նախկինում Ռուսաստանին պատկանող Գիլանը, Մազանդարանը և Աստարազղը⁶⁵։

Այսպիսով, իմպերիալիստական տերությունների տնտեսական և քաղաքական գերիշխանությունը, կենտրոնական կառավարության թուլությունը և անգործությունը հանգեցրին նրան, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Իրանը վերածվեց տիպիկ կիսազաղութի։ Օտարերկրյա կապիտալը, որը սկզբնական շրջանում խթանեց երկրում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, հետագայում դարձավ Իրանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման զլուավոր խոչընդոտը։

Գ Լ Ո Ւ Ն Ե Ի Կ Ի Ր Ա Ր Դ

ԻՐԱՆԱՀԱՆՑ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՐԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԿԱՆ ԿԻՆՃԱԿԸ

Իրանահայ համայնքը բազմադարյան և հարուստ պատմություն ունի։ Դեռ վաղ ժամանակներից հայերը բազմակողմանի հարաբերություններ էին հաստատել այդ երկրի հետ։ XV դարի վերջից Հայաստանը պայքարի թատերաբեմ է դառնում Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև։ Այդ երկրների միջև անընդհատ պատերազմների հետևանքով երկիրն ամայանում էր, իսկ բնակչությունը՝ արտոգաղթում։ Հայ ժողովրդի համար հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցան XVI դարի վերջի XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմները։ Իրանցից մեկի ժամանակ՝ 1603 թվականին, Աբբաս I-ին շահը, թուրքական զորքերի ճնշման տակ նահանջելով, հրամայեց ամայացնել Հայաստանի գրավված տարածքները և տեղի բնակչությանը բռնազաղթեցնել Իրան։ Կարճ ժամանակամիջոցում նրանի, նախիջևանի և Վասպուրականի շրջաններից մոտ 350 հազար մարդ բռնազաղթեցին և տեղավորվեցին Սպահանի շրջակայքում, Մազանդարանում և Իրանի հյուսիս-արևմուտքում։ Դրա հետևանքով Իրանում ստեղծվեց բազմահազարանոց հայ համայնք, որը հետագա դարերի ընթացքում կարևոր դեր էր խաղում երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում։

Բազմաշարժար հայ ժողովրդի և մասնավորապես իրանահայերի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցան XIX դարի սկզբի առա-իրանական պատերազմները։ 1828 թվականի փետրվարի 10-ին Քուրքմենեշայում ստորագրվեց հաշ-

տության պայմանագիր, որի համաձայն Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին: Ընդհանուր առմամբ հայ ժողովրդի համար կարևոր նշանակություն ունեցող այս իրադարձությունը բացասական հետևանքներ ունեցավ իրանահայ համայնքի համար: Պայմանագրի համաձայն Իրանում մնացած հայերն իրավունք ստացան վերաբնակվել Արևելյան Հայաստանում: Կարճ ժամանակում Քավրիզի, Մակվի, Խոյի, Սյամսոսի, Ուրմիայի և այլ շրջաններից ավելի քան 45 հազար հայ տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստան նման զգալի արտագաղթի հետևանքով Իրանի հայ բնակչությունը նկատելիորեն կրճատվեց:

Պատերազմի ավարտից հետո իրանական կառավարությունն սկսեց հայերի նկատմամբ վարել բռնությունների և հալածանքների քաղաքականություն՝ ի պատասխան պատերազմի ժամանակ ռուսներին ցույց տված օգնության: Նման քաղաքականությունը շարունակվեց ընդհուպ մինչև 50-ական թվականների սկիզբը, ուստի պատահական չէր, որ տեղական իշխանությունների հետապնդումների և տնտեսական ծանր դրության պատճառով հայ բնակչության արտագաղթը Ռուսաստան շարունակվում էր մինչև XIX դարի կեսերը:

Քավրիզում բրիտանական հյուպատոսը 1844 թվականին գրում էր, որ Խոյի, Սյամսոսի և Ուրմիայի շրջաններից մի քանի հազար հայեր մեկնել են Ռուսաստան: Նրանց մի մասը մի քանի ամսվա աշխատանքից հետո վերադարձել էր, մյուսները մնացել էին այնտեղ: Հյուպատոսի կարծիքով, եթե հայերին թույլատրվեցին արվել, ապա հնարավոր է, որ «...Սուլզուլի, Սուլչբուզալի և Մարաղայի բոլոր հայերն ամենազքեր ձևով բերելին և արտագաղթեին, փրկվելու համար այն ճեշումից, որին նրանք ենթարկվում էին այդ երկրում»:

Սակայն, շնչած հայերի մասսայական արտագաղթին, XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանում բավականին մեծաթիվ հայկական համայնք կար: Յավդը, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Իրանում բացակայում էին վի-

ճակագրական տվյալները, որի հետևանքով ինչպես Իրանի բնակչության ընդհանուր թվաքանակի, այնպես էլ նրանում բնակվող ազգային ֆորքամանությունների թվի վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ զգվար է հայթայթել: Պատահական չէ, որ տարբեր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները չափազանց հակասական են, իսկ երբեմն էլ իրարամերձ: Այսպես, անգլիացի ֆորքաման տվյալներով 1868 թվականին Իրանում բնակվող հայերի թիվը 4.660 ընտանիք կամ 26.035 մարդ էր, ինչն ակնհայտորեն չի համապատասխանում իրականությանը:

Մեկ ուրիշ հեղինակ՝ Մարքիմոսիչ-Վասիլիովսկին էլուծ է, որ XX դարի սկզբին Իրանում հաշվվում էր 70 հազար բրիտանացի, որի 45,7 տոկոսը կազմում էին հայ յուսափորիչները: Դա կազմում է մոտավորապես 32 հազար մարդ: Ե. Աբրահամյանի հաշվարկներով, 1850 թվականին Իրանում բնակվում էր շուրջ 110 հազար հայ: Սակայն մեր կարծիքով, հեղինակի տվյալները զգալիորեն չափազանցված են: Պաշտոնական վիճակագրական տվյալների բացակայության պայմաններում կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում հայկական աղբյուրները: Դրանք հիմնականում հոգևորականների հաշվառվություններ են, եկեղեցական վիճակագրություն կամ առանձին հեղինակների հավաքած վիճակագրական տվյալներ: Հայկական աղբյուրների տեղեկությունների համադրումն օտար և ուսսական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հետ հնարավորություն է տալիս որոշ ընդհանրացումներ անել Իրանի հայ բնակչության վիճակագրական և տեղաբաշխման հարցում:

1856 թվականին Պարսկաստանի և Հեղկաստանի թեմի առաջնորդ սուրբ Քարևոսի հրամանով թեմում անցկացվեց հայ բնակչության հաշվազրում: Ըստ վիճակագրության, թեմի ստարածքում (այն ընդգրկում էր Իրանի ողջ տարածքը, բացառությամբ հյուսիսարևմտյան շրջանների) բնակվող հայերի թիվը կազմում էր 3.123 տուն կամ 19409 հոգի: Նրանցից 2.493 ընտանիք կամ 15.533 մարդ բնակվում էր Զարմահլի, Փեթրիլի, Բուրվառի, Քեամարիլի, Քեազաղի,

Գլխավորի և Ղարաղանի շրջաններում: Մնացածը բաղաբարակներ էին, որոնք տեղաբաշխված էին Նոր Զուգայում, Համազասնում, Քեհրանում, Ռաշտում, Էնդելիում և այլ բաղաբներում: Տարբեր շրջանների բնակչության թիվն անընդհատ փոխվում էր, սակայն հայ բնակչության հիմնական մասը կենտրոնացած էր Փերիայի, Զարմաշի և Գլխավորի շրջաններում:

Հետազոտում թեմի հայերի թիվն արագորեն աճում էր և կես դարի ընթացքում համարյա կրկնապատկվեց: Մեր դարի սկզբին թեմի հայերի թիվն արդեն հասնում էր 36.305 մարդ՝ 5.678 տղամարդ:

Իրանահայ բնակչության մյուս կարևոր կենտրոնը հյուսիսարևմտյան Իրանն էր, որը կազմում էր Ատրպատականի թեմը: Այդ շրջանները, որոնք նախկինում մտնում էին պատմական Հայաստանի Պարսկահայք և Վասպուրական նահանգների մեջ վաղուց ի վեր բնակեցված էին հայերով: XIX դարի սկզբի ուսուիրանական պատերազմներից հետո այդ շրջաններում բնակվող հայերի զգալի մասն արտագաղթեց Արևելյան Հայաստան, սակայն հետագայում ևս հայերն այստեղ նկատելի թիվ էին կազմում: Ջ. Քերդոնի տվյալներով, անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբին այստեղ հաշվվում էր 4.815 տուն հայ, ընթերցողները, որ յուրաքանչյուրը ընտանիք բաղկացած էր 6 շնչից, այսպե հայերի ընդհանուր թիվը կկազմի 28.890 մարդ: Ըստ հեղինակի, հայ բնակչության հիմնական մասը տեղաբաշխված էր Սամասում, Ուրմիայում, Ղարաղանում և Մակվիում:

Հայկական աղբյուրները ևս մոտավորապես նույնպիսի տվյալներ են պարունակում: Օրինակ, Ծ. Ֆրանգյանի հաշվումներով XX դարի սկզբին Ատրպատականում (Իրանի Աղբերջան նահանգ—Ս. Ս.) բնակվում էր 34.000 հայ:

Ատրպատականի թեմական առաջնորդ եպիսկոպոս Ներսես Մելիք Թագյանը կաթողիկոսին ուղղված 1913 թվականի դեկտեմբերի 11-ի զեկուպացրում թեմում բնակվող հայերի թիվը սահմանում է 30 հազար⁹:

Մեկ ուրիշ հայկական աղբյուրում նշվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Իրանի հյուսիսային շրջաններում հաշվվում էր 32.750 հայ¹⁰:

Այսպիսով, կարելի է վստահորեն նորակացնել, որ XX դարի սկզբին Ատրպատականի թեմում բնակվում էր 30—35 հազար հայ: Հարկ է նշել, որ այս շրջաններում հայերի թիվը շտիպազանց դանդաղ էր աճելանում, նայած, որ XIX դարի վերջից Արևմտյան Հայաստանում իրազրության վատթարացման հետևանքով հարևան թուրքական տերիտորիաներից զգալի արտագաղթ է սկսվում Իրանի սահմանամերձ շրջանները:

Վերոհիշյալ թեմի տարածքում հայ բնակչությունն անավասարաչափ էր տեղաբաշխված: Ամբողջ բնակչության մոտ 1/3 մասը կենտրոնացած էր Սամասում: Ծ. Ֆրանգյանի տվյալներով, մեր դարի սկզբին Սամաստի 23 գյուղերում բնակվող հայերի թիվը կազմում էր 1916 տուն կամ 10.250 մարդ¹¹:

Մեկ ուրիշ աղբյուրի համաձայն, Սամաստի հայ բնակչությունը կազմում էր 1857 տուն կամ 10.085 մարդ¹²:

Հայ բնակչության թվով երկրորդը Ուրմիան էր: Արևելյան տվյալների համաձայն, 1913 թվականին Ուրմիայի շրջանի 31 գյուղերում հաշվվում էր 936 տուն հայ¹³: ԾՔն ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք բաղկացած էր 6 շնչից, Ուրմիայի հայ բնակչության ընդհանուր թիվը կկազմի 5.600 մարդ: Ինքիված թվական տվյալների հավաստիությանը կարելի է շփոթեցնել, քանի որ մյուս աղբյուրները և նույնատիպ տվյալներ են պարունակում: Այսպես, ըստ Ծ. Ֆրանգյանի, XX դարի սկզբին Ուրմիայի 32 գյուղերում բնակվում էր 5.624 հայ¹⁴: Ինչպես տեսնում ենք, շրջանի հայ բնակչության թիվը տաս տարվա ընթացքում համարյա փոփոխության չի ենթարկվել: Դրա հիմնական պատճառը հայ բնակչության իրավազրկումն էր անտեսական ծանր վիճակն էր, որի հետևանքով մեծ քանակությամբ հայեր մշտապես արտագաղթում էին Ռուսաստան: Նման միտումը բնորոշ էր հատկապես Խոյի և Մակվի շրջաններին, որտեղ հայ բնակ-

շության գրութիւնը հատկապես ծանր էր: Այդ շրջանները որտեղ ժամանակին զգալի բանակաւորութիւնը հայեր կային աստիճանաբար ամառանում էին: Երբապատի մասնհզակաբնակչության կրօնական մոլեռանդութիւնը և գյուղացիներ անապատում վիճակը շատ հայերի ստիպում էր արտագաղթ: Ռուսաստան կամ վերաբնակվել այլ շրջաններում: Երբևէ տեղափոխվում էին ամբողջ գյուղերով: Այսպես, 1906 թվականին Կամբեր-բենդի հայ բնակիչները՝ ընդամենը 15 ընտանիք, ուստա Եսհրապի զլխավորութիւնամբ գաղտնի անցան Ռուսաստան¹⁵:

Մասնաշաղկապ արտագաղթի պատճառով հողի և Մակկի հայ բնակչության թիվը XX դարի սկզբին մեծ չափով կըրճատվել էր: Ե. Յրանգյանի տվյալներով, դարասկզբին հողային հայ բնակիչների թիվն ընդամենը 258 տուն էր կամ 1290 շունչ, իսկ Մակկիինը՝ 180 տուն՝ մոտ 1000 շունչ¹⁶:

Հայերը զգալի թիվ էին կազմում նաև Ղարազաղում նրա 28 գյուղերում բնակվում էր շուրջ 3000 հայ¹⁷: Այստեղ ևս հայ բնակիչների վիճակը ծայրահեղ անբարենպաստ էր և պատասխանակա՛ն չէ, որ նրանց թիվն աստիճանաբար կըճատվում էր:

Ընդհանրացնելով վերևում ասվածը, կարելի է ձգտել հարկապահել, որ անցյալ դարի կեսերին Իրանի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 35—40 հազար: Հետագայում այն համարյա կը կրկնապատկվեց և Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայ համայնքում արդեն հաշվվում էր ավելի քան 80 հազար մարդ:

Ռուսմիտաբրութիւնները ցույց են տալիս, որ իրանահայ համայնքի հիմնական մասը կազմում էին գյուղական բնակիչները: Քաղաքային բնակչութիւնը բաժին էր ընկնում հայ համայնքի ընդհանուր թվի մոտ 20 տոկոսը: Օրինակ, Պարոպամտանի և Շնդկաստանի թեմի հայ բնակչության ընդհանուր թվից 29.295 մարդ բնակվում էր թեմի 98 գյուղերում, մինչդեռ Քեհրանում, Սպահանում, Համադանում, Ռաշտում, Ղազվիսում և այլ քաղաքներում բնակվող հայերի թիվը կազմում էր ընդամենը 7 հազար¹⁸:

Պատկերը նույնն էր նաև Ասորպատականի թեմում, որի խորքը քաղաքներում հաշվվում էր ընդամենը մոտ 7 հազար էլ, ընդ որում քաղաքային բնակչության հիմնական մասը՝ մոտ 5 հազար մարդ, կենտրոնացած էր Թավրիզում:

Ընդհանուր առմամբ, նկատվում է քաղաքային հայ բնակչության աճի միտում: Օրինակ, կէթ անցյալ դարի վերջին Թավրիզում կար ընդամենը 500 տուն հայ¹⁹, այսպէս մեր պարի սկզբին այդ թիվը հասնում էր 800-ի²⁰:

Արազորեն աճում էր Քեհրանի հայ բնակչության թիվը: 1806 թվականի 75 տան դիմաց կեն դար հետո այն հասավ 320 տան²¹:

Ավելի քան երկուսուկես անգամ ավելացել էր Համադանի հայ բնակչության թիվը²²:

Հատկապես արագ էր աճում այնպիսի խոշոր առևտրաարհեստավորական կենտրոնների հայ բնակչության թվաքանակը, ինչպիսիք էին Թավրիզը, Քեհրանը, Ռաշտը, Համադանը և ուրիշներ:

Քաղաքային բնակչության աճը Իրանում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերի արդյունք էր: Ինչպես նկվել է, գյուղում կապիտալիստական հարաբերութիւնների զարգացման հետևանքով տեղի էր ունենում գյուղացիական լայն մասնատների ունեղովման գործընթաց: Հողից զրկված և սոցիալապես գյուղացիները փոխադրվում էին քաղաք, համարելով ազատ աշխատուժի զգալի բանակը: Ե. Յրանգյանի վկայութիւնամբ, Թավրիզի հայկական թաղամասերից մեկի՝ Ղալայի, համարյա բոլոր բնակիչները Թավրիզ էին տեղափոխվել Մուսուբարից, Սոյլուրից, Ալզամուլուրից և Ղարազաղի գյուղերից:

Գյուղական բնակչության հաշվին քաղաքային հայ բնակչության աճը հանդերքեց նրան, որ արդեն XX դարի կեսերին Իրանահայ բնակչության հիմնական մասը կենտրոնացած էր առևտրաարդյունաբերական խոշոր կենտրոններում:

Սոցիալական առումով Իրանահայ բնակչութիւնը միատարր չէր: Այն տարբարժանվում էր դասակարգերի և սո-

ցիալական խմբերի, որոնք գտնվում էին սոցիալական տարբեր բնեաներում: Վիճակագրական ստույգ ավյալների բացակայությունը գծավորացնում է սոցիալական տարբեր խմբերի հարաբերակցության ճշգրիտ պատկերի բացահայտումը: Սակայն մեր օրամագրության տակ եղած նյութերը որոշ ընդհանրացումների հնարավորություն են ապրիս:

Անշուշտ, լի կարեւի համաձայնվել խորհրդային հետազոտող Ն. Կուզնեցովայի այն եզրահանգման հետ, թե Արեւելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց և Իրանի գյուղական հայ բնակչության զգալի կրճատումից հետո ճեպյերի հիմնական զբաղմունքը դարձան արհեստները և անտեսները²⁵, Իհարկե, արհեստավորները և անտեսականները նկատելի տեսակարար կշիռ ունենին իրանահայ բնակչության մեջ, սակայն, ինչպես ցույց են ապրիս վերոհիշյալ փաստերը, իրանահայ համայնքի հիմնական և ամենամեծաթիվ սոցիալական խումբը կազմում էր գյուղացիությունը, որի հիմնական զբաղմունքը հողատիրությունը և անասնապահությունն էր: Հայ գյուղացիների սոցիալական վիճակը շատագուց մանր էր, որովհետև նրանց ճնշող մասը պատկանում էր հողատիր և սակավահող գյուղացիների կատեգորիային:

Ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման և մասնավոր հողատիրության աճի հետևանքով սկսված գյուղացիների ունեզրկման ընդհանուր գործընթակցը լըբրանցեց նաև հայ գյուղացիությանը: Նրա զգալի մասը կորցրեց սեփական հողերը և ստիպված էր ստրկական պայմաններով վարձակալել կալվածատերերի հողերը: Օրինակ, Չարմահալի շրջանի հայ գյուղացիների 95 տոկոսը պատկանում էր հողատիր գյուղացիների թվին²⁶:

Գաղազանի բոլոր յոթ գյուղերը, որոնք բնակեցված էին հալերով, կալվածատերերի մասնավոր սեփականությունն էին²⁵:

Սայմատտի հայաբնակ 23 գյուղերի մեծ մասը ևս պատկանում էր կալվածատերերին, իսկ գյուղացիները ստիպված էին վարձակալել նրանց պատկանող հողերը²⁶:

Սովորաբար վարձակալները հողատերերին վճարում էին բերրի 1/3-ից մինչև կեսը: Պետական հողերը մշակող գյուղացիները վճարում էին 1/8-ից մինչև 1/10 մասը: Սակայն հաճախ գյուղատերերը և հարկահավաքները մալիաթը հավարում էին կրկնակի կամ եռակի շափով ավելի: Սահմանված շափով մալիաթն ուղարկվում էր մայրաքաղաք, մնացյալն օգտագործվում էր վերջիններին կողմից: Օրինակ, Հոսեյն-Սուլեյման, սակայն պետական գանձարան էր ուղարկվում միայն 110 թուման²⁷:

Բացի ուղղակի պետական հարկերից, գյուղացիները վճարում էին նաև բազմաթիվ անուղղակի հարկեր: Այս առումով բնորոշ են վերահիշյալ գյուղի բնակիչներից հավաքվող անուղղակի հարկերը: Ամբողջ գյուղը բաժանված էր 48 զուգեղ եղևների, Յուրբանչյուր գյուղից վերցնում էին 4 թուման որպես մալիաթ, ինչպես նաև ջրովի հողատարածություններից ստացվող հացահատիկի 1/3 և սնչրդի դաշտերից ստացվող բերրի 1/5 մասը: Բացի դրանցից, գյուղացիները վճարում էին նաև բազմաթիվ այլ հարկեր, ինչպես, օրինակ, բանջարանոցի համար՝ 8 զուան և մեկ բեռ բերքից, ձմեռվա ածուխ անցափոխելու համար՝ 3 զուան կամ մեկ սնասուն մեկ օրով, խաղողի այգիների համար՝ 100 որթատունկից 5 զուան, 2 տոպրակ կեր անասունի համար, 160 հաս աթար և մեկ բեռ ցախ: Ցանր շնորհավորելու համար նույնպես անհրժեշտ էր դրամ վճարել՝ 1 զուան, անկախ այն բանից գնում էին, թե ոչ: Գյուղացիները հատուկ հարկ էին վճարում նաև ջրատու սղիտները մաքրելու համար: Սուլեյմանաբաղ կամ Դում գյուղի կամ զարի ուղակիլու համար զույգ եզ ունեցողը պարտավոր էր վճարել 9 զուան կամ տալ երեք անասուն:

Կալվածատերերը բռնի կերպով բարձր գներով ցորեն էին վաճառում գյուղացիներին, ընդ որում դրամը վերցնում էին նախօրոք, իսկ ցորենը խոստանում էին տալ կալին²⁸:

Ինչպես տեսնում ենք այս, ինչպես և բազմաթիվ այլ նմանատիպ հարկերը գյուղացիների համար շատ ավելի մանր էին, քան ուղղակի հարկերը:

Գյուղացիների սոցիալական ճնշման ամենածանր ձևը կոտն էր: Ինչպես արդեն նշվել է, Իրանում գյուղացիների ճարտական կախվածությունը ձևականորեն բացակայում էր, սակայն նրանք ստիպված էին աշխատել կալվածատիրոջ համար, քանի որ զբվված էին հողից և արտադրության մյուս միջոցներից, որի հետևանքով լիակատար կախման մեջ էին գտնվում: Կալվածատերերից: Օրինակ, Մակվի խանությունում հայ գյուղացիները ստիպված էին օրերով, ներքեմն նույնիսկ շաբաթներով անվճար աշխատել խանի համար՝ վերանորոգել ճամապարհները և պարիսպները, աշխատել տիրոջ տանը և բանջարանեցում²⁹: Հատկապես խոսուճ է այն փաստը, որ խանի պահանջով գյուղացիները պարտավոր էին նման աշխատանքներ կատարել նաև հողազործական աշխատանքների ամենանոսր պահին:

Տնտեսական ծանր կացության պատճառով շատ գյուղացիներ դիմում էին արտագնացության: Այն հատկապես մեծ շահեր էր բնութագրում Սալմաստում: Ամեն տարի հազարավոր հայեր այս շրջանից մեկնում էին Ռուսաստան՝ դերազանցապես Քիֆին, Բարու, Բաթում, Աստրախան, Դոնի Ռոստով, Կիև, Օդես և Նոր Նախիչևան: Հայկական աղբյուրներից մեկի տվյալներով, 10 հազար հայ բնակչություն ունեցող Սալմաստից արտագնաց աշխատանքի էր մեկնում 2,5 հազար մարդ³⁰, որը կազմում էր Սալմաստի աշխատունակ հայ բնակչության մոտ 70 տոկոսը:

Արտագնացների թիվը հասկապես մեծ էր զուտ հայաբնակ գյուղերում՝ Հավվվանում, Փայաշուկում, Մահլամում, Ղայասարում, Սառնայրում: Հավվվանից, որի բնակչությունը 2314 հոգի էր արտագնաց աշխատանքի էր մեկնել 597 մարդ: Դա կազմում էր գյուղի ողջ բնակչության 1/4 մասը³¹:

543 բնակիչ ունեցող Մառնի գյուղից Ռուսաստան աշխատանքի էր մեկնել 187 հոգի՝ մոտ 35 տոկոս³²:

Մակնաստի վկայությունը, որը գյուղերում, ինչպես օրինակ, Փայաշուկում, Հավվվանում, Մահլամում, Ղիար մի տուն, որ արտագնաց շունենար³³:

Եստ հաճախ արտագնացները Ռուսաստանում մնում էին մի քանի տարի, ինչը չէր կարող շանդրադանալ նրանց ընտանիքների տնտեսական դրության վրա: Տղամարդու աշխատող ձեռքերից զրկված ընտանիքների մեծ մասն է վիճակի չէր նորմալ տնտեսություն վարել, իսկ արտագնացների վատասակը չէր բարելավում նրանց դրությունը: Հարկ է նշել, որ հայերի շրջանում արտագնաց աշխատանքի մեկնողների թիվն ավելի մեծ տոկոս էր կազմում, քան մյուս աղբյուրյանների շրջանում: Այսպես, 1904 թվականին իրանական Ազրբեյջանից Ռուսաստան արտագնաց աշխատանքի էր մեկնել 80.121 մարդ³⁴: Եթե նկատի ունենանք, որ միայն Սալմաստից տարեկան Ռուսաստան էր մեկնում 2,5 հազար հայ, սպա պարզ կզգանա, որ սոկոսային առումով արտագնաց աշխատանքի մեկնող հայերի թիվը մի քանի անգամ ավելի էր, քան մյուս աղբյուրյաններին: Իհարկե, նման վիճակը կարելի է բացատրել «արհեստավորական և առևտրական բնակչության հատուկ ձեռնհրեցություն»³⁵, որոնց շրջանում հայերը մեծ թիվ էին կազմում: Սակայն, մեր կարծիքով, պակաս կարևոր գործոն չէր նաև հայ գյուղացու տրեստեսական ծանր վիճակը:

Գյուղական շատ վայրերում հայ բնակչությունը հոգաբարձությանը և անասնապահությանը զուգահեռ զբաղվում էր նաև արհեստներով: Օրինակ, Խոջի հայ բնակչությունը երկրագործական աշխատանքներից մասնավորապես զբաղվում էր շուշահյուկությամբ: Կանաչը մասնում էին, իսկ տղամարդիկ՝ կտավ գործում³⁶: Պարտաստի արտադրանքն օգտագործվում էր ինչպես սեփական կարիքների, այնպես էլ վաճառքի համար:

Մինչև XIX դարի վերջը Սալմաստի հայերի շրջանում ևս լայնորեն տարածված էր շուշահյուկությունը: Հայ գյուղացիները բամբակաբլիթից կտավ էին գործում, ներկում և արտահանում ինչպես Իրանի մյուս շրջանների, այնպես էլ Ռուսաստան³⁷: Այդ արտադրության հիմնական կենտրոնները Փայաշուկը, Հավվվանը և Ղայասարն էին, որտեղ կային հատուկ արհեստանոցներ: Սակայն արհեստագործության այս

Ճյուղը Սալմաստուս ծաղկում ապրեց մինչև դարի վերջը, երբ սիվից Լուսական էման շքե գործվածքների ներմուծումը Իրանի Գա տնտեսական ծանր հարգած էր Սալմաստի հաս յնրին: Նրանց արտադրանքը չէր կարող մրցել Ռուսաստանի ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության հետ, ուստի արհեստագործական արտադրության այս ճյուղն արագորեն անկում ապրեց: Բոլոր արհեստանոցները փակվեցին, գործավոր-արհեստավորները մնացին առանց ուղխատանքի:

Համազասնի և Սուլթանաբադի դյուղական հայ քնակչության շրջանում լայնորեն տարածված էր գորգագործությունը: Հայերի գործած գորգերը, որոնք հայասնի էին օարմանի բրա՞ֆանունով մեծ հեղինակություն ունեին և ավելի բարձր էին գնահատվում:

Վերոհիշյալ արհեստներից բացի, դյուղական հայ քնակչությունը զբաղվում էր նաև դարբնությամբ, հյուսնությամբ, ոսկեհրուսթյամբ և այլ արհեստներով:

Քնդհանուր առմամբ, այս կամ այն արհեստով զբաղվելի հայ դյուղացու համար օժանդակ նշանակություն ունեւր եկամտի լրացուցիչ աղբյուր էր, շնայած լինում էին նաև դեպքեր, երբ դյուղացին լիովին խղում էր կապերը հողագործության հետ և զբաղվում էր արհեստներով:

Քաղաքային հայ բնակչությունը նույնպես պատկանում էր սոցիալական տարբեր խմբերի: Նրա հիմնական մասը կազմում էին առևտրականները և արհեստավորները: Սակայն XIX դարի վերջից արտաքին առևտրի բուռն զարգացման և առևտրական խափի սոցիալական շերտավորման ուժեղացման հետևանքով հանդես է գալիս մեծածախ վաճառականների մի խումբ, որի ձևերում զգալի դրամական միջոցներ են կենտրոնանում: Հենց նրանք էլ հանդիսացան ձեռավորվող հայ բուրժուազիայի հիմնական բաղկացուցիչ մասը: Բուրժուազիա, որը կարևոր դեր էր խաղում Իրանի տնտեսական կյանքում:

Քաղաքային հայ բնակչության սոցիալական կազմի վերաբերյալ մեր ունեցած կցկտուր և աղբատիկ տվյալները, ցավոք, հնարավորություն չեն տալիս հստակ առիճանակարգում անցկացնել: Այս առումով, թերևս, ամենաարժեքավոր տեղեկությունները հաղորդում է Հարություն Տեր-Ղուկասյանցը: Նոր Զուղայի պատմությանը նվիրված իր աշխատության մեջ նա մանրակրկիտ և շափաղանց հետաքրքիր տվյալներ է բերում նոր Զուղայի հայ բնակչության սոցիալական կազմի վերաբերյալ: Հեղինակի վկայությամբ, 1856 թվականին նոր Զուղայում բնակվում էր 371 տոմս հայ, որոնք ստորաբաժանվում էին սոցիալական չորս խմբերի:

Ըստ հեղինակի, առաջին զտակ էին պատկանում հողերուականները՝ 36 հոգի և վաճառականները՝ 6 հոգի, ինչպես նաև 35—40 այլ քուտանիք, որոնք նպաստ էին ստանում Հեղիաստանում և ճամբարում ապրող իրենց մերձավորներին: Կարելի է ենթադրել, որ վերջիններս ռուսյակա զբաղվում էին առևտրով:

Երկրորդ զտար կազմում էին արհեստավորները և մասը առևտրականները. փերեզակները՝ 10 հոգի, գուլպայավաճառները՝ 20, ոսկեհրչիները՝ 10, հյուսաները՝ 6, դարբինները՝ 4, նպարավաճառները՝ 5, մսավաճառները՝ 6, ցորենի առևտրով զբաղողները՝ 8 և կոտավազործ արհեստավորները՝ 130: Հեղինակը այս խմբին է գրանում նաև 20 կալվածատերերի, որոնց նկատմամբ շատ սահմանափակ էր և նրանց կարող էին համեմատվել արհեստավորների հետ: Մեր կարծիքով, զրանք սովորական հողագործներ էին, որոնք խաղողի և մրգատու այգիներ ունեին:

Երրորդ զտան էին պատկանում որմնագիրները, քարհատ վարպետները, բաղնիքապանները, սափրիչները, դիմեմաճառները, կոշիկաբանները և այլ արհեստավորներ՝ թվով 80 մարդ: Ըստ հեղինակի, այս խմբին պատկանող արհեստավորների օրական վաստաբաղ հազով էր բավարարում բնասնիքի կարիքները:

Չորրորդ դասը ներկայացնում էին շքավորները և օր-
նակները, որոնք ապրում էին օրավարձու աշխատանքով,
Կրանց թիվը 50—60 հոգի էր⁵⁹։

Իհարկե, հեղինակի սոցիալական բաժանման հետ կա-
րելի է շահամաձայնիվ կամ վիճարկել նրա տեսակետները,
սակայն պետք է նշել, որ հեղինակի բերած թվական տվյալ-
ները բավականին հստակ պատկերացում են տալիս Նոր Զու-
ղայի հայ բնակչության սոցիալական կազմի մասին։ Օրի-
նակ, վստահությամբ կարելի է ասել, որ արհեստավորնե-
րը՝ մոտ 200 տուն, կազմում էին Նոր Զուղայի բնակչության
հիմնական և ամենամեծաթիվ սոցիալական խումբը։ Հատ-
կապես զարգացած էր ջուլհակությունը, որտեղ զբաղված էր
շուրջ 130 կտավազործ արհեստավոր։ Նոր Զուղայի ջուլհա-
կազործ վարպետների արտադրանքն արտահանվում էր նաև
Իրանի այլ շրջաններ։

Թվական առումով սոցիալական հաջորդ խումբը կազ-
մում էր առևտրական դասը՝ շուրջ 100 հոգի։ Այստեղ գերա-
կրչառում էին մանր առևտրականները։ Քիչ էլ շատ խոշոր
վաճառականներն ընդամենը 6 հոգի էին։

Զգալի թիվ էին կազմում օրավարձու աշխատողները,
որոնք հազիվ էին պահում իրենց ընտանիքները։

Զգալի թիվով հողատրականների առկայությունը Նոր Զու-
ղայի պատմական զարգացման յուրաքանչյուր շրջանում
էր. այստեղ գործում էր հայկական 12 եկեղեցի։

Նոր Զուղայի սոցիալական կառուցվածքն, անշուշտ,
արտահայտում էր քաղաքի սոցիալ-տնտեսական զրոյության
առանձնահատկությունները։ Երբեմնի ժաղկող քաղաքը, որի
վաճառականները XVII դարի ընթացքում և XVIII դարի
սկզբին վճարող դեբ էին խաղում Իրանի արտաքին առև-
տրում, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում տնտեսական
խորք ճգնաժամ էր ապրում։ Խոշոր հայ վաճառականները
հեռացել էին քաղաքից և այն կորցրել էր իր նախկին տնտե-
սական նշանակությունը։ Դրանով է բացատրվում խոշոր վա-
ճառականների սակավաթիվությունը և մանր առևտրականնե-
րի ճնշող դերակազույցությունը։

Առանձին քաղաքների մասնագիտացումը և սոցիալ-
տնտեսական վիճակն, անշուշտ, անխուսափելի ազդեցու-
թյուն էին թողնում հայ բնակչության սոցիալական կառույց-
վածքի վրա։ Դրան հետ կապված քաղաքային հայ բնակչու-
թյան երկու հիմնական խմբերի՝ առևտրականների և արհես-
տավորների հարաբերակցությունը փոխվում էր։ Վիճակա-
գրական ստույգ տվյալների բացակայության պատճառով
մենք ստիպված ենք բավարարվել ժամանակակիցների հա-
զորացած ընդհանուր բնույթի տեղեկություններով։ Օրինակ,
Վ. Մինորսկու վիճակությամբ ճնախկին հարուստ վաճառա-
կաններին ոչ ոք արդեն չէր, Մայվում մնացել են միայն ըն-
թուրյունները և արհեստավորները՝ դարբիններ, կոշիկավորներ,
գինեվաճառներ, դիմազործներ և այլն⁶⁰։

Ե. Ֆրանգյանը ևս նշում է, որ Մակիի հայ բնակչության
հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորները⁶¹։

Պատկերը մոտավորապես նույնն էր նաև խոջում, որտեղ
արհեստավորները կազմում էին ամենամեծաթիվ սոցիալա-
կան խումբը⁶²։ Նման վիճակը ոչ միայն Մակիի և խոջի շրբ-
յանների աղքատության, այլև այդ վայրերում առևտրական
գործունեության համար ստեղծված լափազանց ծանր պայ-
մաններին արդյունք էր։ Վաճառականների անձի և գույքի ան-
ձնանմխելիության լիակատար բացակայությունը բացասա-
բար էր անդրադարձում առևտրի և առևտրական դասի վրա։
Դրան հակառակ, այն քաղաքներում, որոնք աշխույժ
արտաքին և ներքին առևտուր էին վարում և որտեղ գոյու-
թյուն ունեին առևտրի համար փչ թե շատ նորմալ պայման-
ներ, հայ բնակչության հիմնական մասը պատկանում էր
առևտրական կասին։ Այսպես, XIX դարի վերջին Ղազվինում
ապրում էր 20 տուն հայ, որոնք համարյա առանց բացասու-
թյան զբաղվում էին առևտրով⁶³։

Առևտրական դասը գերակշռում էր նաև Թաշաում և էն-
գիլում։ Չնայած այս քաղաքներում հիմնավորվել էին հայ-
կական խոշոր առևտրական տների և ընկերությունների ներ-
կայացուցիչները, այնուամենայնիվ սոցիալական այս խա-

վում ճնշող մեծամասնություն էին կազմում մանր առևտրականները և կրպակատերերը:

Ուժիւրյում նույնպէս առևտրական զարք բավականին ուժեղ էր: Արզումանյանները, Մանասբեյյանները, Շահգեղյանները և մյուսները զգալի առևտրական շրջանառություն էին իրականացնում⁴⁴:

Արխիվային տվյալների համաձայն, Համազանի հայերի մի մասը զբաղվում էր առևտրով, մյուս մասը ծառայում էր եվրոպական առևտրական և ֆինանսական հաստատություններում: Զբաղոր մասան զբաղվում էր ալիտճուլային խմիչքների առևտրով⁴⁵:

Ինչպէս արգեն նշվել է, քաղաքային բնակչության կենտրոնացման հիմնական վայրը Քալբերդն էր, որն Իրանի խոշորագույն առևտրաֆինանսական և արհեստավորական կենտրոնն էր: Պատահական չէ, որ հայկական բոլոր քիչ թէ շատ հայտնի առևտրական տները և բնկերություններն իրենց բաժանմունքները կամ ներկայացուցիչներն ունեին Քալբերդում: Սակայն նրանց հետ միաժամանակ առևտրական սկստիվ գործունեություն էին ծավալել նաև բազմաթիվ մանր ու միջին վաճառականներ, առևտրական միջնորդներ: Մ. Ծրկարակեցյանի վկայությամբ, Քալբերդի հայերի մեծ մասը զբաղվում էր առևտրով⁴⁶: Զգալի թիվ էին կազմում նաև արհեստավորները՝ կոշիկագործները, դերձակները, օսկերիչները, յուսանկարիչներ և այլն:

Այսպիսով, առևտրականները և արհեստավորները կազմում էին քաղաքային հայ բնակչության հիմնական սոցիալական խմբերը: Դրանց շարքերակցությունը փոխվում էր կախված կոնկրետ քաղաքի սոցիալ-տնտեսական վիճակից և աշխարհագրական դիրքից: Քալբերդում, Ռաշտում, Էնզելիում, Ղազվինում և այլ քաղաքներում, որոնք առևտրական խոշոր կենտրոններ էին, հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը պատկանում էր առևտրական զտին: Նոր Զուղայում, Խոջում, Մակվում և այլուր գերակշռում էին արհեստավորները: Ընդհանուր առմամբ, մեր գիտարկումները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այս երկու խավերը կազմում էին քա-

ղաքային հայ բնակչության 4/5 մասը: Մնացած մասը եւրպայացեում էին զանազան աստիճանավորները, հրանական և եվրոպական հաստատությունների ծառայողները, հոգևորականները, օրավարձու աշխատողները և այլ կատեգորիաների ներկայացուցիչները:

Մինչև XX դարի սկիզբը, այսինքն՝ մինչև Իրանում բուրժուական իրավունքի հաստատումը, քրիստոնյաների, այն ժամանակ հայերի իրավական դրությունը, ինչպէս նաև մասնագիտականների վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ, կարգավորվում էր Ղուրանի, շարիաթական իրավունքի և սոստավածարանական գրականության իրավական նորմերով: Ինչ վերաբերում է հայերի նկատմամբ պետական իշխանության դիրքորոշմանը, սպա պետք է նշել, որ Աբբաս 1-ին շահն ժամանակներից սկսած իրանական շահերը նրանց նկատմամբ վարում էին հովանավորական քաղաքականություն: Ռա թիւրքում էր այն կանոնը գերում, որ հայերը XVII—XX դարերի թիւթացեում խաղում էին երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում: Բացառություն էր կազմում միայն XIX դարի 30—50-ական թվականների ժամանակահատվածը, երբ իրանական կոստավորությունն՝ ի պատասխան ուսումնական պատերազմում ռուսական բանակին հայերի թույլ տված օգնության, նրանց նկատմամբ իրականացնում էր բռնություններ և հալածանքների քաղաքականություն: Սակայն զարի կեսերից սկսած իրանական շահերն սկսեցին կրկին հովանավորել հայերին: Նման շրջադարձը զգալի շափով պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Իրանում կորուպտական երկրներ և Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներն ըստ սեմնայի օժանդակում էին նրանց:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Իրանում հաստատված իրավական նորմերը ոչ միշտ էին համապատասխանում սեպ իրականությանը: Ինչպէս իրավագիտորեն նշում է խորհրդային հետազոտող Ն. Կուլեցնովան «...սեպ կյանքում կային շատ այնպիսի կողմեր, որոնք զերպագույն իշխանության իրավասությունից զուրս էին մնում, բայց հենց նրանք

էին վճռում այն կոնկրետ բնակավայրի միկրոկլիման, որտեղ բնակվում էր ոչ մասնեղական բնակչությունը⁵⁷;

Իրոք, հայ բնակչության գրոթյունն ամենուրեք միատեսակ չէր: Հայերի միճակը հատկապես ծանր էր հողում, Մակվում, Քավրիզում, որտեղ մասնեղականների կրոնական անհանդուրժողականությունն առանձնապես սուր և ցայտուն բնույթ էր կրում: Անշուշտ, մասնեղականների հակահայկական տրամադրությունները որոշակի սոցիալական հիմք ունեին: Զղալի թերթ հարուստ վաճառականների և արհեստավորների առկայությունը, մասնեղականների հանեմատությունը հակայություն էր բերել հայ բնակչության բարեկեցության ավելի բարձր մակարդակը նախանձ էին հարուցում և բորբոքում էին հակահայկական տրամադրություններ: Շիա հոգևորականությունն իր հերթին խրախուսում էր հայերի նկատմամբ մասնեղականների կրոնական անհանդուրժողականությունը: Որպես արդյունք, Իրանի տարրեր շրջաններում սիստեմատիկաբար տեղի էին ունենում մասնեղական հոգևորականության կողմից հրահրված ջարդեր: Այսպես, 1897 թվականին Քավրիզում բռնկվեց հերթական հակահայկական ելույթը, որի համար առիթ ծառայեց այն, որ Քավրիզի շուկայում մի հայ խոսել էր մասնեղական կնոջ հետ: Դա բավական էր, որպեսզի սեյդիների կողմից մասնեղական մոլուկոզ ամբոխը ներթուփեր հայկական կիսական թաղամասը և սկսեր ավերել հայկական տները: Ավելի բան հազար հայ սպասառն գտավ օտական զլխավոր չլուսպատասխանություն⁵⁸:

1904 թվականի ամբոխն անկարողություններ առջի ունեցան Մաշխադում: Այստեղ հակահայկական և հակառուսական տրամադրությունները բորբոքում էր անդլիամեն մոլթեհիլը: Ռուսահպատակ հայերի խանութները թալանվեցին, նրանց զգալի նյութական վնաս հասցվեց: Մաշխադում հայ վաճառականների խանութները և պահեստները փակվեցին, Ղուշանի հայերը զազարեցրին առևտրական գործարքները և հեռացան Աշխաբադ: Նիշաբորի հայերը նույնպես շփոթմունքի մեջ էին և ցանկանում էին թողնել բաղաբը⁵⁹:

Այս դեպքում բացասական գեր խաղացին նաև անզլիսթիները, որոնք աննկատկիտրեն բորբոքում էին հակահայկական և հակառուսական տրամադրություններ: Նրանց և իրանց համակիրները հայերին համարում էին երասանում Ռուսաստանի տնտեսական և բաղաբական շահերի զիտավոր հերկայացուցիչները և ամեն կերպ ձգտում էին վնասել հայ վաճառականներին՝ զրանով իսկ թուլացնելով Ռուսաստանի սպրդցությունն Իրանի չլուսահարեցում: Պատահական չէ, որ Իրանում Ռուսաստանի զիվանագիտական ներկայացուցիչներն ամեն կերպ խոչընդոտում էին երասանից հայերի հեռանալը: Իրանում ռուսական գործերի հավասարմատար և, Սոմովի խոսքերով... հայերի հեռանալը (եռասանից—Ս. Ս.) առևտրական գործարքների ետև շրջանում անչափելի վնաս կհասցնել (Ռուսաստանի առևտրին—Ս. Ս.)⁶⁰:

1892 թվականի օգոստոսին Աստրաբադում մասնեղական մոլեռանդ ամբոխը հարձակում ձեռնարկեց ռուսահպատակ վաճառականների խանութների վրա: Նրանց իրավունքների և անվտանգության սպառնովման համար, իրանական կոտավարության համաձայնությունը, Աստրաբադ ուղարկվեց ռուսական կազակների մի վաշտ⁶¹:

Երբեմն անդական իշխանությունները, նախապես իմաստով նախապատրաստվող հարձակման մասին, ստիպված էին միջամտել և սանձահարել մասնեղական մոլեռանդներին: Այսպես, 1875 թվականին, երբ Քավրիզում նախապատրաստվում էր հերթական հարձակում հայերի վրա, տեղական իշխանությունները միջոցներ ձեռք առան ջարդեր կանխելու համար: Բողոք թաղապետերին հրամայված էր զսպել իրենց թաղերի մասնեղականներին, զինվորներին փամփոշուներ էին բաժանվել հառձակման զեպրում հայերին պաշտպանելու համար⁶²:

Բնականաբար, հայ բնակչությունը, անվտանգության բացակայության և անհաստեղության պայմաններում, ձրգտում էր ապրել հավաք խմբերով, ինչը հեշտացնում էր պաշտպանությունը հանկարծակի հարձակման դեպքում: Քավրիզում, Քենհրանում, Համադանում, հոյում և այլ բա-

դրանքներում հայերն ապրում էին առանձին թաղամասերում, Սպահանում զբաղեցնում էին առանձին արվարձան՝ Նոր Զուղան:

Ի մի բերելով վերևում ասվածը, կարելի է եզրակացնել, որ XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանում գոյություն ունեւր բավականին խոշոր հայ համայնք: Հայ բնակչությունը՝ ավելի քան 80 հազար մարդ, տեղաբաշխված էր հիմնականում Իրանի հյուսիս-արևմուտքում և Սպահանի շրջակայքում: Հայ համայնքի սոցիալական կառուցվածքը պայմանավորված էր երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրությամբ: Սակայն հայ ժողովրդի զարգացման առանձնահատկություններն իրենց կնիքն էին թողել համայնքի սոցիալական տարաբաժանման վրա՝ նրանում առկա էր հարուստ վաճառականներին, ձեռնարկատերերին և արհեստավորների բավականին մեծաթիվ շերտ: Կա ինքնին վկայում էր, ընդհանուր առմամբ, իրանական հասարակության հետ համեմատած հայ համայնքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ավելի բարձր մակարդակի մասին:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ե Ր Բ Ո Ր Գ

ՀԱՅ ԲՈՒՐԺՈՒԱՋԻՎԱՅԻ ՄԱՍԿԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՌԵՎՏՐՈՆ

Գիտես վաղ ժամանակներից հայերն առևտրական և տնտեսական հարաբերություններ էին հաստատել հարևան Իրանի հետ: Ուշ միջնադարում դրանք սիստեմատիկ և կայուն բնույթ են ստանում: XVI դարում հայ վաճառականները հիմնականում շուղայեցիները, առանցքային դիրքեր էին գրավում Իրանի և Անդրկովկասի առևտրում:

XVII դարի սկզբից առևտրական ակտիվ գործունեություն ծավալեց նորշուղայեցի հայ վաճառականությունը, որն արդեն դարի կեսերին իր ձևերում էր կենտրոնացրել իրանական մետաքսի արտահանումը: Ավելի քան մեկ դարի ընթացքում նորշուղայեցի հայ վաճառականները բացառիկ կարեոր դեր էին խաղում Իրանի արտաքին առևտրում, ինչպես նաև եվրոպական երկրների և Ռուսաստանի հետ այդ երկրի զբմանագիտական հարաբերություններում:

Սակայն XVIII դարի սկզբին աֆղանական ներխուժման հետևանքով Սպահանը նվաճվեց և թալանվեց: Աֆղանները մեծ սազմատուգանք զրեցին Նոր Զուղայի հայ գաղութի վրա: Այդ իրադարձությունների հետևանքով վերջինս կորցրեց իր նախկին առևտրատնտեսական նշանակությունը, իսկ խոշոր վաճառականների մեծ մասը հեռացավ հորևան երկրներ:

XVIII դարի վերջից Իրանում հայ վաճառականության գործունեության կենտրոնը տեղափոխվեց Իրանի հյուսիսա-

յին և հյուսիսարևմտյան շրջաններ: XIX դարի սկզբի ռուս-իրանական պատերազմներից հետո իրանահպատակ հայ վաճառականների հետ միասին Գրանի արտաքին առևտրում սկսեցին կարևոր դեր խաղալ նաև ռուսահպատակ հայերը: Գործարար սերունդ կապիտ հաստատելով արևմտանվորպական և ռուսական արդյունաբերական շրջանների հետ, նրանք Իրան էին ներմուծում մեծ քանակությամբ արդյունաբերական ապրանքներ: Ի տարբերություն պարսիկ վաճառականների, որոնք հիմնականում միջնորդի դեր էին խաղում, հայ վաճառականները, որպես կանոն, ապրանքը դնում էին անմիջականորեն Արևմտյան Եվրոպայում և Ռուսաստանում, չնայած նրանց մի մասը գործում էր նաև Կաստանդուղուպոսի վրայով: Մասնավորապես Քիֆլիսի, Շուշու և Աղուլիսի հայ վաճառականների ամեն տարի մասնակցում էին Լայպցիգի տոնավաճառին: Այսպես, 1836 թվականին հայ վաճառականները Լայպցիգից Իրան էին ներմուծել 2.959.892 ռուբլու արդյունաբերական ապրանք: Հաջորդ տարի այդ գումարն ավելի պատկառելի էր՝ Լայպցիգից և մասամբ Համբուրգից ներմուծվել էր 4.312.592 ռուբլու ապրանք:

Հայ վաճառականները հաճախ լինում էին նաև Վիեննայում, Մանչեստրում, Լիոնում և Արևմտյան Եվրոպայի մյուս խոշոր առևտրաարդյունաբերական կենտրոններում, որտեղից ներմուծում էին գերազանցապես բամբակյա գործվածքներ:

XIX դարի 30-ական թվականների կեսերին իրազրույթունը կտրուկ փոխվեց: 1836—37 թվականներին Իրանում առևտրական խորը ճգնաժամ սկսվեց: Դրա պատճառն այն էր, որ պարսիկ վաճառականները երկիրը հեղեղել էին հիլոպական ապրանքներով: Զկարողանալով վաճառել հիլոպական ընկերություններից զնված ապրանքները և ժամառակին վճարել պարտքերը, նրանք կորցրին իրենց առևտրական գործընկերների վստահությունը: Եվրոպական, և ամենից առաջ հունական առևտրական տները հրաժարվեցին պար-

սիկ միջնորդների ծառայությունից և իրենց բաժանմունքները բացեցին Իրանում: Դա բացասաբար անդրադարձավ նաև հայ վաճառականների առևտրական շրջանառության վրա: Սակայն վերջիններս արագորեն զուրա եկան ճգնաժամային վիճակից և շարունակեցին նշանակալի առևտուր վարել: և Կուզնեցովայի տվյալներով, XIX դարի կեսերին հայ վաճառականների բաժինն Իրանի արտահանման մեջ կազմում էր 30—50 տոկոս, իսկ ներմուծման մեջ՝ 30—60 տոկոս:

XIX դարի կեսերից հայ վաճառականության ավանդական աղբյուր գործունեության շրջաններում զգալիորեն ուժեղանում էր հիլոպական և Իրանի մահմեդական վաճառականության մրցակցությունը: Դա հայ վաճառականներին ստիպում էր փնտրել մրցակցությունից զերծ շուկաներ: Այդպիսի շուկա ճանդնացավ Հարավարևելյան Իրանը՝ Աստրաբադ, Շահրուդ-Քաստամ, Խորասան և այլ վաճառակետության ներթափանցումն այդ շրջան այնքան արագորեն էր ընթանում, որ «...XIX դարի կեսերին հայ վաճառականները սկսեցին իրենց մենաշնորհը դարձնել Իրանի հյուսիս-արևելքի՝ օրինակ Շահրուդ-Քաստամի, մեծածախ առևտուրը, որտեղ հընդկական, արևմտանվորպական և ռուսական ապրանքների սակաւուրը գտնվում էր նրանց ձեռքում»:

Միևնույն ժամանակ XIX դարի կեսերից հայ վաճառակետությունն աստիճանաբար վերակողմնորոշվում է դեպի Ռուսաստանի արդյունաբերություն: Դեռևս XVII դարում առական պիտույթունը ձգտում էր Արևմտյան Եվրոպա արտահանվող իրանական մետաքսն ուղղել Ռուսաստանի վրայով: Չնայած այդ փորձերը հաջողությամբ չավարտվեցին, հետագայում ռուս-իրանական առևտրական շարաքրությունները բավականին ակտիվ ընույթ ստացան: Անցյալ դարի 60—70-ական թվականներից հայ վաճառականներն արդեն ռուս-իրանական առևտրի գծով զգալի շրջանառություն էին իրականացնում: Օրինակ, 1869 թվականին ռուսահպատակ հայ վաճառական Հակոբ Արևունդը Բեկյասուփորի մարտտան վրայով Իրանից Ռուսաստան էր արտահանել 73.376 ռուբլու ապրանք:

1872 թվականին մեկ ուրիշ սուսանցատակ հայ՝ Հովհաննես Միրզա Ավագով Բարձի վրայով Ռուսաստան էր ներմուծել 94.754 սպարտ ապրանք և Իրան արտահանել 5.125 սպարտ սուսական ապրանքը:

Զգալի առևտրական շրջանառություն էին իրականացնում հաս իրանահայտակ հայ վաճառականները, որոնք գործում էին հիմնականում Աստաթայի վրայով:

1874 թվականին իրանահայտակ Խաչատուր Տեր-Չաբարյանցը Աստաթայի վրայով Ռուսաստան էր արտահանել 70.262 սպարտ իրանական ապրանքը: 1876 թվականին Խաչատուր Տեր-Չաբարյանցը արտահանել էր 106.075 սպարտ և ներմուծել 24.470 սպարտ ապրանք¹³:

70-ական թվականներից ակտիվ գործունեություն ծավալեց Հեսապույում Իրանում բազ Հայանի Քումանյանց եղբայրների առևտրական ստույն: Նրանց շրջանառության մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է նշել, որ 1876 թվականին եղբայրներից մեկը՝ Միսոն Քումանյանցը Ռուսաստան էր արտահանել 90.098 սպարտ և Իրան ներմուծել 12.450 սպարտ ապրանք¹⁴: Հաջորդ տարի Նրա առևտրական շրջանառությունը կազմում էր 88.901 սպարտ արտահանման և 19.427 սպարտ ներմուծման զեմով¹⁵:

Ռուս-իրանական առևտրում հայ վաճառականների տեսակարար կշիռը պարզելու համար բացառելի կարևոր նշանակություն ունեն Ռուսաստանի մաքսատների տեղեկագրերը: Մեր ձեռքի տակ են Անդրկովկասի մաքսատների 1869—77 թվականների տեղեկագրերը (տե՛ս աղյուսակ Ս 2, էջ 74):

Մաքսատների տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայ վաճառականներին բաժին էր ընկնում Անդրկովկասի վրայով Իրանի արտահանման մոտ 1/3 և նույն ճանապարհով ներմուծման 1/4 մասը: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ մինչև անդրկովկասյան և անդրկասպյան երկաթուղիների շինարարությունը, Ռուսաստանի հետ առևտրի հիմնական մայրուղին Կասպից ծովն էր: Այս ճանապարհով իրանական ապրանքներն արտահանվում էին Աստրախան և

այսու սուսաբվում նիժնի Նովոբորոգ և այլ համառուսաստանյան ստանվաններ: Իրանցում գեմած սուսական ապրանքներ նույն ճանապարհով առաքվում էին Իրան: Հատկանշական է, որ հայ վաճառականներն ավելի շատ ապրանք էին արտահանում Ռուսաստան, քան ին ներմուծում էին Իրան: Արտահանման և ներմուծման մեծան հարաբերակցությունը Աստական արդյունաբերության Բուլոնիայի արդյունք էր: Ռուսական արդյունաբերական աղբյուրները ըմբարտնջված էին իրենց համար ուղի հարթում Իրանում, մինչև իս սուսական գործարարը արդյունաբերությունը գյուղատնտեսական հումքի ինքա կարք էր զգուս Գաստահան չէ, որ բոլոր հայ վաճառականներն այս կամ այն շախով մասնակցում էին իրանական հումքի արտահանմանը: Աստրախանի նահանգագետի վկայությամբ, Իրանի Հյուսիսային շրջաններից արտահանված գյուղատնտեսական հումքի 2/3 մասը տեղեղում գեում էին Անդրկովկասի հայկական առևտրական տների գործակալները և արտահանում Ռուսաստան¹⁶:

Վձրլուծություն ենթարկելով ուսումնասիրվող նմանատակաշրջանում ռուս-իրանական առևտրի վիճակը, անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ 1864 թվականից մինչև 1883 թվականը գործում էր Անդրկովկասի վրայով Արևմտյան Նվրպայի հետ տարանցիկ առևտրական ուղին, որն էական վնաս էր հասցնում Ռուսաստանի առևտրական շահերին: Հիմնականում հենց այս ճանապարհով էին արևմտանվորայական արդյունաբերական ապրանքները ներթափանցում Իրանի Հյուսիսային շրջանները, իսկ Ռուսաստան արտահանվող իրանական գյուղատնտեսական հումքի մի մասը վերաուսաբվում էր Արևմտյան Նվրոպու: Հայ վաճառականները ևս Անդրկովկասի վրայով տարանցիկ աշխույժ առևտուր էին վարում: Նրանք Իրանի Հյուսիսային շրջաններ էին ներմուծում հիմնականում Մարսելի շաբաթ, որը գեում էին Փոթիում և Քիթլիսում, իսկ այնտեղից արտահանում էին մետաքսարժոժ, բուրբ, մետաքս և այլ ապրանքներ: Օրինակ, 1873 թվականին նրանք Բարձի վրայով Արևմտյան Նվրոպու

Հայ վաճառականների առևտրական շրջանառությունը (տարիներով)
Անցրվելուամբ գնաձևեր հարաբերակցություններով

Քիվձ	Չարքայի		Շարքայի		Քնյուսուցվարի		Բացի		Առարքայի	
	Ներմուծ.	Գույ -ում	Ներմուծ.	Գույ -ում	Ներմուծ.	Գույ -ում	Ներմուծ.	Գույ -ում	Ներմուծ.	Գույ -ում
1869	162.736	3.330	99.923	668	133.141	—	236.338	161.370	72.915	64.838
1870	137.851	1.974	108.654	192	20.543	—	319.103	61.867	124.523	40.526
1871	155.765	5.098	տվյալներ չկան	16.439	10.439	—	108.723	72.541	տվյալներ չկան	—
1872	109.804	667	133.103	9.4	45.201	—	415.116	98.008	119.675	62.496
1873	տվյալներ չկան	—	134.959	1.065	15.230	—	տվյալներ չկան	164.101	—	88.834
1874	61.376	250	95.356	345	30.086	—	տվյալներ չկան	21.933	—	16.726
1875	72.5.0	1.113	138.080	—	81.480	—	տվյալներ չկան	182.610	—	48.875
1876	85.633	610	82.651	714	17.575	—	տվյալներ չկան	214.567	—	69.093
1877	35.335	7.741	տվյալներ չկան	—	21.708	—	տվյալներ չկան	219.097	—	114.388

Տվյալները վերջի ներ՝ ЦГИА Гроз. ССР, ф. 378, оп. 1, лл. 11061, 11383, 11531.
1813, 19151, 12084, 12257.

էին առաքել 308 բեռնակտոր (չուրաքանչուրը 5 փութ քա-
շով) բուրդ և 721 բեռնակտոր ցածրորակ մետաքս¹⁴։

Ժամանակակիցների վկայությամբ համարյա ամբողջ
Հյուսիսային Իրանում տարանցիկ շաքարի առևտուրը գտնվում
էր հայ վաճառականների ձեռքում։ Նրանք, որպես կանոն,
չաջալը կամ վաճառում էին ժամկետով, կամ փոխանա-
կում էին տեղական աղբյուրների՝ բամբակի, բրդի, մետաք-
սի հետ, ընդ որում բամբակին արտահանում էին Ռուսաստան,
իսկ մետաքսը և բուրդը՝ Արևմտյան նվորդա։ Մասնավորա-
պես Քանդար Գյաղում, Շահրուզում և Սարգևում աղբյու-
րին էին վարվում Ազամովների առևտրական տան ներկայացու-
թյունները, որոնք բուրդը, մետաքսարժեքը և ցածրորակ մե-
տաքսն ուղարկում էին Մարսիկ, մետաքսը՝ Քալբիդ և Կաս-
տանդնուպոլիս, բամբակը՝ Ռուսաստան¹⁵։

XIX դարի 80-ական թվականներից ռուս-իրանական
տեսերում սկսվում է նոր շրջան։ Ռուսաստանի արդյունաբե-
րությունը, ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը հաջոր-
դած կարճատև լճացումից հետո, սկսում է արագորեն զար-
գանալ։ Սակայն այն հովանավորության կարիք էր զգում։ Գա-
համընկավ ցարական կառավարության արտաքին քաղաքա-
կանության էական փոփոխության հետ։ Ցարիզմը տարա-
բային նվաճումների քաղաքականությունից անցավ տնտե-
սական ներթափանցման քաղաքականության, որն ուղեկ-
ցվում էր հովանավորական միջոցառումներով։ Ուստի 1883
թվականին անդրկովկասյան տարանցիկ առևտրական ուղին
փակվեց։ Դա ծանր հարված էր Իրանում արեմտանվորդապ-
եան առևտրին։ Չնայած վերածիրյալ տարանցիկ ուղու փա-
կումից հետո էլ արեմտանվորդական արդյունաբերական
աղբյուրները թափանցում էին Իրանի Հյուսիսային շրջան-
ները (հիմնականում Տրապիզոն-Քալբիդ առևտրական ու-
ղիով), սակայն դա չէր կարող փոխհատուցել անդրկովկաս-
յան տարանցիկ ուղու կորուստը։ Այսպես, եթե 1882 թվակա-
նին Տրապիզոնի վրայով Իրանի տարանցիկ առևտուրը կազմում
էր 7.457.075 ռուբլի ոսկով, ապա 1884 թվականին անդրկով-
կասյան տարանցիկ ուղու փակումից հետո այն ավելացավ

ընդամենը 765,523 ուորյով և կազմեց 8.222.598 ուորյի¹⁶։
Ընդ որում ներմուծման ընդհանուր գումարից 3,939.653
ուորյին կազմում էր Տրայիզենի վրայով իրանական ներ-
մուծման ավանդական ճյուղը՝ անդլիական մանուֆակտու-
րան, մինչդեռ Մարսելի շաքարը՝ որը Անգրիովկասի վրայով
արևմտանվորպական ներմուծման հիմնական հոգիածն էր,
կազմում էր չնչին գումար՝ 384.242 ուորյի¹⁷։

Անգրիովկասյան տարանջեկի առևտրական ուղու փա-
կուտից հետո նայ վաճառականությունը վերադռնորոշվեց
զեպի ուսական արդյունաբերություն, հետագայում դառնա-
լով Իրանում Ռուսաստանի առևտրական շահերի զխավոր
ներկայացուցիչը։ Ռուսաստանի արդյունաբերության արագ
զարգացումը, ճանապարհային հաղորդակցության բարելա-
վումը՝ մասնավորապես անգրիովկասյան և անգրկասպյան
երկաթուղիների կառուցումը, նպաստեցին Իրանում ուսա-
կան արդյունաբերական ապրանքների մրցոճակության
բարձրացմանը։

Մյուս կողմից անցյալ դարի վերջից ցարական կառ-
վարությունն սկսեց ամեն կերպ խրախուսել ուսական ար-
դյունաբերական ապրանքների արտահանումը։ Օրինակ, կա-
ռավարությունը զգալի խրախուսաբան էր վճարում շաքա-
րի և մանուֆակտուրայի արտահանման համար։

Ռուսական և իրանական շուկաների իրավիճակին բա-
շաճանող հայ վաճառականներն արագորին արձագանքեցին
այդ փոփոխություններին և անդրիովկասյան տարանջեկի
ստեղծական ուղու փակուտից հետո սկսեցին Իրան ներմու-
ծել ուսական արդյունաբերական ապրանքներ։ Այդ առումով
շափաղանց բնորոշ է Քավրիզի ուսական շաքարի ներմու-
ծման փաստը։ Մինչև 1853 թվականը ինչպես այստեղ, այն-
պես էլ որշ հյուսիսային Իրանում անբաժան կերպով գերիշ-
խում էր Մարսելի շաքարը, որը ներմուծում էին հիմնակա-
նում հայ վաճառականները։ Սակայն տարանջեկի ուղու փա-
կուտից հետո՝ 1885 թվականին, թիֆլիսեցի մի խումբ հայ
վաճառականներ նախիջևեհի վրայով Քավրիզ ներմուծեցին
3.196 փուլ 36 ֆունտ շաքար և շաքարավազ՝ 20.634 ուոր-

յից՝ հանուր գումարով¹⁸։ Խարկովի շաքարի գործարանի ար-
տադրանքի այլպիսի աննշան ներմուծումն, անշուշտ, չէր
կարող սասանել Մարսելի շաքարի դիրքերը Քավրիզի շուկա-
յում։ Սակայն այն ցույց տվեց Իրանի հյուսիսային շրջան-
ների ուսական շաքար ներմուծման հեռանկարայնությունը։
Իրանական շուկայի մոտիկությունը և փոխադրման հարմա-
րությունը պայմանավորեցին Մարսելի շաքարի համեմատու-
թյամբ ուսական շաքարի ցածր գները¹⁹։

XIX դարի 80-ական թվականներին կեսերից հայ վաճա-
ռականները հիմնավորապես հաստատվեցին Իրանի հյուսի-
սային շրջաններում և իրենց ձեռքը վերցրին ուսական ար-
տահանման և ներմուծման հիմնական ճյուղերը։ Հայ վաճա-
ռականների դիրքերն ավանդաբար ուժեղ էին իրանական
Ազրեջանում, Պիլանում, Մազանդարանում, ինչպես նաև
Աստորաբաղում և Շահրուզ-Բաստամում։

«Ամբողջ Ազրեջանում արտահանվող (Ռուսաստան)
ապրանքների առևտրային գումարով է բացառապես հայկական
խոշոր ընկերությունների ձեռքում».—նշում էր Հաշվավար-
կային բանկի Քավրիզի բաժանմունքի կառավարիչը²⁰։

Շահրուզում առևտրական խոշոր շրջանառություն էին
իրականացնում 7 հայ վաճառականներ, որոնք Ռուսաստանից
ներմուծում էին երկաթ, շաքար, սպիտակ, շաքար, լիֆից
կտորեղեն, որդաներկ, իսկ Շահրուզից Ռուսաստան էին ար-
տահանում բամբակ, բուրդ, շոր միջր և ցածրորակ մետաղը։
1884 թվականին նրանց առևտրական շրջանառության ընդհա-
նուր գումարը կազմում էր 1.590.550 ուորյի²¹։

Հայ վաճառականներն առանցքային դիրքեր էին զբա-
վում Խորասանի երկրորդ խոշոր քաղաքի՝ Մարզևարի առև-
տրում։ Յի. Բառուհարունիի վիպյությունը, Մաբզևարում դոր-
ծում էին հայկական 11 առևտրական ընկերությունների ներ-
կայացուցիչներ, որոնցից 4-ը խոշոր էին²²։

Արեիվային ավայների համաձայն, 1892 թվականին
հայ վաճառականները Մաբզևարից Ռուսաստան էին արտա-
հանել 147.000 փուլի ապրանք՝ բամբակ, բուրդ, շոր մերթ,
որի ընդհանուր գումարը կազմում էր 2.360.000 դրան։ Սո-

տաժրոսպես նույնքան գումարի էլ ուսուցկան ապրանքներ էին ներմուծել²⁵։

Եթե նկատի ունենանք, որ 1892 թվականին Սարգևարից նուսաատան ամբողջ արտահանումը կազմում էր ընդամենը 4.250.000 ռուս, իսկ ներմուծումը՝ 5.387.000 ռուս գումարով²⁶, ապա հայ վաճառականների բաժինը Սարգևարի արտահանման մեջ կազմում էր 55, իսկ ներմուծման մեջ՝ 45 տոկոս։

Վերլուծելով Իրանում հայ վաճառականների առևտրական գործունեությունը կարելի է նկատագրել, որ ի տարբերություն ուրիշ ազգություններին պատկանող վաճառականների, նրանք իրականացնում էին ավելի խոշոր առևտրական շրջանառություն։ Չնայած իրենց սակավաթիվությունը, հայ վաճառականները վճարող զինորդ ինչ որակել նուսաատանի հետ Իրանի հյուսիսային շրջանների առևտրում և հաշտությունում քրքրում էին ուսուցչատակ և իրանահպատակ մահմեդական վաճառականների հետ։

Աստրաբազի ուսուցկան հյուպատոսության տվյալներով, Բարֆուշում լայն գործունեություն էին ծավալել Սարգիս Բագդասերը, Աղամուլը, Մկրտիչ Ասատուրը, իսայի Թհանյանցը, Հարություն Հախնազարովը, Քունանյանցը և Մովսես Յուզբաշը։ 1884 թվականին նրանք առևտրական ընդհանուր շրջանառությունը հասնում էր 800.000 ուրլու, մինչդեռ 27 ուսուցչատակ մահմեդական վաճառականների առևտրական շրջանառությունը կազմում էր ընդամենը 400.000 ուրլու։ Մասնավորապես նույնքան էր նաև 10 իրանահպատակ մահմեդական վաճառականների առևտրական շրջանառությունը²⁵։

Ինչպես ցույց են տալիս սխեմերը, Ռուսաստանի հետ Բարֆուշի առևտրի կեսը գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքում։ Տեղին է նշել, որ 1883 թվականին անդրկովկասյան տարանցիկ առևտրական ուղու փակումը բացատարք անդրադարձավ այս շրջանում հայ վաճառականների գործունեության վրա։ 1871—72 թվականներին Բարֆուշում առևտրի էին վարում Անդրկովկասից եկած մոտ 50 հայ վաճառականներ, որոնցից 10—15-ը մշտապես լինում էին Մազանդարա-

նում։ Նրանք բոլորն էլ վաճառում էին գերազանցապես Մարսիի շաքար և դեռավ էին տեղական բամբակի։ Հայ վաճառականների առևտրական շրջանառությունը հասնում էր 750.000 թուրմանի (ավելի քան 2 մլն. ուրլուի արժաթով), այն դեպքում, երբ ուսուցչատակ 50 մահմեդական վաճառականների առևտրական շրջանառությունը չէր անցնում 250.000 թուրմանից²⁶։

Անցյալ դարի 70—80-ական թվականներից նկատվում է առևտրական կապիտալի համախմբման միտում։ Խոշոր վաճառականների ձեռքում զգալի դրամական միջոցներ էին կուտակվում։ Մինչևույ ժամանակ իրանական բազմազգ վաճառականությունն ավելի սերտորեն էր շաղկապվում ինչպես Իրանի, այնպես էլ եվրոպական երկրների կապիտալիստական արտադրության հետ։ Տեղի էր ունենում առևտրական թուրմուազիայի ձևավորման և հզորացման գործընթաց։ Հատկապես արագ էր ընթանում հայ բուրժուազիայի կազմավորումը, սրբ տնտեսական լայն կապեր ուներ ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ արևմտաեվրոպական բուրժուազիայի դեմքում։ XIX դարի վերջից հայ առևտրական բուրժուազիայի արգելիցի մի շեղո սերտ կապեր էր հաստատել նաև Իրանում կապիտալիստական արտադրության հետ։

Հայ բուրժուազիայի արտաքին առևտրական գործունեությունն Իրանում եվրոպական երկրների և Ռուսաստանի առևտրատնտեսական մրցակցության կարևոր գործոն էր։ Արտաքին առևտրում կողմնորոշվելով հիմնականում դեպի Ռուսաստան հայ բուրժուազիան մեծ չափով նպաստում էր Իրանի հյուսիսում Ռուսաստանի առևտրատնտեսական և քաղաքական զիրքերի ամրապնդմանը։ Ռուս-իրանական առևտրի զարգացմանը զուգընթաց նա ներթափանցում էր Իրանի նորարիոր շրջաններ, ընդլայնելով Ռուսաստանի տնտեսական ազդեցության ոլորտները։ Մասնավորապես, հայ վաճառականներն ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Խորասանի ամենաբնահոսովոր շրջաններում։ Անդրկասպյան մարզի Ռուսաստանին միանալուց հետո հայկական խոշոր առևտրական տների և ընկերությունների ներկայացուցիչները հաստատվեցին այստեղ

և սկսեցին մճողորդ դեր խաղալ խորասանիր անտարում: Արհեստի, Բոջնեղբորում լացն գործունեություն էին ծավալել Տեղ-Մկրտիչներին և Արունովներին անտարական տները, որոնք այնահոյից Ռուսաստան էին արտահանում բուրգ, բամբակ, մորթի և ներմուծում էին սուսական շաբար, մանուֆակտուրան և թորած հավի: Նրանց անտարական շրջանառությունը կազմում էր համարադասականաբար 150.000 և 200.000 ոտրլի²⁷,

այլ վաճառականներն ուղղակի անտարական կապեր էին հաստատել Անդանստանի հետ, որտեղից Ռուսաստան էին արտահանում մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր զնդեղաբար անասուններ, ընդ որում անֆրանկոն հետ բոլոր գործարքները կատարվում էին կանխիկ գրամով, որի շնորհիվ նրանք գերազանցում էին անտար անել հենց հայ վաճառականներին հետ²⁸:

Հայ բարձրագույն մասնագետ էր Իրանի Կուլնիսի այն շրջանները, որտեղ մինչև XIX դարի վերջն անբաժանելիորեն զերիշխում էր Անդլիան: 1901 թվականին Միսթանում սուսական փոխհյուպատոս Ա. Միլլերը հայտնում էր, որ առաջին սուսակապակ վաճառականը՝ մեթրլի Միբայել Ասատուրովը Միսթանից Ռուսաստան էր ուղարկել տեղական հումքի առաջին քարավանը՝ բաղկացած 14 ուղտորսերի²⁹:

Նույն Միլլերը 1900 թվականին արգենտական խորհրդական Ցելզլերի միջոցով Անդաբասի գլխավոր արտահանող ընկերություններին՝ այդ թվում Մնացականով և Տեր-Մկրտչուլեզ ներառյալ անտարական անկերի, տեղեկություններ էր հայտնում Միսթանի անտարի մասին, նպատակ ունենալով նրանց շահագրգռել այդ շրջանում³⁰: Վերոհիշյալ երկու ընկերություններն էլ լայն կապեր ունեին ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Իրանում և կարևոր դեր էին խաղում խորասանի անտարում: Պատահական չէ, որ Իրիջանցի գլխավոր վաճառական Հաջի Մուլա Մուսանիզ Հուսեյնի Խանը ցանկություն էր հայտնել անմիջական հարաբերություններ հաստատել Տեր-Մկրտիչի կղերայրների հետ, նպատակ ունենալով նրանց միջոցով ստանալ սուսական մանուֆակտուրան, շաբար, թորած հավի և թուջե իրեր: Իրիջանցի մեկ ալ վաճա-

ռական՝ Աղա Սեյիդ Հուսեյնն արգեն անտարական կապեր ուներ Մաշհազում վերահիշյալ անտարական տան ներկայացուցիչ Մելքումովի հետ և նրա միջոցով ստացվող սուսական սպրանքների մի մասն այնուհետև առաքում էր Հերաթ և Միսթան³¹:

Ռուսական անտարի ընդլայնումը երկրի հարավ-արևելքում և կենտրոնական շրջաններում շրջափելի վնաս էր հասցնում Անդլիայի անտարատեսական շահերին: Ավիլին, հայ անտարական բարձրագույնի ներկայացուցիչներին հայտնվելիս Իրանի վերահիշյալ շրջանների տարբեր քաղաքներում, անդլիացիները կոչմից դիմում էր որպես Ռուսաստանի անտարական ու քաղաքական ազդեցություն ունեցացման նախաշնուն Իրապոսի հայ վաճառականներին համարելով Իրանում սուսական շահերի գլխավոր ներկայացուցիչներ, անդլիացիներն ամեն կերպ խուլիզոտում էին նրանց անտարական գործունեության հետագա ընդլայնումը՝ հատկապես իրենց անտեսական ազդեցության զորքում:

Միսթանում ընդորդ է հետնելու փաստը: Սկսած 1887 թվականից Քիլմանի նահանգից բուսախեծ էին արտահանում: Սկզբնական շրջանում այն Բանդար Աբբասի վրայով արտահանվում էր Հնդկաստան: Հետագայում լավագույն տեսակներն ուղարկվում էին Երբազ, որտեղից արտահանվում էին Անգլիա. իսկ մնացած մասն առավելում էր նախկին ուղիով: 1888 թվականին Վերդումանով ներայրները հայտնական անտարական ընկերությունն իր բաժանմունք բացեց Քիրմանի նահանգի Ռաֆսանջանի օկրուգի Բահրամարդ ցարգություն և սկսեց բուսախեծ արտահանել Ռուսաստան, ընդ որում արբեկան արտահանում էր 20 հազար փիթից ոչ պակաս³²: Օրինակ, 1904 թվականին Արզումանովների լիազորների միջոցով գնվել և Ռուսաստան էր արտահանվել 150.100 թավրիզի ման բուսախեծ, որի ընդհանուր արժեքը կազմել էր 120.000 թուման (27.272 փոթ) մոտ 180.000 ոտրլի³³:

Վերոհիշյալ անտարական տանը բացի բուսախեծից Ռուսաստան էր արտահանում նաև բամբակ: Օրինակ, Սպահանում, որտեղից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան

140.000 փութ բամբակ, հիմնական արտահանող ընկերությունները՝ Արզումանովները, Աղամ Օսերը և Պրոխորովյան Մանուֆակտուրան էին, ընդ որում նրանցից միայն Արզումանովներն ունեին հիդրավիկ մամլիչ³⁴:

Օրինակաբար է, որ բրիտանական հյուպատոսությունը Բշնամարար ընդունեց Արզումանովների առևտրական տան յաճախումների բացումը Քիրմանում և սկսեց բոլոր միջոցներով խոչընդոտել նրանց առևտրական գործունեության ընդլայնումը: Առևտրական տան գրությունը ծանրանում էր եան նրանով, որ մինչև 1904 թվականը Քիրմանում չկար ուսական հյուպատոսություն և նրանք որևէ մեկից օժանդակություն չէին ստանում: Ինժեներ Մատիսենի խոսքով «...նրանք (Արզումանովները—Ս. Ս.) անգլիական հյուպատոսի աջի փուշն էին, չէ որ այդ երկու հայերն արդեն ներկայացնում են որսական ազդեցությունը...»³⁵:

Ինչպես հայ, այնպես էլ ընդհանուր առմամբ, իրանական բուրժուազիայի արտաքին առևտրական գործունեության ընթացքում առանձնատկությունը մասնագիտացման բացակայությունն էր, ինչը պայմանավորված էր Իրանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման յուրահատկությունը: Իրանական շուկայի սահմանափակ հնարավորությունը, բնակչության հիմնական մասի ցածր գնողունակությունը, դրամական հիմնական միավորի՝ ղաննի անկայունությունը, թվադրում էին միտամանակ և արտահանման, և ներմուծմամբ զբաղվելու անհրաժեշտությունը: Առևտրական խոշոր տները և ընկերությունները, որպես կանոն, արտահանում և ներմուծում էին ոչ թե մեկ, այլ մի քանի տեսակ ապրանք:

«Ընդհանրապես Պարսկաստանում չենք նկատում մասնագիտացում նույն ապրանքի առևտրում: Ընդհանրապես, նկատվում է ինչպես արտահանվող, այնպես էլ ներմուծվող ապրանքների առևտրի ունիվերսալիզմը...»—նշում է Մ. Սենչարին³⁶:

Նման ունիվերսալիզմն, ինչպես նշվեց, բնորոշ էր նաև հայ բուրժուազիային: Ռուսական և իրանական շուկաների առանձնատկություններին, տեղական բնակչության պա-

հանջունքների հիմնադի իմացության շնորհիվ, հայ վաճառականներն արագորեն արձագանքում էին տեղական շուկաներում պահանջարկի փոփոխություններին և կազմակերպում էին այս կամ այն ապրանքի արտահանումը կամ ներմուծումը: Միևնույն ժամանակ, ներկա աշխատության մեջ կատարված վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ իրկար տարիների ընթացքում հայկական խոշոր առևտրական տները և ընկերությունները մասնագիտացել էին որոշակի տեսակի ապրանքների արտահանման և ներմուծման մեջ: Ուշագրավ է նաև այն, որ նրանց առևտրական շրջանառության մեջ սովորաբար զերմաշխում էր իրանական գյուղատնտեսական հումքի արտահանումը:

XIX դարի վերջից Իրանի արտահանման հիմնական ելուղը զսակում էր բամբակը, որի ավելի քան 95 տոկոսն առաքվում էր Ռուսաստան: Հայ առևտրական բուրժուազիան զնորոշ գիրքեր էր գրավում արտահանման այս ընդլայնվածությամբ: Թվական տվյալների բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս ճշգրտությունը որոշել նրա տեսակարար կշիռն այդ ապրանքի արտահանման զարժում, սակայն մասնակալիցների միահամուռ վկայությամբ իրանական բամբակի արտահանումը գտնվում էր գերազանցապես հայերի ձեռքում: Մեր արտահանողության տակ եղած աղքատիկ թվական տվյալները ևս այդ են վկայում: Օրինակ, 1892 թվականին Սարգևաբից Ռուսաստան էր արտահանվել 105.000 փութ բամբակ՝ 1.679.000 ղանն ընդհանուր արժեքով, որից 67.500 փութը կամ արժեքային առումով 1.080.000 ղաննը բաժին էր ընկնում հայ վաճառականներին³⁷:

Բենդերի տվյալներով հայ վաճառականները Շահրուզից Ռուսաստան էին արտահանում տարեկան 92 հազար փութ բամբակ 460.000 ղուբլի ընդհանուր գումարով: Եթե նկատի ունենանք, որ այդ քաղաքից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան ընդամենը 597.500 ղուբլու բամբակ³⁸, ապա հայ վաճառականների տեսակարար կշիռն ընդհանուր արտահանման մեջ կազմում էր ավելի քան 75 տոկոս:

Բամբակի արտադրության մյուս կարևոր կենտրոնը Նիշաբուրն էր, որտեղից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան 120.000 փութ բամբակ 4,2 մլն. շոան ընդհանուր գումարով⁵⁰: Նիշաբուրի բամբակի հիմնական արտահանողների էին «Տեր-Մկրտիչև կերպարներ», «Հախնազարյանց, Արիյանց և Ընկ.» «Խալափյանց և Ընկ.» անևարակապ ստեղծիչ և Պոզնանսկու բամենտորական ընկերությունը, որոնք Նիշաբուրում ունեին բամբակազտիչ գործարաններ: Բացի նրանցից, բամբակի արտահանմամբ զբաղվում էին նաև ուրիշ հայ վաճառականներ, ինչպես, օրինակ, «Ղաշբամանյանց, Մեհճարյանց և Ընկ.» ընկերությունը, Դանիելյանցը, Աղամյանցը և ուրիշներ:

Բանդար Գյաղում բամբակի ողջ անտուրը կենտրոնացած էր «Բեղալարյանց և Կարապետյանց» և «Նախիրյանց և Տեր-Պետրոսյանց» անևարական ընկերությունների ձեռքում⁵¹: Նշված վայրում բամբակի անտորին մասնակցում էր նաև Թումանյանց կերպարների անևարական տունը:

Ամփոփելով վերոհիշյալ փաստերը, կարելի է կզրտակացնել, որ իրանական բամբակի արտահանման շուրջ 70 տոկոսը գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքում:

Երկար տարիների ընթացքում Իրանում գործում էր բամբակի հետ կապված անևարական գործարքների լավ մշակված կայուն ձև: Մովսիսյանց արջ գործարքները կընթվում էին հումքը հավաքելուց զեռ շատ առաջ: Խոշոր վաճառականներն ունեին իրենց միջնորդները՝ հիմնականում պարսիկներ, որոնք շրջում էին գյուղերում և որպես կանխավճար խոշոր գումարներ էին քարմանում արտադրողներին: Կանխավճարը տրամադրվում էր ոչ միայն դրամով, այլև ներմուծված ապրանքներով՝ շաքարով, թելով, ալյուրով, լուցիկով և այլ ապրանքներով⁵²:

Նորաստանում բամբակի դիմաց կնքվող գործարքներից, որոնք հայտնի էին «սալֆ» անունով, առանձնապես տարածված էին հրկուսը. 1. արամազրված վարկի դիմաց վերցնում էին 12—15 տոկոս, իսկ բամբակը հաշվում էին այն գնով, ինչով այն գնանշվել էր պայմանագրի գործանակ, 2. կան-

խավարի դիմաց տոկոս էին վերցնում, սակայն բամբակը հաշվում էին 1 խալվար չգտված կամ 30 ման գտված բամբակի գնանշված արժեքից 5—10 դրան էժան⁵³:

Խոշոր վաճառականները բամբակը գնում էին կամ կալվածատերերից խոշոր խմբարանակով՝ 2000—4000 բաթման, կամ գյուղացիներից՝ փոքր քանակությամբ: Որոշ շրջաններում գոյություն ունեին բամբակի անտորի յուրահատուկ պայմաններ: Մարզկարում, օրինակ, գոյություն ունեցող սովորության համաձայն բուրբ արտադրողները պարտավոր էին բամբակը հավաքել հասուն կռատանակված օրը: Ոչ ոք իրավունք չուներ խախտել այդ կարգը և բամբակը հավաքել շուտ կամ ուշ⁵⁴: Հոգևորականությունը պաշտպանում էր վերահիշյալ սովորությունը: Մարզկարում բամբակի անտորով զբաղված վաճառականները զգալի վնասներ էին կրում այդ սովորության պատճառով, բանի որ տարբեր վայրերում բամբակը հաստնանում էր տարբեր ժամանակ, մինչդեռ բամբակի միաժամանակյա հավաքը մեծ չափով որակազրկում էր այն և ազդում արժեքի վրա: Արտանյունողների կորուստներն այնքան զգալի էին, որ նրանցից շատերը, ինչպես օրինակ, Պոզնանսկին, Սաուկներ, Տեր-Մկրտիչևները, պատրաստ էին սեղի հողերականուխյանը մեծ գումար առաջարկել, միայն թե վերահիշյալ սովորությունը չեղջյալ հայտարարվեր⁵⁵:

Ռուսաստան էր արտահանվում միայն զաված բամբակ: Մինչև անցյալ զարի վերջը այն զտվում էր պարզունակ եղանակով՝ ձեռքով: Միայն զարի վերջին Իրանում հանդես եկան առաջին բամբակազտիչ գործարանները, որոնց մեծ մասը պատկանում էր հայ վաճառականներին:

Իրանական արտահանման մեջ զգալի էր շոր մրդերի՝ չամիչի, լըի, պիտակի, ընկույզի տեսակարար կշիռը: Իրանց արտադրության հիմնական կենտրոններն էին իրանական Ազրբեջանը, Ղազվինի շրջակայքը և Նորասանը: Չոր մրդի արտահանումում և զտմանում էր զերբաղանջապես հայ վաճառականների ձեռքում: Օրինակ, Ուրմիայի շրջանում, որտեղից Ռուսաստան էր առաքվում տարեկան 600.000—1.000.000 փութ սարգա (անկորիզ չամիչ), հիմնական ար-

ատահանողները Ավետիբե և Կարապետ Արզումանյանցները, Հասարակացիները, Քհանգիր Գուլյանցը, Քհանգիր Հարությունյանցը, Բուզդաջանց եղբայրները, Զարգարյանցը, Մասնաբխյանցը, Մեշադի Ալի Բեկ Երևանցին և «Ջուհրաբայանց և Մուլխանյան» ընկերությունն էին⁴⁵:

Մարտազախի, Բինարի, Միանգոսքի շրջաններից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան 500.000 ֆուֆ շոր միջր, ինչպես նաև 120.000 ֆուֆ նուշ և ընկույզ: Ամբողջ առևտուրը կենտրոնացած էր հայ վաճառականների ձեռքում, որոնցից հատկապես զգալի շրջանառություն էին իրականացնում Քումանյանց և Բուզդաջանց եղբայրները, Աֆթանդիլյանները, Ջանյանը, Մանասեբյանը, Տեր-Հակոբյանցը, Արզումանյանը, ինչպես նաև «Ջուհրաբայանց և Մուլխանյան» և «Ալթարատ» ընկերությունները⁴⁶:

Խորասանում ևս շոր մրդի հիմնական արտահանողները հայ վաճառականներն էին: Որպես ապացույց բավական է բերել մի քանի փաստ: 1892 թվականին Սարգևարից Ռուսաստան էր արտահանվել 246.000 զոանի՝ 22.000 ֆուֆ, շոր միջր, որից հայ վաճառականներին բաժին էր ընկնում 240.000 զոանի⁴⁷:

Նրանք շոր միջր էին արտահանում ոչ միայն Շահրուզից, Սարգևարից, Ղուշանից, այլև այնպիսի հեռավոր շորջաններից, ինչպիսին էր Քուրդիզիքը: 1895 թվականին հայ վաճառականներն այդ շրջանից Ռուսաստան էին արտահանել 10 հազար թումանի բիշմիշ և 15 հազար թումանի այլ տեսակների շոր միջր⁴⁸: Սակայն հետագայում, տեղում շոր մրդի զնի բարձրացման հետևանքով Քուրդիզից այդ ապրանքի արտահանումն այլևս չստանալու չէր:

Հայկական որոշ առևտրական ընկերություններ մասնադիտացել էին շոր մրդի արտահանման մեջ: Օրինակ, Քումանյանց եղբայրների առևտրական տունը XIX դարի վերջերին Ռուսաստան էր արտահանում տարեկան ավելի քան 1 մլն. ոտբլու ապրանք⁴⁹, որից շուրջ 300.000 ոտբլին կազմում էր շոր մրդի արտահանումը⁵⁰:

Վաղուց ի վեր հայ վաճառականները կարևոր դեր էին խաղում իրանական մետաքսի արտահանման գործում: XVII դարի կեսերից Արևելա-Հնդկական ընկերության հետ սուր մրցակցություն հետևանքով մետաքսի արտահանումն ամբողջովին կենտրոնացավ նոր շուգայնցի հայ վաճառականների ձեռքում⁵¹: Այս շրջանում մետաքսը նվորագ էր արտահանվում հիմնականում Օսմանյան կայսրության վրայով: XVII դարի երկրորդ կեսին ոստանակ սելտաթյունները համար վոլոգա-Կասպյան տարանցիկ ուղի փոխադրելու համար Այդ փորձերը մեծ արդյունք չստացին, սակայն հասկանալի է այն, որ XVII դարի վերջին և XVIII դարի սկիզբում այդ ճանապարհով իրանական մետաքսի տարանցիկ առևտուրն ամբողջությամբ կապված էր հայ վաճառականների գործունեության հետ:

Մինչև XIX դարի կեսերը մետաքսը իրանական արտահանման հիմնական ճյուղն էր: Սակայն ինչպես արդեն նշվել է, 1864 թվականին շերամաբուծության մեջ սկսվեց երկարատև ճգնաժամ, որը հազիվհասարկեց միայն 90-ական թվականների սկզբին: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ XIX դարի վերջից Իրանից արտահանվում էր ոչ թե պատրաստի մետաքսը, առավել ևս մետաքսյա գործվածքները, այլ մետաքսաբուծումը: Դա Իրանի արտաքին առևտրում տեղի ունեցած զգալի կառուցվածքային փոփոխությունների վաղ ապացույցն էր:

90-ական թվականների սկզբից Գիլանում հաստատվել էր կաշուն սկզբունք՝ «ուժից շերամասերը»—նրան էլ մետաքսաբուծումը: Ֆրանսիական, հունական և հայկական առևտրական տները շերամի սերմ էին մատակարարում մետաքս արտադրողներին, սակայն դայմանով, որ վերջիններս բոժոժը վաճառեն բացառապես նրանց, ուժից ստացել էին սերմը: Մետաքսի խոշոր գնորդների շարքում զգալի թվով սերմը: Մետաքսի խոշոր գնորդների թումանյանց եղջայր կային: Օրինակ, 1905 թվականին Քումանյանց եղբայրների առևտրական տունը հույն խալիկասի հետ միա-

սին Գիւանում գնել էր 27.000 բաթման մետաքսարժոժ, որն այդ տարվա խոշորագույն գործարքներից էր⁵²։

Հայերը և պարսիկները (շատերը ուսանչպատակ) ավելի ու ավելի են ներթափանցում մետաքսարժոժի գնման բնագավառ և աստիճանաբար դուրս են մղում Գիւանում այդ գործի նախկին հիմնադիրներին՝ հույներին և եվրոպացիներին⁵³։

1906 թվականին հայ վաճառականները Գիւանում գնել էին ընդհանուր առմամբ 95 հազար բաթման մետաքսարժոժ (աղ. 3)։

Ա Ղ Յ Ո Ս Ա Կ 3

Հայ վաճառականների կողմից մետաքսարժոժի գնումները Գիւանում 1909 թ.54

	Ընկերությունը	Գնման վայրը	Քանակը բաթմաններ
1	Պապագուպուր և Քումանյանց	Ուշու	24.000
2	Պինտոսի և Չալույան	»	5.000
2	Աջաջանց կղարներ	»	9.000
4	Ջորաֆյանց	»	7.000
5	Խորանյանց	»	8.000
6	Տեր-Արզույանց	»	11.000
7	Պարեյանց	»	4.000
8	Տեր-Օհանով	»	4.000
9	Պապագուպուր և Քումանյանց	Կոնշան	10.000
10	Քումանյանց կղարներ	Ընդվ.՝	7.000
11	Ավաջ Ալավերդով	»	6.500

Հայ վաճառականները մետաքսարժոժ էին գնում նուր Բրանի այլ շրջաններում։ Բանդար Գյազում, օրինակ, «Բեդլարյանց և Կարապետյանց», «Նասիրյանց և Տեր-Պետրոսյանց» առևտրական ընկերություններն, ինչպես նաև Քումանյանց կղարները տարեկան գնում էին 1000—2000 փութ մետաքսարժոժ⁵⁵։

Իրանական մետաքսի արտահանմանը մասնակցում էին ոչ միայն իրանահայատակ և ուսանչպատակ հայ վաճառականները, այլև Մարսելի հայկական առևտրական ընկերությունները, ինչպես օրինակ, Սիմոն Միրզայանցը, Թուրքոյանը և ուրիշները⁵⁶։

Իրանում գնված մետաքսարժոժը Ռուսաստանի վրայով արտահանվում էր Արևմտյան Եվրոպա՝ հիմնականում Ֆրանսիա։ Դա բացատրվում էր նրանով, որ Ռուսաստանի մետաքսի արդյունաբերությունն աշխատում էր բացառապես տեղական հումքի հիման վրա։

Արտահանման կարևոր ճյուղերից էր բուրդը, որի անտարր կենտրոնացած էր հիմնականում Մարզկարում։ Այստեղ հայ վաճառականները գնում էին ոչ միայն խորասանի, այլև օճիղանակա՛ն բուրդ։ 1892 թվականին Մարզկարից Ռուսաստան էր արտահանվել 114.000 փութ բուրդ, որի կեսից ավելին բաժին էր ընկնում հայ վաճառականներին⁵⁷։

Անհրաժեշտ է նշել, որ Իրանից արտահանվող բուրդն ամբողջությամբ չէր մնում Ռուսաստանում։ Որոշ քանակություն այնուհետև վերաարտահանվում էր Արևմտյան Եվրոպա։ Քերզոնի ավալներով, հայ վաճառականները Մարզկարից Ռուսաստան էին արտահանում տարեկան 10—12 հազար հակ բուրդ, որի գաղտնի մասը վերաառաքվում էր Անգլիային⁵⁸։

Հյուսիսարևելյան Իրանից արտահանվում էր նաև մորթիկեն։ Այն գնվում էր հիմնականում Աֆղանստանում և չնչին քանակությամբ խորասանում։ Այսպես, Մեհրաբյանցը, Դարամանյանցը, Խալաֆյանցը և ուրիշներ նիշարտից Ռուսաստան էին արտահանում տարեկան մոտ 162.000 զուսեի աշծի և ոչխարի կաշի և մոտ 100.000 զուսեի աղվեսի և կղաքիտի մորթի⁵⁹։

1909 թվականին իրանական կառավարությունը պայմանագիր կնքեց Աղա Սեֆ Ներսեսովի հետ, որով վերջինիս արվում էր Իրանից գտան մորթու արտահանման մենաշնորհ իրավունք։ Ներսեսովին իր հերթին այդ իրավունքը գիշեց Ալլին եղբայրներն առևտրական տանը⁶⁰։ Ասիայն նրանք եր-

կար շօգտվեցին այդ իրավունքից, քանի որ Ռուսաստանի առևտրական շրջանների զգալուժյան պատճառով պայմանագիրը չեղյալ հայտարարվեց:

Հայ առևտրական բուրժուազիան լավատեղյակ էր ռուսական շուկայի պահանջմունքներին և Ռուսաստան էր արտահանում ոչ միայն իրանական, այլև ուրիշ երկրների արտադրության ապրանքներ: Լ. Արտամոնովի վկայությամբ, հայ վաճառականները 1891 թվականին Ղուլանի վրայով Աշխարհից էին արտահանել 400 բեռնակտոր (յուրաքանչյուրը 5,5 փուժ քառչով)՝ 16 հազար իրանի քան ընդհանուր արժեզուրկամբ, անգլիական մանուֆակտուրա և 130 հազար թուման արժեզուրկամբ՝ 2000 հակ (յուրաքանչյուրը 8 փուժ), հնդկական թեյ⁵¹: Աշխարհից այդ ապրանքն առաքվում էր Ռուսիայում և Մամարազան, իսկ սեղան մնում էր ընչին մասը Ռուս աստիճանավորների վկայությամբ, հայ վաճառականները զբաղվում էին նաև այդ ապրանքների մաքսանենգ առևտրով⁵²:

Իրանական արտահանման ևս մեկ բնագավառ՝ ձկնամթերքների արտահանումը գտնվում էր հայերի ձեռքում: Կասպից ծովի հարավային ափին ձկնորսության մենաշնորհ իրավունքը պատկանում էր Լիանոզովներին, ինչի մասին կրճովի ավելի ուշ:

Հայ բուրժուազիան կարևոր դեր էր խաղում ոչ միայն իրանական գյուղատնտեսական հումքի արտահանման բնագավառում: Նա բավականին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել նաև արևմտահայաստանյան, հատկապես ռուսական արդյունաբերական ապրանքների ներմուծման ուղղությամբ: Վերևում արժեն հիշատակվեց Քավրիզ ռուսական շաքարի ներմուծման առաջին փորձի մասին: Հետագայում հայ, ինչպես նաև մահադական վաճառականների քանքրով ռուսական շաքարն աստիճանաբար նվաճեց Իրանի հյուսիսային շրջանների շուկան: 1909/10 տնտեսական տարում իրանական Աղբրեջան ներմուծված 16.775.761 զուան արժեզուրկամբ շաքարից Ռուսաստանին բաժին էր ընկնում 16.771.336 զուան⁵³:

Չնայած XIX դարի վերջից ռուսական շաքարի ներմուծման գործում ուժեղանում էր մահադական վաճառականների մրցակցությունը, այնուամենայնիվ հայ բուրժուազիան ներմուծման այդ բնագավառում պահպանում էր որոշակի դիրքեր: Օրինակ, Ուրմիայում, որտեղ ռուսական շաքարի ներմուծումը կազմում էր մոտ 1 մլն. ռուբլի, այդ ապրանքի մեծաքանակ վաճառքը գտնվում էր հիմնականում պարսիկ և հայ վաճառականների ձեռքում⁵⁴:

Եստ հաճախ հայ վաճառականները համաձայնության մեջ էին մտնում ռուսական այս կամ այն գործարանատիրոջ հետ և միջնորդի վեր խաղում ռուսական արդյունաբերության և իրանական շուկայի միջև: Օրինակ, Գինվինի լաբարի գործարանի լիազոր անձը թիֆլիսցի առաջին գլխավորի վաճառական Կարապետ Մուսաֆովն էր: 1897 թվականին նա Զուլայի վրայով Բրան էր արտահանել զեբոհիշյալ գործարանին պատկանող 13.879 փուժ 32 ֆունտ շաքար⁵⁵:

Հայ վաճառականներից շատերը հատուկ պահեստներ ունեին շաքարը պահելու համար: Թումանյանց կորպորների էնգելիում գտնվող պահեստը սեղավորում էր 100 վագոն շաքար, Սարուխանով կորպորներինը՝ 50 վագոն: Այստեղ պահվում էր ինչպես վերահիշյալ ընկերություններին, այնպես էլ մյուս ներմուծողներին պատկանող շաքարը, որի համար համապատասխան վարձ էր գանձվում՝ մեկ կոպիկ փթի փմաց⁵⁶:

Եթե իրանական Աղբրեջանում, Գինվանում և Մազանդարանում Մարսելի շաքարը երկար ժամանակ մրցում էր ռուսականի հետ, սպա հյուսիսարևելյան Իրանի շուկայում անգրիկովկասյան տարանցիկ ուղու փակումից անմիջապես հետո անբաժանելիորեն տիրապետում էր վերջինս: Հայ վաճառականները, որոնք մինչև 1883 թվականը ներմուծում էին քայքառապես Մարսելի շաքար, վերականգնորոշվեցին զեպի ռուսական արդյունաբերություն և դարձան ռուսական շաքարի գլխավոր ներմուծողները: 1891 թվականին Բանդար Գյապի վրայով Եահրուզ ներմուծված 35 հազար փուժ ռուսական շաքարից 20 հազարը բաժին էր ընկնում Դավիթ Գրիգորյան-

ցի, Ալեքսանդր Օսիպովի, Խազար Թամիրզովի և Փանյանց/ առևտրական գրասենյակներին⁶⁷:

Նույն Թվականին Սարգսևորի առևտրական գրասենյակ/ ներք (11-ից 9-ը հայկական էին) Աշխարհարի վրայով ներ/ մուծել էին 16 հազար փութ շաքար: Բացի այց, Տեր-Պետրո/ սովը, Յուզբաշևը և Ազատովը Բանգար Գյալի վրայով ներ/ մուծել էին ևս 10 հազար փութ⁶⁸:

Բնդերեի տվյալներով, Շահրուբի 7 հայ վաճառական/ ների առևտրական շրջանառությունն այս ապրանքի դեմ/ կազմում էր 120.000 փութ կամ մոտ 390.000 ուրլի⁶⁹:

Սակայն հետագայում մասնագրված վաճառականություն/ ունեզացող մշտակցություն հետևանքով հայ բուրժուազիայի/ առևտրաբար կշիռը ուսուական շաքարի ներմուծման մեջ ա/ տիճանաբար նվազում է: Օրինակ, 1969/10 տնտեսական տա/ րում Մաշհադ ներմուծված 937.250 ուր. շաքարից հայ վա/ ճառականներին բաժին էր ընկնում ընդամենը 120.000 ուր/ և⁷⁰:

XIX դարի վերջից արագորեն ավելանում է ուսուական/ մանուֆակտուրայի ներմուծումը, որը պայմանավորված էր/ Ռուսաստանում տերտորի արդյունաբերության բուռն զար/ ացմամբ: Այս ընդգավառում նկատվում էր ավելի որոշակի/ մասնագիտացում: Խորասանում գործող հայկական առև/ տրական առևրից և ընկերություններից շատ ընկեր էին ըզ/ րաղվում ուսուական մանուֆակտուրայի ներմուծմամբ, բայց/ որպես կանոն, նրանց զգալի առևտրական շրջանառություն/ ունեին: Սարգևաքի յոթ ուսուսացատակ հայ վաճառականնե/ րից միայն «Ղուլյանց և ընկ.» առևտրական սոնն էր գրազ/ վում ուսուական կտորեղևի առևտրով: Վերոհիշյալ ընկերու/ թյան ներկայացուցիչները Սարգևար էին ներմուծում տարե/ կան 100.000 ուրլի արծողությունը ուսուական մանուֆակ/ տուրա⁷¹:

Նույն Ղուլյանցը և վաճառական ըղիազարյանցը Շահ/ րուց էին ներմուծում տարեկան համապատասխանաբար 3300/ փութ (մոտ 100.000 ուրլու) և 4.400 փութ (մոտ 130.000/ ուրլու) ուսուական մանուֆակտուրա⁷²:

Անցյալ դարի վերջից հյուսիսարևելյան Իրանում հան/ գես են գալիս հայկական առաջին խոշոր առևտրական ըն/ կերությունները, որոնք հաստատվելով Աշխարհաղում սկսում/ են կարևոր դեր խաղալ Խորասանի առևտրում: Օրինակ, 1908/09 տնտեսական տարում Մաշհադ ներմուծված 9000/ հակ ուսուական բամբակյա մանուֆակտուրայի ավելի քան 112-ը՝ 3.500 փութը, բաժին էր ընկնում «Տեր-Մկրտիչ և Էդ/ րայրներ» և «Տեր-Սարգսյանց, Աբուտալև և Գևորգյանց»/ առևտրական սեներին⁷³:

Գրանցից առաջինը խոշոր վարկեր էր ստանում Մոս/ վկայի և Աշխարհարի բանկերից և համաձայնություն մեջ էր/ մտնում ուսուական արդյունաբերողների հետ: Զգալի խրա/ խուսադքում ստանալով մաքսատուրքերի վերադարձման/ ձևով, առևտրական առևը հարստություն ունեց կտորե/ կանց վաճառել ցածր գններով և հաջողությամբ մրցել տեղա/ կան վաճառականների հետ (մաքսատուրքերը վերադարձվում/ էին միայն ուսուսացատակ վաճառականներին): Աշխարա/ դում աշխատելու 30 տարիների ընթացքում Տեր-Մկրտիչ և/ Էդրայրները ուսուական կտորեղևին արտահանումից շուրջ 2 մլն. ուրլու շահույթ էին ստացել⁷⁴:

Սին հյուսիսարևելյան Իրանի շուկայում ուսուական մա/ նուֆակտուրան հաջողությամբ մրցում էր անգլիականի հետ,/ ասպա նույնը չի կարելի ասել Իրանի հյուսիսարևմտյան շրք/ աններին մասին: Այստեղ երկար տարիներ կատարվե/ ցալը էր գնում ուսուական, անգլիական, զերմանական և ավ/ ճատրիական արտադրության զործվածքների միջև: Այն հաս/ տրիպոսի արվեց միջազգային փոստային համաձայնությանը/ Ռուսաստանի միացումից հետո: Գրա հետևանքով Գերմա/ նիայից, Ավստրիայից և այլ երկրներից Ռուսաստանի վրա/ ստացվում էին ավելի փոքրածավալ փոստային առարկաներ էին ուղարկ/ կնում կտորեղևն և անհնապիտ առարկաներ էին ուղարկ/ վում Իրան: Այն վաճառականները, որոնք ուսուական կտորե/ ղևն էին ներմուծում Իրանի հյուսիս-արևմուտք՝ ստիպված/ էին ցուցաբերել ձևներեցություն, տեղական շուկայի զերա/ ցանց իմացություն և նրա պահանջներին արագորեն հարմար/ անք:

վելու կարողությունը: Հենց այդ հատկանիշների շնորհիվ էլ հայ վաճառականները նշանակալի առևտրական շրջանառություն էին իրականացնում: Ռուսական մանուֆակտուրայի խոշորագույն ներմուծողները՝ Ավազյանցիները, նազարեկովները, Բուլաղյանցիները, Ժամհարովը և մյուսները գործում էին այն նույն եղանակներով, ինչ Տեր-Մկրտչիկները հյուսիսարևելքում: Հատկանշական է, որ բոլոր հայ վաճառականները զբաղվում էին հիմնականում մեծածախ առևտրով, սովորաբար կտորեղեն բաց թողնելով ապառիկ Օրինակ, Ավազյանցի եղբայրները Քալբրիզում, Սուլամատում, Ուրմիայում և Մարաղայում վաճառում էին տարեկան շուրջ 400.000 ուրլու ռուսական մանուֆակտուրա⁷⁵: Չբավարարվելով զբանով, նրանք պատրաստավանություն էին հասնել ընդլայնել իրենց առևտրական գործունեությունը և գործարար կայսեր հաստատել Ահաբի, Սեբաբի, Արլարիի, Միսնդոարի, Բինաբի, Սուլդուլի, Սուլջուլայի, Բանի, Մակիդի, Զենջանի, Համազանի, Քերմանշահի և Մակիլ մեծածախ վաճառականների հետ, նպատակ ունենալով այդ շրջաններում վաճառել 200.000—250.000 ուրլու կտորեղեն⁷⁶:

Հայ վաճառականները մշտապես ընդլայնում էին իրենց առևտրական գործառնությունը շրջանակները: Օրինակ, Ս. Ժամհարովը, որը ռուսական կտորեղենի նշանակալի առևտրի էր վարում Քալբրիզում, նոր բաժանմունք էր բացել Սուլջուլայում, և...որն անմիջապես իր վրա հրավիրեց Սուլջուլայի շրջանի վաճառականների ուշադրությունը⁷⁷:

Այդ մասին էլ վկայում նաև այն փաստը, որ շնայած վաճառքի շրջանն արդեն անցել էր, Ժամհարովը մեկ շաբաթում վաճառեց մոտ 70 հալ (մոտավորապես 400 փութ) տարբեր տեսակի գործվածք⁷⁸:

Հայ վաճառականները ռուսական մանուֆակտուրայի սոսկական ներմուծողներ չէին: Հիանալի իմանալով տեղական շուկայի պահանջմունքները, նրանք ձգտում էին հասնել այն բանին, որ դրանք համապատասխանեն տեղական բնակչության ճաշակին և գնադուրեմությանը: Միանգամայն օրինաշարի է, որ նրանք դիմում էին Մոսկվայի և Լոձի ֆարբի-

կատերերին, խնդրելով արտադրել կվորոպական օրինակներին մոտ և իրանական շուկայում լայն պահանջարկ վայելող գործվածքներ: Միայն այս ձևով կարելի էր դիմանալ արևմտաեվրոպական արտադրության մանուֆակտուրային իրերի մրցակցությանը:

«Այդ հարբի շնորհիվ,— գրում է Ա. Միլլերը,— արտասահմանյան մանուֆակտուրայի որոշ տեսակներ՝ դերազանցապես զերմանական և ավստրիական, չիովին անհետացել են վաճառքից»⁷⁹:

Երկար տարիների ընթացքում իրանական շուկայում անբաժանելիորեն զերիշխում էին ավստրիական և զերմանական բրդյա գործվածքները: Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարության գործակալ է. Գրուբի վկայությամբ, ավստրիական բրդյա գործվածքները Իրանում տարածվում էին բազառապես հայ վաճառականների միջոցով⁸⁰: Նբանք, որպես կանոն, ուղղակի կապեր ունեին Վիեննայի հետ և նախապես պատվիրում էին իրենց անհրաժեշտ ապրանքը: Տեղին է նշել, որ բրդյա գործվածքների ներմուծումը Ավստրիան առաջին տեղն էր զբաղում Իրանի արտաքին առևտրում և զերազանցում էր մյուս բոլոր երկրների ներմուծումը միասին վերըրած:

Բացի ավստրիականից, հայ վաճառականները ներմուծում էին նաև զերմանական բրդյա գործվածքներ: Քեհրանում այդ ապրանքի անմիջական զնորդները Գասպար Տեր-Մելքումովը, Բաղդասար Ավաղյանցը և Հովոնեֆ Բաբայանցի էին, որոնցից առաջին երկուսը կտորեղենը ստանում էին Տրապիզոն-Քալբրիզ ճանապարհով, իսկ վերջինը՝ Մուհամեդբախի վրայով⁸¹:

XIX դարի վերջին հայ վաճառականների կողմից ռուսական բրդյա գործվածքների ներմուծման մի քանի անհաջող փորձերից հետո այն կարծիքը հաստատվեց, որ զբանք իրանական շուկայում ընե կարող մրցել ավստրիական և զերմանական նույնատիպ ապրանքների հետ: Սակայն այստեղ ևս հայ վաճառականները ցուցաբերեցին նախանձելի գործնականություն և տեղական շուկայի պահանջմունքների իմա-

ցումբյուն: 1903 թվականին Լոսի ֆարրիկանների արտադրած բրդյա գործվածքների ներմուծման բավականին հաջող փորձ կատարեց Ռաֆայել Թադևոսյանցը, որը մինչ այդ երկար տարիներ զբաղվում էր ավստրիական գործվածքների ներմուծմամբ: Նա համաձայնության մեջ մտավ ռուսական Հաշվավաճառի բանկի հետ և 60 հազար ռուբլու վարկ ստացավ: Այնուհետև, նախապես եղավ Վիեննայում և այնուհետև՝ Բրաննում մեծ պահանջարկ վայելող բրդյա իրերի նմուշներով մեկնեց Լոն: Տեղի ֆարրիկատերերը դրանց հիման վրա պատրաստեցին համապատասխան գործվածքներ, որոնք ուղարկվեցին Բրան: 1903 թվականին Ռ. Թադևոսյանցը Լոսից Բրան ներմուծեց շուրջ 85 հազ. մոտ 40 հազար ռուբլու բրդյա իրեր⁹⁰:

Հաշվավաճառային բանկի ծառայող Ռ. Ասումանովի վկայությամբ, Ռ. Թադևոսյանցի ժամանումը Քեհրան ցնցող ազդեցություն բողեց սեղի շուկայում: Պենես շատացված ապրանքի կեսից ավելին վաճառվեց ըստ նմուշների: Սակայն սեղի վաճառականներին ամենից շատ զարմացրեց այն, որ Լոսի բրդյա գործվածքները զգալորեն ավելի էժան էին, քան Վիեննայինը⁹¹, Այդ հանգամանքը խիստ անհանգստացրեց հայ վաճառականներին, որոնք մեծ շահերով ավստրիական բրդյա գործվածք էին ներմուծում և վախենում էին նմանաիպ ռուսական ապրանքների մրցակցության ուժեղացումից: Միևնույն ժամանակ Թադևոսյանցի փորձը ցույց տվեց, որ ավստրի հմուտ կազմակերպման դեպքում ռուսական բրդյա իրերը կարող են նվաճել իրանական շուկան: Պատասխան չէ, որ հետազոտում ներմուծման այս քննավաճառում Ռուսաստանը սկսեց հաջողություններ մրցել Ավստրիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ:

Բարձր ու նավթարդյունաբերության զարգացմանը զուգընթաց հայկական անտրոպիան ընկերությունները և առանձին վաճառականներ սկսեցին Իրան ներմուծել իրոսոն նավթ և այլ նավթամթերքներ, որոնք անհրաժեշտ էին ինչպես տեղական բնակչության պահանջարկը բավարարելու, այնպես էլ XIX դարի վերջից Իրանում հանդես եկած առաջին բամբակագործչ-

գործարանների կարիքները հոգալու համար: Օրինակ, 1915 թվականին վաճառական Հակոբյանցը Իրան էր ներմուծել 40 հազար փութ թորած նավթ: Ժամհարով, որը Ջուղայում նավթամթերքների մեծ պահեստարան ուներ, ներմուծել էր 60 հազար փութ թորած նավթ և 5 հազար փութ այլ նավթամթերքներ: Սուլխանյանց ընկերության լիազոր Հովհաննես Սուլխանյանցը Թավրիզ էր ներմուծում ամսական 3 հազար փութ, իսկ Բուղայանցի լիազոր Մխիթարովը՝ 4 հազար փութ թորած նավթ⁹²:

Սովորաբար հայ վաճառականները նավթամթերքներ էին ներմուծում Իրանի սահմանամերձ շրջանները, նրանցից ամենք նույնիսկ համաձայնության մեջ էին մտնում Բարձր խոշոր նավթարդյունաբերողների հետ, նպատակ ունենալով իրենց մենաշնորհը դարձնել նավթի ներմուծումն Իրանի այս կամ այն շրջան: Օրինակ, ռուսահայտակա հայ վաճառական Օսիպյանցը պայմանագիր էր կնքել Վերոնի⁹³ ընկերության հետ, որի համաձայն վերջինս Աշխարհայից հորատան արահանվող նավթը վաճառում էր միայն վերոնիշյալ վաճառականին⁹⁴: Բնականաբար, այդ գործարքի հետևանքով հորատանում նավթի գրեթե զգալորեն բարձրացավ, իսկ ներմուծումը կրճատվեց: Այն խիստ դժգոհություն առաջացրեց Սարգևարի վաճառականության շրջանում, որը մինչև պայմանագրի կնքումը բավականին շահավետ զեղծ ռուսական նավթը վաճառում էր հորաստանում, ինչպես նաև Նզըում, Բիրմանում և Փաշանում⁹⁵:

Վերջին հաշվով Վերոնի⁹⁶ ընկերությունը ստիպված էր զրկվել զեղծ և հայտարարել, որ համաձայնագրի ժամկետը լրանալուց հետո (պայմանագիրը կնքվել էր 1 տարով) այն չի վերանորոգվի:

Էնգելիում և Ռաշտում ռուսական նավթի խոշորագույն ներմուծողներից մեկը Մ. Սարխյանովն էր: Նա մի քանի պահեստարաններ ուներ Էնգելիում և նավթը ներմուծում էր հատուկ այդ նպատակի համար պատվիրված նավերով: 1904 թվականին Սարխյանովը համաձայնության մեջ մտավ վաճառականներ Ալիևի և Ռամազանովի հետ, որի հետևան-

քով ստեղծվեց սինդիկատ: Վերջինս էնզելի էր ներմուծում տարեկան 800 հազար փութ թորած նալթ⁸⁷:

Սակայն շուտով հանգեց եկավ նոր ներմուծող՝ Ֆախրային և պալարող սրվեց: Սարուխանովը ստիպված էր նալթի էթանացման նոր ուղիներ փնտրել: Այդ նպատակով նրա լիազոր Աթարեկովը դիմեց Ռուսաստանի ֆինանսների նախարար Վիտասին, խնդրելով թույլ տալ Բաթումի վրայով առանց մարսի Իրան ներմուծել 20 հազար փութ արտասահմանյան թերթավոր երկաթ, որն անհրաժեշտ էր նալթի համար թիթեղամաններ պատրաստելու համար⁸⁸:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1905 թվականին Նուլնպիտի խնդրանքով Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարին էր դիմել Իրանում լավ հայտնի Թումանյանց եղբայրների առևտրական ատն ներկայացուցիչ Սարգիս Թումանյանցը⁸⁹, Դա առավել ևս հետաքրքրել է, որովհետև Թումանյանցները մինչ այդ չէին դրադել նալթի ներմուծմամբ: Կարելի է եկեթագրել, որ Ֆախրայինի կողմից անընդհատ ուժեղացող մրցակցությունը Սարուխանովին ստիպում էր գտնել նոր գործընկեր ի դեմս Թումանյանցի, մրցակիցներին չեզոքացնելու և թորած նալթի ներմուծումն ամբողջովին իր ձեռքում կենտրոնացնելու համար:

XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանում գերիշխում էր մանր և միջին առևտրական կապիտալը: Վաճառականները ճնշող մեծամասնություն սահմանափակ կապիտալ ուներ: Առևտրական խոշոր շրջանառություն իրականացնող վաճառականներն ընդամենը մի քանի տասնյակ էին: Տեղի վաճառականների ձեռքում զգալի դրամական միջոցների կենտրոնացմամբ խոշորոտում էին իշխանությունների մըլուտական շարաշահումները, վաճառականների անձի և գույքի անձեռնմխելիության բացակայությունը, ինչպես նաև օտար-երկրյա կապիտալի հակազդեցությունը: Հայ վաճառականության շրջանում ևս գերակշռում էին մանր ու միջին առևտրականները: Սակայն անցյալ դարի վերջից հանգեց են գալիս հայկական առաջին խոշոր առևտրական ընկերությունները, որոնք արդեն նշանակալի առևտուր էին վարում և կարևոր

չ

դիր էին խաղում Իրանի արտաքին առևտրում: Այսպես, «Տեր-Մկրտիչն եղբայրներ» առևտրական ատնն իր բաժանմունքներն ուներ Նյուսխարենյան Իրանի շատ շրջաններում՝ Մաշհադում, Շահրուզում, Սարզևարում, Ղուչանում, Թուրքաթի-Հայզաթիում և այլուր: Նրա առևտրական գործառնությունները ներառում էին նաև Սիսիանը և Աֆղանստանը: Ընկերությունը զբաղվում էր հիմնականում առական մանուֆակտուրայի, շաքարի ներմուծմամբ և իրանական բամբակի ու բրդի արտահանմամբ: Արդեն անցյալ դարի վերջին ընկերության տարեկան առևտրական շրջանառությունը հասնում էր 800.000 ուրլում⁹⁰:

Մոտավորապես Նուլնպիտին էր վաճառական Ասյանյանցի առևտրական շրջանառությունը, որը ներմուծում էր ռուսական շաքար և Ռուսաստան էր արտահանում գառան մորթի և շոր միրգ⁹¹:

Արագորեն աճում էր Արզումանով եղբայրների առևտրական շրջանառությունը, շուտով նրանք Իրանում սկսել էին գործել միայն XIX դարի վերջից: Այս առևտրական ատնը ներկայացուցիչներն էր Սպահանում, Թեհրանում, Ռաֆսանդանում, Համադանում և Ռուսաստան էր արտահանում ալիլի փան 600.000 ուրլում բուսայնիժ, շոր միրգ, բամբակ և կաշի⁹²:

Իրանի Նյուսխարենյան գործող խոշորագույն առևտրական տներից մեկը «Նախբյանց և Տեր-Պետրոսյանց» ընկերությունն էր, որն Իրանից արտահանում էր շոր միրգ և բամբակ ու ներմուծում էր առական շաքար և երկաթ⁹³:

Իրանի Նյուսխարենյան շրջանում նշանակալի առևտուր էին վարում Ավազանի և Նազաբեկյանց եղբայրները, Ժամհարովը և ուրիշներ, որոնց առևտրական շրջանառությունն անցնում էր մի քանի հարյուր հազար ուրլում:

Վերլուծելով Իրանում հայ վաճառականության գերծուներությունը, հարկ ենք համարում ալիլի հանգամանորեն անդրադառնալ հայկական առևտրական ընկերությունների խոշորագույնի՝ «Թումանյանց եղբայրներ» առևտրական ատն գործունեությանը, որը բացառիկ կարևոր դեր էր խա-

ղում Իրանի տնտեսական կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում: Ասպարեզ ինչևով անցյալ դարի 70-ական թվականներին, այն արագորեն ծաղկում ապրեց և կարճ ժամանակում դարձավ Իրանի խոշորագույն անտերաֆինանսական հաստատություններից մեկը: Թումանյանցները բաժանմունքներ ունեին հյուսիսային Իրանի բոլոր խոշոր կենտրոններում՝ Փավրիզում, Ռաքիայում, Ղազվինում, Քեհհրանում, Ռաշտում, Էնզելիում, Բարքոշում, Շահրուզում, Սարգևում, Մաշհադում և արևելքի XIX դարի վերջին միլիոնանոց առևտուր էին վարում Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի հետ: Առևտրական տունը մասնագիտացել էր շոր մրթի, բամբակի, մետաքսաբրտժոժի արտահանման բնագավառում: Այդ ապրանքների մի մասը Սոսկվայի, Բաբվի, Ատրախանի բաժանմունքների միջոցով արտահանվում էր Արևմտյան Եվրոպա:

Նրա առևտրական շրջանառությունն այնքան է աճել, որ Իրանի այսպես կոչված «ռուսական ազդեցության գոտում», առանց նրա զբաղեցրած համաձայնության առևտրական ոչ մի գործարք չի կարող կնքվել...—նշում էր զրեզպես Յիսը 1916 թվականին²⁴:

Ռուսաստանի հետ առևտրական գործարքները հեշտացնելու և տեղական իշխանությունների կամայականություններից իրենց ապահովագրելու համար Թումանյանց շորս եզրայրներից երկուսը ռուսական հպատակություն ընդունեցին և հաստատվեցին Բաբվում: Առևտրական տան հետագա ողջ գործունեությունը սերտորեն կապված էր ինչպես Իրանի, այնպես էլ Ռուսաստանի հետ: Այստեղ Ֆրանսի դարձան նորից, կիսնոգովների բաժնետիրական ընկերությունների, ինչպես նաև «Գինամո»-ի և Բաբվի նավթային ընկերության փայտորեն:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին առևտրական տան կանխիկ կապիտալը Իրանում կազմում էր 3 մլն. թուման և ևս 1,5 մլն թուման պարտքի հանձնառության ձևով²⁵:

Նկատելի էր նաև սոցիալիստական հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանում առևտրական տան ողջ ունեցվածքը՝ շուրջ 17 մլն. ոտրլի, բունագրավվեց²⁶:

Հայ վաճառականների առևտրական շրջանառության զգալի մասն իրականացվում էր Կասպից ծովով, որտեղ հյուսիսային տրանսպորտային ընկերությունները սեփական և Մերկուրի-ն, սնաղեղա-ն և Արևելյան ընկերությունն էին: Մակայն հայ վաճառականներից շատերը սեփական նավեր ունեին և իրենք էին իրականացնում ապրանքների տեղափոխությունը: Օրինակ, Թումանյանցը կրաքարների առևտրական տունն ունեիր 2 նավ 1.269,5 տոննա տարողությամբ²⁷: Սեփական նավեր ունեին նաև Սարուխանովները, կիսնոգովները և ուրիշներ, որոնցից մի քանիսը զգալի ապրանքաշրջանառություն էին իրականացնում (տե՛ս ներքևի աղյուսակը):

Աղյուսակ 4

1901 և 1902 թվականներին Բանգոր Գլազ աջկամ հայ վաճառականների պատկանող նավերի արտադրաշրջանառությունը²⁸:

Ընկերության անվանումը	Նավերի քանակը	1901 թ.		1902 թ.	
		Ներհոստում գլխերով	արտահանում գլխերով	Ներհոստում գլխերով	արտահանում գլխերով
Թումանյանցներ	2	9.419	—	69.339	42.510
Սարուխանովներ	2	—	—	47.398	—
Կիսնոգովներ	2	22.283	5.213	23.926	3.947
Ավետով	1	—	—	—	—
Բեյաշարյանց և ընկ.	1	31.842	—	—	—
Վարդապարտով	1	234	—	4.120	2.937
Ազատով	1	—	1.200	—	2.017

Համեմատության համար կարելի է նշել, որ 1902 թվականին ամենամեծ ապրանքաշրջանառություն ունեիր սեփական և Մերկուրի-ն ընկերությունը (15 նավ)՝ 284.014 փուլ, որտեղ

ախուհեան Լուսինովը՝ 122.105 փութ, «Նաղթեցա»-ն՝ 112.943 փութ և Արևելյան ընկերությունը՝ 66.210 փութ⁹⁹:

Ռուսումնասիրող ժամանակագրական Իրանում գործում էին բազմաթիվ բաժնետիրական առևտրական ընկերություններ: Գրանց ստեղծումը թելադրվում էր օտարերկրյա կապիտալի հետ հաջողությունը մրցելու նպատակով ազգային առևտրական կապիտալի միավորման անհրաժեշտության մը: Որպես կանոն, այդ ընկերությունները բավարարում էին մասնեղանկան վաճառականներին, սակայն հիմնազորվում էին նաև հայ վաճառականների բաժնետիրական ընկերություններ:

1899 թվականի հունիսի 22-ին մի խումբ հայ վաճառականներ Իրանում և Ռուսաստանում առևտրաարդյունաբերական գործունեություն ծավալելու նպատակով հիմնադրեցին «Արաքս» առևտրական տունը: Այն բաղկացած էր հիմնադիր, իսկական և ավանդատու անդամներից: Առևտրական տան հիմնադիր անդամներն էին Շուշի քաղաքի քեսկիչ, ռուսահայտակա Ռևաթան Տեր-Հարությունի Տեր-Օհանովը (նախագահ), Քավրդիի բնակիչներ, իրանահայտակներ Արիստակես Գասպարի Հակոբյանցը (կարգադրիչ անդամ), Ռաֆայել Մինայի Գրիգորյանցը և Սարգիս Աբրահամի Վարդանյանցը: Երջանառու կապիտալը բաղկացած էր 3600 ռուբլի արծաղովյամբ 30 բաժնետոմսերից¹⁰⁰: Ցուրբանչյուր հիմնադիր կամ իսկական անդամ իրավունք ուներ ձեռք բերել 1 կամ 2 բաժնետոմս, սակայն ցանկացողները կարող էին ձեռք բերել և 3 բաժնետոմս, լրացուցիչ ձեռք բերված չուրբանչյուր բաժնետոմսի համար վճարելով տարեկան 270 ռուբլի: Պայմանագրի համաձայն առևտրական տան կապիտալը չպետք է գերազանցեր 150.000 ռուբլուց¹⁰¹:

Պայմանագրի չորսերորդ հոդվածի համաձայն «...երա (առևտրական տան—Ս. Ս.) անգամներից ոչ մեկն իրավունք չունի գտնալ այլ ընկերություն մասնակից կամ գործընկեր, ինչպես նաև վարել սեփական առևտրական կամ միջնորդական գործեր, հակառակ դեպքում զրկվում էր իր կապիտալի 20 տոկոսից հօգուտ առևտրական տան»¹⁰²:

Ընկերությունը գրազդում էր հիմնականում նավթամթերքների, չոր մրգի, մետաքսի և մուշտակեղենի առևտրով: Առևտրական տան գլխավոր գրասենյակը գտնվում էր Բաքուում, բաժանմունքները՝ Աստրախանում, Օդեսայում, Աշխաբազում, Սամարղանդում, Նիժնի Նովոորոգում, ինչպես նաև Քեհրանում, Քավրդում, Ռեշադում, Ղազվինում, Շահրուզում և այլ քաղաքներում¹⁰³:

Ցավոք, մեր տրամադրության տակ չկան հանգամանակի տվյալներ առևտրական տան գործարքների վերաբերյալ, սակայն առկա նույնիսկ կցկուտը տեղեկությունները վկայում են, որ այն լայն գործունեություն էր ծավալել Իրանի հյուսիսային շրջաններում: Առևտրական տան Ղազվինի գործակալ Ա. Սարգսյանցը 1899 թվականին ղեկուցում էր «... մինչև այժմ... առաքված է շուրջ 30 հազար փութ սարգա և 500 թևեակաուր նուշ»¹⁰⁴:

Առևտրական տան ներկայացուցիչները մեծ բանակությունը բաժնակ էին գնում Ղազվինում, Ղումում, Զերենդում: 1901 թվականի հունվարին նույն գործակալը հայտնում էր, որ Ղազվինում գնել է 35.390 բաթման բամբակ, Զերենդում՝ 12.000, Ղումում՝ 47.390 բաթման. որից Ռուսաստան էր ստաբել 1176 հակ¹⁰⁵:

Սակայն առևտրական տան գործունեությունը նրկար չարտևանկվեց: Արդեն 1901 թվականի նոյեմբերին այն գաղաքներցից իր առևտրական գործարքները: Պատճառները երկուսն էին՝ 1900 թվականին Ռուսաստանում սկսված առևտրաարդյունաբերական ճգնաժամը և առևտրական տան անգամների միջև ծագած տարածաշուկայությունները:

1900 թվականի փետրվարի 1-ին իրանահայտակ վաճառականներ Եղիաշար Օհանի Օհանովը, Ստեփան Սերգոյի Սարգսյանը և ռուսահայտակա Հակոբ Մելքոնի էլլերեկովը հիմնեցին «Արաքս» առևտրական ընկերությունը¹⁰⁶: Ընկերությունը կենտրոնը գտնվում էր Քավրդում, բաժանմունքները՝ Մարազայում, Ռերմիայում, Ղուշանում: Հիմնադիր անգամներից յուրբանչյուրն ընկերության հիմնական կապի-

տալի հաշվին մուծել էր 10 հազար թուան (1900 թվականի կուրսով 18 հազար ուրիշ)։ Այսպիսով հիմնական կապիտալը կազմում էր 54 հազար ուրիշ¹⁰⁷։

Ընկերության գործունեության ժամկետը որոշված չէր, սակայն նրա անդամներից ոչ մեկն իրավունք չուներ նրեք տարվա ընթացքում դուրս գալ ընկերության կազմից։ Պայմանագրի 5-րդ կետի համաձայն՝ առևտրաբոլորչումաբերական բույր գործարքները պետք է կնքվեին ընկերության անունից, որի անդամներն իրավունք չուներն սեփական առևտրական գործեր վարել։ Եթե ընկերության անդամներից որևէ մեկն իր բաժնից ավելի էր մտնում գրամարդկ, ապա կարող էր լրացուցիչ մտծաված գումարի դիմաց ստանալ տարեկան 12 տոկոս, իսկ եթե պարտք էր մնում, պարտավոր էր վճարել 12 տոկոս։ Ընկերությունն արտահանում էր զերբազանցապես չոր միդը և մուշտակեղեն և ներմուծում էր ուսսական շաբար, կտորեղեն, այլուր, թուղթ։ Այն իր ներկայացուցիչներն ուներ Մոսկվայում և մասնակցում էր Բաբլի և Նիժնի Նովգորոդի ամենամյա առնավաճառներին¹⁰⁸։

Չնայած սահմանափակ կապիտալին, ընկերությունը բավականին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Իրանում և այն շարունակեց նաև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունից հետո։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Քավբիզում գործում էր «Զինիֆուռյան» առևտրական ընկերությունը, որի անդամներն էին Բաղդասարյանց եղբայրները, Վարդանյանցը և Տեր-Կարապետյանցը։ Ընկերությունը Ռուսաստանից ներմուծում էր տեղյին գործածության պղնձայն և այլ մետաղյա իրեր և վաճառում Քավբիզում, Գիլմանում, Ուրմիայում և Սուլջուլաղում։ Ցավոք, մենք տրվյալներ չունենք ընկերության հիմնական կապիտալի և առևտրական շրջանառության ծավալի մասին։ Այդ մասին կարելի է դատել միայն անուղղակի տվյալներով։ Օրինակ, Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց մի քանի ամիս առաջ ընկերությունը Ռուսաստանում դնել էր 20 հազար ուրուտ տնային գործածության պղնձյա իրեր¹⁰⁹։

Ընկերության անդամ Մ. Բաղդասարյանի՝ Արքրեչանում ուսուսկան զլխավոր հյուպատոսին հղած դիմումից պարզվում է, որ 1914 թվականի դեկտեմբերին թուրքերը և գրգռքը կողոպտել էին ընկերության Գիլմանում, Ուրմիայում և Սուլջուլաղում գտնվող պահեստները և խանութները և տարել 50 հազար ուրիշ արժողությամբ ապրանք¹¹⁰։

Ին որք է այն փաստը, որ սուլթաբար այդ ընկերություններում ընդարկվում էին ինչպես իրանահայաստակ, այնպես էլ առասպաղանի հայ վաճառականներ։ Դա թեպետրվում էր երկու երկրներում էլ ազատ առևտուր վարելու ձրգտմամբ։ Մյուս կողմից դրա շնորհիվ վերոհիշյալ ընկերությունները գտնվում էին առսական հյուպատոսների հովանավորության ներքո, որը Իրանում սուլթական երևույթ հանդիսացող կամայականությունների և շարաշահումների պայմաններում չափազանց կարևոր հանգամանք էր։

Երբեմն հայ վաճառականները համաձայնության մեջ էին մտնում նաև պարսիկ վաճառականների հետ։ Օրինակ, 1899 թվականին Թումանյանց եղբայրները համաձայնության եկան Հաջի Մուհամեդ Հուսեյն էմին էս-Ջարբի, Ազա Արդուլ Բադի Արքրեանի, Հաջի Արդուլ Ռաջապ Օսկուլիի և Հաջի Մուհամեդ Ալի Քաշիի հետ։ Նրանք պայմանագրի կնքեցին Հաշվավարկային բանկի հետ, որի համաձայն վերջինս պարտավորվում էր վերոհիշյալ վաճառականների համար Բաբլում դնել և Թեհրան ուղարկել 100,000 փութ ցորեն։ Ապրանքը ժամանակին գնվել և առաքվել էր¹¹¹։

Սակայն նման համաձայնությունները եղակի բնույթ էին կրում։ Սովորաբար հայ վաճառականները գործում էին համատեղ և հազվադեպ էին համաձայնության մեջ մտնում այլազգի վաճառականների հետ։

Ընդհանրացնելով վերևում ասվածը, կարելի է եզրակացնել, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հայ բուրժուազիան կարևոր դեր էր խաղում Իրանի արտաքին առևտրում։ Հիմնականում նրա ձեռքում էին գտնվում իրանական արտահանման այնպիսի կարևոր ճյուղեր, ինչպիսիք էին բամբակը, չոր միդը, բուրբը, ձկնամթերքները և այլն։ Ներ-

մութման բնագավառում հայ բուրժուազիան կողմնորոշվելով զերազանցապես զեպի ուսական արդյունաբերություն մեծ շափով նպաստում էր Իրանում Ռուսաստանի առևտրատնտեսական դիրքերի ամրապնդմանը և արևմտաեվրոպական երկրների հետ նրա հաջող մրցակցությունը: Հիմնականում նրա գործունեության շնորհիվ էր, որ հյուսիսային Իրանում գերիշխում էր ուսական ազդեցությունը: Ավելին, հայ վաճառականների կողմից առևտրի հմուտ կազմակերպման շնորհիվ ուսական արդյունաբերական ապրանքները ներթափանցում էին Իրանի նորանոր շրջաններ, այնտեղից դուրս մղելով արևմտաեվրոպական արտադրության ապրանքները: Միևնույն ժամանակ հայ բուրժուազիայի առևտրական գործունեությունը կարևոր նշանակություն ուներ նաև Իրանի համար: Այն ոչ միայն նպաստում էր երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը, այլև պահպանում արտահանման և ներմութման մտավոր հաժախարակչությունը ուս-իրանական ընդհանուր առևտրական հաշվեկշռում:

Վ Լ ՈՒ Ե Չ ՈՐ Ր Ո Ր Պ

ՀԱՅ ԲՈՒՐՅՈՒՄՈՒՆԵՏԻ ԶԵՌՆԱՐԿԱՍՏՐՈՒԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԳՅՈՒՆԱՐԵՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ:

Անցյալ դարի վերջին Իրանում օբյեկտիվ նախադրյալներ էին ստեղծվել ֆարբիկազործարանային արդյունաբերության զարգացման համար: Մակաչն Իրանի ռեալ սոցիալանտեսական և քաղաքական պայմանները չէին նպաստում դրան: Առևտրական կապիտալի փոխարկումը արդյունաբերականի և կապիտալիստական արդյունաբերական ձեռնարկատիրության զարգացումը շափազանց դանդաղ էին ընթանում:

Իրանում ֆարբիկազործարանային արդյունաբերության ստեղծման առաջին լուրջ փորձերը ձեռնարկվեցին XIX դարի կեսերին և կապված էին շահի առաջին նախարար Միրզա Թաղի խանի գործունեության հետ: Կինելով հեռասես քաղաքական գործիչ, նա հասկանում էր ազգային արդյունաբերության զարգացման և այդ նպատակով կազդրի պատրաստման անհրաժեշտությունը, 1849 թվականին Միրզա Թաղի խանի նախաձեռնությամբ, մի խումբ իրանցի երիտասարդներ մեկնեցին Մոսկվա և Պետերբուրգ ուսական ձեռնարկություններում ժամանակակից արդյունաբերական արտադրությունն ուսումնասիրելու համար: Որոշ ժամանակ անց այդ մասնագետները վերադարձան Իրան և այստեղ բացեցին առաջին գործարանները. բյուրեղապակու գործարանը՝ Թեհրանում, շաքարի գործարանները՝ Սարիում և Բարֆ-աուշում¹:

1857 թվականին իրանական կառավարությունը Յրանսիա ուղարկեց 17 մարդուց բաղկացած ևս մեկ խումբ՝ մահուդի, ճենապակու և թղթի արտադրությունն ուսումնասիրելու համարը:

Սակայն Միրզա Քադի խանի այս ձեռնարկումներն անհրաժեշտ աջակցություն չտեսցան: Ավելին, նրա մահից հետո բոլոր այդ ձեռնարկությունները զազարեցրին իրենց գործունեությունը: Ճիշտ է, մինչև 60-ական թվականների կեսերն Իրանում կառուցվեցին թվերի արտադրության, փամփուշտի և զաղի մի շարք ձեռնարկություններ: Սակայն 90-ական թվականների սկզբին Իրանի ամենանշանավոր արդյունաբերական ձեռնարկությունը Հաջի Մուհամեդ Հասան Ամին Լս-Չարբի կողմից 1885—86 թվականներին Ռաշտում կառուցված մետաքսաթելի գործարանն էր, որի սարքավորումներն ամբողջությամբ ստացվել էին Լիոնից: Գիլանում ուսական Նյուպատսու Շորխեբը նշում էր, որ վերահիշյալ գործարանում տեղադրված էին ամենավեջին արտադրության մեքենաները՝ Այն մշակում էր տարեկան 10—20 հազար բամբակ մետաքսաբոժոժ: Արտադրանքը բարձր որակի էր և արտահանվում էր բացառապես Արևմտյան Եվրոպա՝ Լիոն, Մարսել, Միլան:

Ռաշտում գործում էր մետաքսաթելի ստացման ևս մեկ գործարան, որը պատկանում էր Աղա Մուհամեդ Հասան Ռաշախին: Սակայն այն երկար զոյություն չունեցավ և շուտով փակվեց:

XIX դարի վերջից Իրանում արդյունաբերական ձեռնարկություններ ստեղծելու փորձեր էին ձեռնարկում ոչ միայն աղզային, այլև օտարերկրյա կապիտալի ներկայացուցիչները: 1888 թվականին բելգիական մի ընկերություն լուցկու Ֆարբիկա կառուցեցու իրավունք ստացավ, սակայն գործարանն այդպես էլ չկառուցվեց: 1890 թվականին Լ. Պոլյակովի ստեղծած «Պարսկաստանում առևտրի և արդյունաբերության ընկերություն»-ը Քեհրանից ոչ հեռու գանվող հեերազին վայրում կառուցեց լուցկու գործարան, որի շինարարության համար ծախսվել էր 20 հազար ֆուտս ստեպ-

լիզը: Սակայն շուտով այն փակվեց, որովհետև գործարանի տեղը չափազանց անհաջող էր ընտրված: Քեհրանի շրջակայքում, որտեղ կառուցված էր գործարանը, անտառներ չկային և ընկերությունը ստիպված էր հումքը տեղ հասցնել բավականին հեռվից, որի պատճառով արտադրանքը զգալիորեն թանկ էր և չէր կարող մրցել շվեդական և ռուսական կտան լուցկիների հետ:

Համանման ճակատագիր ունեցավ բելգիական ընկերության կառուցած շաքարի գործարանը: 1893—95 թվականներին Քեհրանի մոտ գտնվող Կեհրիզաբ վայրում կառուցվեց շաքարի գործարան, որտեղ տեղադրված էին նորագույն սիպի 50 շարժիչները: Ընկերությունը վարձակալել էր նաև զգալի հողատարածություն՝ շաքարի ճակնդեղ աճեցնելու համար: Ենթադրված էր կառուցել նաև մերձատար երկաթուղադիրձ ամխահանքերից վառելիք մատակարարելու համար:

Սակայն գործարանն աշխատեց ընդամենը 3 տարի: Արտադրանքի ցածր որակի պատճառով այն չզիմացավ ուսական շաքարի մրցակցությունը և 1898/99 թթ. փակվեց:

XIX դարի վերջից Իրանի Նյուսիսային շրջաններում նշանակալի ձեռնարկատիրական գործունեություն էին ծավալել հայ վաճառականները: Կարևոր դեր խաղալով Իրանի արտաքին առևտրում և Ֆինանսների ոլորտում, նրանք զգալի միջոցներ էին ներդնում նաև արդյունաբերական շինարարության բնագավառում: Այստեղ առանձնահատուկ ակտիվություն էին ցուցաբերում առասպապատիկ հայ ձեռնարկատերերը: Ունենալով ազատ դրամական միջոցներ և զբուսեցնելով ուսական հյուպատոսների հովանավորության ներքո, նրանք կարող էին ավելի համարձակ գործել: Այս բնագավառում հայ բուրժուազիայի գործունեության բնորոշ առանձնահատկությունն այն էր, որ զարկ էր տրվում արդյունաբերության այն ճյուղերին, որտեք կապված էին իրանական հումքի վերամշակման հետ և չէին զգում արտասահմանյան արդյունաբերական ապրանքների կործանարար մրցակցությունը:

Մինչև 1909 թվականին Անգլո-պարսկական նախալիքի բնկերության հիմնադրումը, Իրանի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկությունը Լիանոզովների ձկնորսարաններն էին: Կասպից ծովը հարավային ափի ձկնային հարստությունները վաղուց ի վեր գրավել էին Ռուսաստանի առևտրաընկերակցական շրջանների, այդ թվում նաև հայ վաճառականների ուշադրությունը: XIX դարի կեսերին Կասպից ծովի հարավային ափի ձկնորսարանները վարձակալում էին աստրախանցի ձեռնարկատերեր Միր Բաղրովը, Կասիանիկովը, Սուլաևը¹⁰:

Անգլիական հյուպատոս Աբրահամ 1848 թվականին գեկուցում էր. «Քեղեկի դեղաբերանի թուսափի ձկնորսարանները... մինչև այժմ անօրինում է ռուսական (ռուսահյուստակ—Ս. Ս.) հայր... շնայած նրա վարձակալության ժամկետը լրացել է»⁹:

Ըստ հյուպատոսի, վարձակալը շնչին վարձ էր մուծում, իսկ ձկնորսարանների արտադրանքը՝ տարեկան շուրջ 8 հազար թուման արժողությամբ, արտահանվում էր Աստրախան¹⁰:

Հետագայում ևս աստրախանցի ձկնարդյունաբերողները ամեն կերպ ձգտում էին վարձակալի այդ ձկնորսարանները 1862—63 թվականներին իրանական կառավարությունը բանակցություններ էր վարում նրանց հետ: Վերջիններս պատրաստ էին վճարել տարեկան 30 հազար ռուբլի ոսկով: Սակայն վերջին պահին կառավարությունը դադարեցրեց բանակցությունները և բռնի կերպով ձկնորսարանները հանձնեց Գիլանի նահանգապետին՝ 42 հազար ոսկեգրամի դիմաց¹¹:

1864 թվականին պատմությունը կրկնվեց և կրկին աստրախանցի ձկնարդյունաբերողները նպատակին շահանան: Սակայն նրանց համառ շանքերն ի վերջո զրական արդյունք սովեցին: 1873 թվականին աստրախանցի առաջին գերլիպայի վաճառական Ստեփան Մարտինի Լիանոզովը շահական կառավարությունների կոնցեսիա ստացավ, որը նրան Կասպից

ծով թափվող իրանական գետերի գետաբերաններում «հայր» (մահմեդականներին թույլատրված էր օգտագործել սննդում) և «հարամ» (թույլատրված չէր) ձկան որսի մենաշնորհ իրավունք էր տալիս: Պայմանագիր կնքվել էր 5 տարի ժամանակով: Հետագայում, պայմանագրի ժամկետը լրանալուց հետո, այն մի քանի անգամ վերանորոգվեց: Այսպես, 1893 թվականի սեպտեմբերի 25-ին նոր պայմանագիր կնքվեց Ս. Լիանոզովի և շահի առաջին նախարար Միրզա Ալի Ասղար Կահանի միջև: Պայմանագրի առաջին կետի համաձայն իրանական կառավարությունը Ս. Լիանոզովին վարձակալության էր տալիս Աստարա գետից մինչև Ատրեկ գետն րկնած հատվածի բոլոր ձկնորսարանները, որքան հայտնի էին «հայալ» և «հարամ» սննդի տակ: Պայմանագրեր կնքվել էր 10 տարի ժամկետով՝ հաշված 1901 թվականի հոկտեմբերի 1-ից: Վարձակալը պարտավոր էր մուծել տարեկան 23 հազար ռուսական կիսամպրեիալ՝ 460.000 ֆրանկ¹²:

Վարձակալն իրավունք ուներ վերոհիշյալ տարածքում կառուցել ձկնորսարանների համար անհրաժեշտ շինություններ, Գրանք կազմում էին վարձակալի սեփականությունը և վերջինս պայմանագրի ժամկետն ավարտվելուց հետո կարող էր դրանք դիչել իրանական կառավարության կազմում: Կամ շանդել և Իրանից դուրս բերել 6 ամսվա բեթացքում:

Պայմանագրի 6-րդ կետի համաձայն, այն խախտող կողմը պարտավոր էր մյուս կողմին տուգանք վճարել 600.000 ֆրանկ դրամարի շափով¹³:

Հետագայում պայմանագիրը կրկին նորոգվեց, և վարձակալության ժամկետը երկարացվեց ևս 10 տարով:

Զբաղվարարվելով շահական կառավարությունից ստացած կոնցեսիայով, Լիանոզովների բնկերությունը (Ս. Ս. Լիանոզովի մահից հետո բնկերության գլուխ կանգնեց նրա որդին՝ Գեորգի Ստեփանի Լիանոզովը) դիմեց ցարական կառավարությանը, խնդրելով վարձակալության տալ Կասպից ծովի առափնյա ջրերի, Թուրքմենշայի հաշտության պայմանագրի համաձայն, Կասպից ծովը պատկանում էր Ռուսաստանին և իրենց դիմումով Լիանոզովները կարծես թե հի-

շեցրին այդ մասին: Լիանոզովների առաջարկությունը քրե-
նարկելու համար հրավիրվեց հատուկ խորհրդակցություն,
որը համակողմանիորեն քննեց հարցը/և վճռեց, որ նման
պայմանագիրը կարող էր Ռուսաստանի Կասպից ծովի
պատկանելիության լրացուցիչ հանրայնալ:

1900 թվականի մարտի 22-ին Ռուսաստանի հողագոր-
ծության և պետական ունեցվածքի նախարարությունը Լի-
անոզովների ընկերության ներկայացուցիչ Մ. Սահարբեկովի
հետ պայմանագիր կնքեց հետևյալ պայմաններով:

Ընկերությանը Կասպից ծովի առափնյա շրջանում ան-
վճար ձկնորսության իրավունք էր տրվում հետևյալ սահման-
ներում՝ Աստարա գետից մինչև Գյուրգին գետը 6 վերստ
լայնությամբ և Գյուրգինից մինչև Ատրկի գետը՝ 3 վերստ
լայնությամբ: Աստարազի ծոցը լիովին մտնում էր հատ-
կացված զոտու մեջ: Պայմանագիրը կնքվել էր 26 ապրիլ
ժամկետով¹⁴:

Ազատ ձկնորսներն իրավունք չունեին այդ զոտում ձուկ
որսել: Վերսիշյալ զոտուց զուրս ձկնորսությամբ կարող էին
զբաղվել ինչպես ազատ ձկնորսները, այնպես էլ ընկերու-
թյան ներկայացուցիչները: Լիանոզովները պարտավորվում
էին վարձակալության տրված տարածքում ձուկ որսալ միայն
այն հարմարանքներով, որոնք թույլատրված էին Անդրկով-
կասյան վարչության ենթակալության տակ գտնվող ձկնոր-
սարաններում: Վարձակալի կողմից պայմանագրի որևէ
կետի խախտման դեպքում այն կիրցնում էր ուժը¹⁵:

Սակայն 1907 թվականի ապրիլի 17-ին պայմանագրի
տեքստում ուղղում կատարվեց, որի համաձայն պայմանա-
գրին ուժը կորցրեւում էր միայն այն դեպքում, եթե Լիանոզով-
ների առանց հողագործության և պետական ունեցվածքի
նախարարության թույլտվության կնքեին ենթավարձակա-
լական պայմանագրեր կամ ուրիշին զիջեին իրենց իրավունք-
ները: Պայմանագրի մյուս կետերի խախտման դեպքում Լի-
անոզովները ենթակա էին սույնի համաձայն գործող օրենս-
դրության¹⁶:

Կոնցեսիան ստանալուց հետո Լիանոզովներն անմիջա-
պես լայն գործունեություն ծավալեցին: Արդեն 1875 թվակա-
նին Գիլանում անգլիական հյուպատոսը զեկելցում էր, որ
Վերսարանների արտադրանքն անցնում էր 200.000 թու-
մանից, իսկ ընկերության ծախսերը որսի, աղ զննելու, փա-
թեթափուման և տեղափոխման ուղղությամբ կազմում էին
տարեկան մտավորապես 100.000 թուման¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ անգլիական աղբյուրների,
պայմանագիրը կնքելուց ընդամենը երկու տարի հետո վար-
ձակալի տարեկան շահույթը կազմում էր մոտ 60.000 թու-
ման, հաշված նաև վարձավճարը: Զինորսարանների արտա-
դրանքը տարեցտարի ավելանում էր մեթ անցյալ դարի
90-ական թվականներին ձկնորսարանների համախառն ար-
տադրանքն արժեքային առումով կազմում էր տարեկան մի-
ջին հաշվով 600.000 ռուբլի, ապա դարի վերջից մինչև 1906
թվականն ընկած ժամանակաշրջանում այն հասնում էր
900.000 ռուբլու, իսկ 1907—1915 թվականներին արդեն 2,25
մլն. ռուբլու¹⁸:

Համապատասխանաբար աճում էր նաև վարձավճարը:
Սկզբնական շրջանում Լիանոզովներն իրանական կառավա-
րությանը վճարում էին տարեկան 41 հազար թուման: 26-
առաջյում վարձավճարն աճել էր հետևյալ կերպ. 1879—87
թվականներին՝ տարեկան 45 հազար թուման, 1888—94
թվականներին՝ 60 հազար թուման, 1895—1900 թվական-
ներին՝ 400.000 Ֆրանկ¹⁹, 1901—10 թվականներին՝ 460.000
Ֆրանկ և 1911—19 թվականներին՝ 480.000 Ֆրանկ²⁰:

Լիանոզովների ձկնորսարանների շահութաբերության
արագ աճն անմիջապես գրավեց ուրիշ ձկնորսակառուցիչ
ուշադրությունը: Արդեն XIX դարի վերջին ռուս և օտարերկ-
րացի կապիտալիստները նախանձով էին հետեւում Լիանոզով-
ների հաջողություններին և ձգտում էին զննել կոնցեսիան կամ
յրանցից իլել ձկնորսության մենաշնորհ իրավունքը: Օրի-
նակ, 1898 թվականին անգլիական կապիտալիստները ձրի-
նորսարանների զիմաց Լիանոզովներին առաջարկում էին 2
մլն. ռուբլի²¹:

Ռուսաստանի արդյունաբերական շրջաններում ևս գաղտնի պայքար էր զնում Կասպից ծովի հարավային ափի ձրկնորսարաններին տիրանալու համար: 1905 թվականին բարվեցի հայտնի արդյունաբերող Հաջի Ձեյնալարզին Քաղիկե իրանական կառավարությանն առաջարկեց շնչալա հայտարարել կիանոզովների հետ կնքված պայմանագիրը, խոստանալով ոչ միայն վճարել պայմանագրով նախատեսված տուժանքը՝ 600.000 Քրանկ, այլև տարեկան 50 հազար թուման ավելի վճարել, քան նախկին վարձարկը²²:

Սակայն բոլոր այդ փորձերը հաջողություն չունեցան և կիանոզովների ձեռնարկությունը շարունակում էր ծաղկում ապրել:

Դարի սկզբին ձկնորսարանները բաժանվում էին հինգ ինքնուրույն շրջանների՝ Աստարայի, Էնզելիի, Սեֆիդղուզի, Մաշազիսերի և Աստարազի: Դրանցից յուրաքանչյուրին ուներ իր կառավարիչը և մասնագիտանում էր որոշակի տեսակի ձկնամթերքի արտադրության մեջ: Առանձին շրջանները միմյանցից տարբերվում էին ոչ միայն մասնագիտացմամբ, այլև ձկնորսության եղանակներով: Աստարազի շրջանում որսը կատարվում էր տեղի թուրքմենների ուժերով, որոնք ունեին սեփական ձկնորսական հարմարանքներ և նավակներ: Նրանք պարտավոր էին ամբողջ որսը հանձնել կիանոզովներին, զրա դիմաց ստանալով համապատասխան վարձատրություն: Այդպիսի ձկնորսները մոտավորապես 1000 հոգի էին²³:

Աստարայի շրջանում ընկերությունն ինքն էր կազմակերպում որսը, դրա համար ձկնորսներին հանդերձավորելով որսի համար անհրաժեշտ բոլոր հարմարանքներով: Այս դեպքում ձկնորսները ստանում էին աշխատավարձ:

Երբեմն ընկերությունն առանձին շրջաններ ենթավարձակալության էր տալիս: Օրինակ, XIX դարի վերջին Աստարայի շրջանը ենթավարձակալության էր տրված հայտնի վաճառական Նազարբեկովին, իսկ Սեֆիդղուզի Ձիկիչլար հատվածը՝ մեկ ուրիշ հայի՝ Գուլամովին²⁴:

Սակայն 1909 թվականից սկսած ընկերությունն ինքն էր կազմակերպում որսը բոլոր շրջաններում, ենթավարձակալության տարվով միայն փոքր դետերը և առանձին ոչ մեծ հատվածներ²⁵:

Ամենախոշորը և լավ սարքավորվածը Էնզելիի շրջանն էր, որի համախառն արտադրանքը 1913/14 տնտեսական տարում կազմել էր 914.687 տոն²⁶:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կիանոզովի ձկնորսարանները ժամանակակից արդյունաբերական ձեռնարկություն էին, կահավորված ձկնորսական տեխնիկայի վերջին խոսքով: Ընկերությունն ուներ էլեկտրակայաններ, սառնարաններ, մեխանիկական և այլ նախնաստեղծներ, ինչպես նաև 20 միավոր բաշկպցած նավատորմ, այդ թվում 2 խոշոր շոգենավ՝ «Պիրոզով»-ը և «Մարտին»-ը: Միայն Էնզելիի շրջանում հեռախոսային ցանցի երկարությունը կազմում էր 250 կմբստ²⁷, 1910 թվականին այստեղ գործում էր սառույց պատրաստող գործարան, որը կարող էր ստեղծել օրական 750—1000 փոթ ձուկ²⁸:

1913 թվականին նույնատիպ գործարան էր կառուցվել նաև Հասանկազեում²⁹: Այդ գործարանները հնարավորություն էին տալիս ձկնղեղներ Ռուսաստան արտահանել սառեցրած վիճակում:

Կարաստում և Էնզելիում գործում էին էլեկտրակայաններ, և երևիդան ու գիշերային ժամերին բոլոր աշխատանքները կատարվում էին էլեկտրական լուսավորության ներքո³⁰:

Ընկերությունը որոշակի աշխատանք էր տանում ձկնորսարաններին աշխատողներին բնակելի տարածությունը առահանով ռոզվու ռոզվությունը: Կառուցվում էին հիմնականում բարձրակարգ տիպի շինություններ: Աշխատողների թիվն անընդհատ աճում էր: Արդեն 1876 թվականին ձկնորսարաններում աշխատում էր մոտ 1100 մարդ, որոնց մեծ մասը Բարզի և կինթորանի ուսանալատակ բնակիչներ էին³¹:

Պլեբեյների տվյալներով միայն Գիւանում 1908 թվականին աշխատում էր մոտ 3.700 մարդ, որոնցից 700-ը Ռուսաստանից³²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ձկնորսարանների աշխատողների ընդհանուր թիվը հասնում էր 5.900 մարդու³³: Նրանց մեծ մասն արդեն տեղի բնակիչներ էին, որոնց բաժին էին ընկնում հիմնականում ծանր ֆիզիկական աշխատանքները: ՌուսաՎլատակները, որպես կանոն, կատարում էին որոշակի որակավորում պահանջող աշխատանքը:

Ամեն տարի, ձկնորսության թե՛ շրջանում, Ռուսաստանի տարբեր շրջաններից հարյուրավոր աշխատողներ էին վարձվում ձկնորսարաններում աշխատելու համար: «Մշակ» թերթը 1912 թվականին գրում էր. «Ռուսաստանի ներթիխ նահանգներից Բաբու են եկել ավելի քան 300 աղյիկ, որոնք վարձված են կիանոզովի պարսկական ձկնորսանների մեջ աշխատելու ամառկան 8 ասրումվ³⁴»:

ՌուսաՎլատակ աշխատողների համար կառուցվում էին հատուկ բուրքներ, ինչպես նաև սննդի կետ, փուռ, բազմերէնդելիում և ձկնորսարանների մյուս դրամավոր կենտրոններում գործում էին հիվանդանոցներ, որոնցում աշխատում էին ուսու բժիշկներ և սանիտարներ³⁵: Բժշկական օգնություն էր ցույց տրվում ոչ միայն ձկնորսարանների աշխատողներին, այլև տեղական բնակչությանը: Ապաժը վկայում է, որ այնքան էլ ճիշտ չեն որոշ հեղինակներ, որոնք կիանոզովիների մեղադրում են Իրանի ձկնային հարստությանը դիշտաշարար օգտագործելու մեջ և գտնում են, որ վարձակալները ոչինչ չէին անում աշխատողների կենցաղային և աշխատանքային պայմանները բարելավելու համար³⁶: Անշուշտ, կիանոզովներն ինտենսիվ ձկնորսություն էին վարում, հաճախ նաև տարածայնություններ և քախուձներ էին լինում տեղի ազատ ձկնորսների հետ, սակայն, որպես կանոն, նման դեպքերում կոնցեսիոներները հետևողականորեն պաշտպանում էին պայմանագրով իրենց սրոված իրավունքները: Ինչ վերաբերում է ձկնորսարանների աշխատողների աշխատանք-

ային և կենցաղային պայմաններին, ապա դա ոչ այնքան ձկնորսարաններում զղյուժյուն ունեցող շահագործման բարձր աստիճանի և կիանոզովների ազահուսթյան արդյունք էր, ինչպես ձգտում են ներկայացնել այդ հեղինակները, այլ ցանկացած կերբում կապիտալիզմի արշալույսին բնորոշ երեվոյլ³⁷: որն Իրանում զղյուժյուն ունեցող սոցիալ-տնտեսական յուրահատուկ պայմանների հետևանքով առավել ծանր ձևեր էր ստանում:

Բոլոր ժամանակակիցների և ուսումնասիրողների վկայությամբ, ձկնորսարանների ողջ տարածքում լիակատար կարգ ու կանոն էր տիրում: Ընկերությունը բարենպաստում էր ձկնորսության տարածքը, կարգի էր դրում նաև ապարհները, կառուցում հասարակ կամուրջներ և այլն: Բնականաբար այս բոլորը կապված էր նշանակալի ժախտների հետ և պատահական չէ, որ ընկերություն կապիտալ ներդրումները տարեց-տարի աճում էին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին նրա կապիտալ ներդրումները կազմում էին շուրջ 3.380.000 ֆրանկ³⁷:

Մեկ ուրիշ հեղինակ՝ Ս. Եղանեզին, նշում է, որ 1916 թվականին ընկերության կապիտալ ներդրումներն Իրանում հասնում էին 9 մլն. ասրում³⁸:

Կիանոզովների ընկերությունը ծաղկում էր մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունը: Հեղափոխությունը և նրան հաջորդած քաղաքացիական պատերազմը ընդհատեցին ընկերության երկարամյա կապերը Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի ունեցողական սպառման շուկաների հետ: Հեղափոխությունից հետո ընկերությունն ընկավ շափազանց ծանր ֆինանսական կացության մեջ: Խորհրդային կառավարության կողմից բանկերի և արդյունաբերության աղգայնացման հետևանքով բունազրավիցյուն նաև կիանոզովների ուսուական բանկերում պահվող կապիտալները: Ֆինանսական զգվարություններն ընկերությանը ստիպեցին դիմել իրանական կառավարությանը՝ խնդրելով երկարամյակ ամենաբարձր իրենց սրոված իրավունքները: Իրանական շահակամ կառավարությունն օգտվելով այն հան-

գամանքից, որ ընկերությունը ժամանակին չի մուծել վարձակալության վճարը, 1918 թվականին ընկերությանն արգելեց զբաղվել ձկնորսությամբ և արտահանել պտորաստի արտադրանքը, ինչպես նաև արգելակալանք զրեց ընկերության ունեցվածքի վրա: 1919 թվականին իրանական կառավարությունը նոր պայմանագիր կնքեց Վանեցույի և Թումանյանցի հետ, որով կասպից ծովի հարավային սփի ձկնորսությանը 20 տարով վարձակալության կին տրվում այդ նոր ընկերությանը: Վարձակալության վճարը կազմում էր տարեկան 100.000 թուման³⁰:

Սակայն վերոհիշյալ ընկերությունը գոյություն ունեցավ մեկ տարուց էլ պակաս և շուտով գաղափարեց իր գործունեությունը:

Կիանոզովների ընկերությունը օրինական չհամարեց իրանական կառավարության գործողությունները և բողոքարկեց արբիտրաժ, որը բավարարեց նրանց հայքը և վերականգնեց ընկերության իրավունքները: Ավելին, որպես արգելակալանքի հետևանքով ընկերությանը հասցված վնասի փոխհատուցում կոնցիսիայի ժամկետը երկարացվեց մինչև 1937 թվականը: Ուշագրավ է, որ արբիտրաժի որոշումից անմիջապես հետո ամերիկյան ընկերությունների ներկայացուցիչները բանակցություններ սկսեցին Մարտին Կիանոզովի հետ, որին պատկանում էր ընկերության 100 փայտաբաժնից 51-ը, ձգալիով համաձայնության մեջ մտնել նրա հետ և նոր ընկերություն ստեղծել: Սակայն նրանց պլանները ձախողվեցին: 1923 թվականին Մարտին Կիանոզովը տեղափոխվեց ԽՍՀՄ և համաձայնություն կնքեց խորհրդային կառավարության հետ, որի համաձայն նա կամուզին և անհատույց վերջինիս հանձնեց իրեն պատկանող գույքը՝ մոտ 2,5 մլն. ուրլի ոսկով և իրավունքները³⁰:

Ձկնորսությանը մենագծի մասն անցավ իրանական կառավարության հսկողության ներքո, որը մյուս փայտաբերերին՝ Լեոն Գրիգորի Կիանոզովին և Ս. Գ. Կիանոզովի ընտանիքին որպես փոխհատուցում վճարեց 20 հազարական թուման³¹:

Կիանոզովների արդյունաբերական գործունեությունն իրանում չէր օահմանափակում ձկնորսականներով: Նրանք զբաղի կապիտալներ էին ներգրել նաև Հյուսիսային Իրանի անտառաբրույնաբերության մեջ և արանպորտային գործում:

1911 թվականին ուսահպատակ մենզրել Ա. Խոշտարյան Գիլանում վարձակալեց 7 հազար զեսյատին անտառ³²: Լինելով ճարտիկ ձեռնարկատեր, բայց չունենալով անհրաժեշտ միջոցներ նա գործի մեջ ընդգրկեց իշխան Թումանովին, Գ. Գվաղավային, Գ. Զուլպադարովին և 1912 թվականին կազմակերպեց «Խոս-պարակական անտառաբրույնաբերական ընկերություն»: Սակայն այն մեկ տարի հետո քայքայվեց և ստեղծվեց նոր ընկերություն, որի կազմում էին Ա. Խոշտարյան, Պ. Թումանովը, Գ. Գվաղավան և Ս. Կիանոզովը: Հետագայում նրա մեջ մտավ նաև Մ. Մանթաշը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ընկերությունն Առտարայից էնդեղի հատվածում վարձակալում էր 215 հազար զեսյատին ընդհանուր տարածքով անտառներ³³: Ընկերությանն էին պատկանում էլեկտրակայան, օրական 100 զերան հզորությամբ սղոցարան, մեխանիկական արհեստանոցներ և այլն:

Առաջին իսկ օրեց ընկերությունը լայն գործունեություն ծավալեց: Ա. Խոշտարյայի խոսքերով Քիանեսական կողմի կազմակերպումը և վարումը ստանձնել էր Ս. Կիանոզովը: Նա և Մանթաշը զգալի կապիտալներ էին ներդրել գործի մեջ: Սկզբնապես ընկերության հիմնական կապիտալը կազմում էր 600.000 ուրլի³⁴, սակայն արդեն 1913 թվականին ընկերության կապիտալը ներդրումները հասնում էին 2,5 մլն. ուրլու: Բացի այդ, Կիանոզովը և Մանթաշը գործի մեջ ներդրում էին ևս 4 մլն. ուրլի³⁵:

Հետագայում նախատեսվում էր ստեղծել բաժնետիրական ընկերություն, ընդգրկելով 30—40 մլն. ուրլի գումար³⁶: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ընկերությունը հիմնականում շահագործում էր Կերպենուրդի կիրճում գտնվող անտառները: 1913 թվականին այստեղ աշխատում էր մինչև 800 բանվոր՝ հիմնականում ուսներ և

վրացիները Նույն թվականին ընկերությունն առաջին պայմանագիրը կնքեց «Գորլիխի ներկայներ» ընկերության հետ, որի համաձայն նրանք պետք է մատակարարեին 16 մլն ոտրու կազնի փայտակոճեր և այլ իրիհ⁴⁷:

Ընկերությունը սկսել էր նաև ծովափից մինչև Կերզենբուրգի կիրճը մերձատար երկաթուղու շինարարությունը: 1913 թվականին արդեն տեղ էին հասցվել 3 շոգհրթուր և անհրաժեշտ ուղիսեր 200,000 ոտրճու արժեքով արծողությունը: Սկզբունքորեն լուծվել էր նաև անտառանյութի տեղափոխման համար անհրաժեշտ 10—15 շոգնեակների կառուցման հարցը⁴⁸:

ՇՌուս-պարսկական անտառաբոլորտների կառուցումը զրազվում էր ոչ միայն անտառների հատմամբ և վերամշակմամբ, այլև ձեռք էր բերել վարձակալած հողերում բոլոր տեսակի լեռնային հարստությունների հետախուզման և շահագործման բացառիկ իրավունք⁴⁹:

Ընկերության անդամներ թումանովը, Լիանոզովը և խոշտարիան համաձայնության մեջ էին մտել էնգելի-Քեհհրան ճանապարհային ընկերության հետ և նրանից ստացել էին էնգելիի և Քեհհրանի, Ղազվինի և Համազանի միջև բեռնատար և մարզատար ավտոմոբիլային հաղորդակցություն կազմակերպելու բացառիկ իրավունք: Նրանց ընկերությունը պարտավոր էր երկամյա ժամկետում ձեռք բերել մինչև 200 բեռնատար ավտոմեքենա՝ մտն 2 մլն ոտրու ընդհանուր արժողությամբ, որոնք ազատվելու էին վերոհիշյալ ճանապարհի բեռնաշրջանառության կեսը⁵⁰:

1913 թվականին ընկերությունն արգեն ուներ 19 բեռնատար, 4 կտոր, 2 ավտոմեքենա-հանրակառք և 1 մարդատար ավտոմեքենա⁵¹:

Բոլոր այդ կոնցեսիաների անվանապես պատկանում էին խոշտարիային, սակայն նրանց փաստական տերը Լիանոզովն էր: Դա բացատրվում էր նրանով, ինչպես նշում էր զննարան Յիսը, որ «...խոշտարիան նուստղուն ձեռնարկատեր և ճարպիկ գործարար էր, սակայն բացարձակապես դուրս էր միջոցներից»⁵²: Այդ իսկ պատճառով խոշտարիան իբ բոլոր

գործարքները կատարում էր ուրիշների միջոցների հաշվին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին խոշտարիայի ամբողջ գործունեությունը ֆինանսավորվում էր գերազանցապես Լիանոզովի կողմից: Եվ պատահական չէ, որ խոշտարիայի կողմից էնգելիի էլեկտրական լուսավորության, Քեհհրանի և էնգելիի միջև ավտոմոբիլային հաղորդակցության և մյուս կոնցեսիաները ստանալուց շատ շանցած դրանց փաստական տերը դարձավ Լիանոզովը:

Լիանոզովներեց բացի, հյուսիսային իրանի անտառային հարստությունների շահագործմանը մասնակցում էին նաև ուրիշ հայ ձեռնարկատերեր, ինչպես օրինակ, Թումանյանցիները, Մատուրովը, Մայիբովը և ուրիշներ:

Օրինակ, Թումանյանցը զգալի անտառային տարածքներ էր վարձակալել Մազանդարանում: Դրանք արժեքի մասին է խոսում այն փաստը, որ ֆրանսիական մասնագետի կողմից անցկացված ուսումնասիրության շնորհիվ պարզվել էր, որ այդ տարածքում կար 285—300 հազար կազեեկոճ⁵³:

Զնայած Թումանյանցիները դեռևս էին սկսել այդ անտառների շահագործումը, դրանք արգեն գրավել էին օտարերկրյա ընկերությունների ուշադրությունը: Ֆրանսիական սինդիկատներից մեկը Թումանյանցներին առաջարկում էր յուրբաքանչյուր քառակուսի մետր կազեեկոճայտի համար վճարել 10 ոտրի, ընդ որում հատումը և առաքումը սինդիկատի հաշվին: Նախատեսվում էր վարձակալական պայմանագիրը կնքել 24 տարով⁵⁴:

Բազմեցի վաճառական Մատուրովը ևս անտառներ էր վարձակալել Մազանդարանում, սակայն ոչ նա, ոչ Թումանյանցը չէին կարող համեմատվել Կուսիսի անտերակական տան և ՇՌուս-պարսկական անտառաբոլորտների կառուցման ընկերության հետ:

Ինչպես նշվել է վերևում, XIX դարի երկրորդ կեսից նկատվում է զյուրաշտնտեսական արտադրանքի ապրանքայնացման ուժգին միտում, որի հետևանքով դրա արտաճանումն անընդհատ ավելանում էր: Հատկապես արագ էր աճում տեխնիկական կուլտուրաների՝ բամբակի, ծխախոտի, ավիո-

նի արտագրութունը: XIX դարի վերջից Իրանի արտահանման դիտավոր ճյուղը դառնում է բամբակը, որի հիմնական սպառողը Ռուսաստանն էր:

Իրանում բամբակի արտադրության և արտահանման շեշտակի աճը նոր խնդիրներ էր առաջադրում նրա դիտավոր արտահանողներին: Ընդհուպ մինչև անցյալ դարի վերջը բամբակը գտնվում է մամլվում էր ձեռքի աշխատանքով: Օրինակ, XIX դարի վերջին Սաբզևարում կար բուրդ և բամբակ մամլող 11 ձեռքի մամլիչ⁵⁵, Քուրբաթե-Շեյղաբիում՝ ընդամենը 3⁵⁶:

Սպահանում միայն Արզումանով եղբայրների առևտրական տունն ուներ հիդրավիլի մամլիչ, մյուսները բամբակը մամլում էին ձեռքի մամլիչներով⁵⁷:

Որոշ շրջաններում Ղչալին նույնիսկ ամենահասարակ ձեռքի մամլիչներ: Օրինակ, Քուրդիզում արտադրվող բամբակը մամլվում էր Սաբզևարում, Նիշաբուրում կամ Քուրբաթե-Շեյղաբիում⁵⁸:

Բամբակի արտահանության արագ աճը պահանջում էր կատարելագործել բամբակի զտման և մամլման տեխնիկան, քանի որ ըզտված բամբակի արտահանումը տնտեսապես ձեռնտու չէր, իսկ հին եղանակներն արժեն չէին կարող բավարարել Այդ պատճառով արդեն XIX դարի վերջին Իրանի հյուսիսային շրջաններում հանգես եկան առաջին բամբակազտիչ գործարանները: 1896—97 թվականներին Բարժուռում գործում էր այդպիսի երկու գործարան⁵⁹, շեռագայում բամբակազտիչ գործարաններ կառուցվեցին Նիշաբուրում, Սաբզևարում, Սարբում, Մաշադիսերում, Բանդար Գյազում, Մամեղաբարում, Բոջնուզում և այլ վայրերում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Իրանի հյուսիսային շրջաններում հաշվվում էր ավելի քան 20 բամբակազտիչ գործարան: Դրանց գերակշիռ մեծամասնությունը պատկանում էր հայ առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին: Դա բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ հենց նրանք էին իրանական բամբակի հիմնական արտահանողները: Որպես կանոն, այդ գործարաններն աշխատում էին տե-

րերին պատկանող բամբակահումքի հաշվին: Նման պայմաններում ինքնուրույն նշանակություն ունեցող բամբակազտիչ գործարանները չէին կարող երկար գոյություն ունենալ: Հեռավարային էին միայն այն ձեռնարկությունները, որոնց տերերը միաժամանակ զբաղվում էին նաև բամբակի արտահանմամբ: Մյուս կողմից, Իրանի պայմաններում, որտեղ բացակայում էր ձեռնարկատիրոջ անձն և գոյարի անձնանմանությունը և ոչ ոք սպահովագրված չէր տեղական կամ վարչապետների կամայականություններից, իրանահայտակ վաճառականները չէին համարձակվում կապիտալ ներդնել արդյունաբերական շինարարության մեջ: Նրանք գերադասում էին իրենց զբաղական միջոցները շրջանառության մեջ դնել առևտրի ընագավառում և հողագործության մեջ, կամ թաղանջի դրամ, ինչը շափազանց ընտրոշ է ընդհանրապես Արևելքի երկրների և մասնաբաժնային Իրանի համար: Պատահական չէ, որ Իրանում արդյունաբերական շինարարությունը գտնվում էր հիմնականում օտարահայտակների ձեռքում: Մեր ունեցած տվյալներով իրանահայտակներից էր պատկանում ընդամենը 3 բամբակազտիչ գործարան:

Վերոհիշյալ գործարանների մեծ մասը գտնվում էր հորասանում և Մազանդարսանում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին իրանական բամբակի արտադրության զլխավոր կենտրոնները մեկում՝ Սաբզևարում, գործում էին բամբակազտիչ 4 գործարաններ, որոնք պատկանում էին Պոզնանսկու բաժնետիրական ընկերությանը, «Տեր-Մկրտիչ եղբայրներ» և «Հախնազարյանց և Ընկ.» առևտրական տներին, ինչպես նաև պարսիկ ձեռնարկատեր Խ. Ա. Իսֆահանիին: Այդ գործարաններից յուրաքանչյուրի կառուցումը սաբբավորումների հետ միասին նստել էր 40—50 հազար ուրլի⁶⁰:

Նիշաբուրում գործում էին Պոզնանսկու, Տեր-Մկրտիչների, Հախնազարյանցի և «Նալափյանց և Ընկ.» ընկերություններին պատկանող գործարանները: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ մի քանի բամբակազտիչ մեքենա, մեկական մամլիչ և 40—60 ձիառն հորությունը շարժիչ: Նիշաբուրի

և Սարգևարի գործարանների տեխնիկական հագեցվածությունը համարյա նույնն էր⁶¹:

Վերահիշյալ երկու քաղաքներում էլ լավագույնը համարվում էին Տեր-Մկրտիչների գործարանները, որոնցում տեղադրված էին ժամանակակից սարքավորումներ: Ե՛վ Սարգևարում, և՛ նիշարում նրանց գործարանները գնահատվում էին 80—90 հազար ուրլի⁶²:

Այս բնագավառում խոշորագույն ձեռնարկատերը «Աթայանց և Ընկ.» առևտրական տունն էր: 1909 թվականից նա բամբակազտիչ գործարան ուներ Մամեդբեյաում: Գործարանի սարքավորումների վրա ծախսվել էր 7 հազար թուման, Հիմնական կապիտալը շրջանառուի հետ միասին կազմում էր 15 հազար թուման: Գործարանի արտադրողականությունը օրական 400 փութ բամբակահումք էր, գործաշրջանի ընթացքում՝ 35 հազար փութ⁶³:

Առևտրական տունը բամբակազտիչ գործարաններ ուներ նաև Միանարաղում, Գերեղեղում, Հովնիչում, Բոջուրգում: 1916 թվականին Աթայանցն ուներ, խոշոր գործարան կառուցեցին Բոջուրգում, իսկ նախկին գործարանը, որը նրանք տիրում էին տեղի խանի հետ համատեղ, 16 հազար թումանով վաճառեցին վերջինիս⁶⁴:

Առևտրական տունը լայն գործունեություն էր ծավալել Սարգևարի շրջանում: Զգուշով ընդլայնել առևտրական գործառնությունների շրջանակները և ավելացնել զտված բամբակի արտահանումը Ռուսաստան, Աթայանցը 1915 թվականին նոր գործարան կառուցեց Ջովնիում՝ Մարզևարի մոտ, որը նրա կարծիքով հնարավորություն կտար այդ շրջանից մաքուր բամբակաթելի արտահանումն ավելացնել մինչև 50 հազար փութ⁶⁵:

Գործարանը զինված էր ժամանակակից սարքավորումներով և լավագույններից մեկն էր Իրանում: Հաշվավարկային բանկի ծառայողների գնահատմամբ գործարանն արժեք մոտ 75 հազար ուրլի⁶⁶:

Իրանում բամբակի արտադրության զլխավոր կենտրոններից մեկն Ատրաբարգն էր, որտեղ ևս բամբակի առևտուրն

ամբողջովին գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքում: XX դարի սկզբին Բանդար Գյաղում գործում էին բամբակազտիչ 4 գործարաններ, որոնք պատկանում էին «Նասիբյանց և Տեր-Պետրոսյանց», «Բեղարյանց և Կարապետյանց» ընկերություններին, վաճառական Միրզայանցին և «Թումանյանց եղբայրներ» առևտրական տանը⁶⁷:

Բամբակի խոշոր արտահանողներ Փանյանցը և Բոզգանյանցը բամբակազտիչ գործարաններ ունեին Բարֆուռում⁶⁸: Վերահիշյալ բոլոր գործարանները փոքր ձեռնարկություններ էին, որոնց արտադրողականությունը կազմում էր տարեկան 30—50 հազար փութ բամբակ: Գրանց գոյնաշրջանային բնույթ էին կրում՝ աշխատում էին 2—3 ամիս, երբեմն նաև ավելի, կախված գործարանների տերերի ձեռք բերած բամբակահումքի բանակից: Նրանք երբեմն գտման և մամլման նպատակով բամբակահումք էին ընդունում նաև այլ արտահանողներից: Վերջիններս պարտավոր էին վճարել 4 դրան 1 փութ բամբակի գուման⁶⁹ և 1 դրան՝ 1 հակ բամբակի մամլման համար⁷⁰: Մակայն մասնավոր անձանցից գտման նպատակով ստացված բամբակահումքը՝ 1500—2000 փութ, կազմում էր գործարանների ընդհանուր արտադրանքի աննշան մասը⁷¹:

Գ. Կալեմը պնդում է, որ Բանդար Գյաղում բամբակազտիչ գործարաններ ունեցող «Նասիբյանց և Տեր-Պետրոսյանց» և «Բեղարյանց», բացի ցածր գնով բամբակի գտման և զըռման համար զանվճող բարձր վճարի հետևանքով ստացվող շահույթից, տարեկան ստանում էր ևս 7—12 հազար փութ մաքուր բամբակաթել, որը գյուղացիներից զնված բամբակահումքի թեթևաշունչ արդյունք էր⁷²:

Մեր կարծիքով, գործարանների սահմանափակ արտադրողականության պայմաններում դա քիչ հավանական էր:

Գործարանները, սովորաբար, մշտական աշխատողներ չունեին, բացառությամբ մեխանիկի և նրա օգնականի: Գործաշրջանի ընթացքում յուրաքանչյուր գործարանի բանվորների ընդհանուր թիվը հասնում էր 25—30 հոգու, որոնք ստանում էին օրական 2—3 դրան⁷³:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Իրանում բամբակագործի գործարանների առաջացումը այդ երկրի տնտեսության մեջ օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման ուղղակի արդյունք էր: Չնայած դրանք հիմնականում փոքր ձևեր էին, սակայն իրենց գործունեությունը շարունակեցին ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, իսկ մի մասը նաև դրանից հետո: Դա բացատրվում էր նրանով, որ բամբակագործի արդյունաբերությունն Իրանի արդյունաբերության այն առանձնահատուկ ճյուղերից էր, որի արտադրանքը չէր զգում Իրանի սահմաններից դուրս գործող օտարերկրյա կապիտալի կործանարար մրցակցությունը:

Մեր կատարած ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ ինչպես այս դեպքում, այնպես էլ ընդհանուրումս, հայ բուրժուազիայի արդյունաբերական ձեռնարկատիրությունը սերտորեն կապված էր նրա առևտրական գործունեության հետ: Հայ վաճառականներին պատկանող արդյունաբերական ձեռնարկությունները, որպես կանոն, ինքնուրույն տնտեսական նշանակություն չունեին՝ թերևս բացառություն էին կազմում կիսնորոգների ձևեր օտարանկեր, բայց շրջանառության հետագա աճին: Մասնավորապես խոշոր արտահանողների կողմից բամբակագործի գործարանների շինարարությունը նրանց հնարավորություն էր տալիս զգալիորեն կատարելագործել բամբակի գուման և մամլման գործընթացը, զրանով իսկ նկատելի առավելություն ստանալով մյուս արտահանողների նկատմամբ: Վերջիններիս, հնարավորություն չունենալով կիրառել բամբակի գուման և մամլման նորագույն եղանակները, ստիպված էին կամ կրճատել բամբակի արտահանումը և կամ համաձայնության մեջ մտնել բամբակագործի գործարանների տերերի հետ՝ իրենց պատկանող բամբակը նրանց գործարաններում գտնելու և մամլելու համար, ինչը, անշուշտ, ձեռնառու էր գործարանատերերին:

Առևտրական գործառնությունների հետ արդյունաբերական ձեռնարկատիրությունը սերտ կապը բնորոշ է նաև ար-

դյունաբերության մյուս ճյուղերին: Այսպես, ռուսական նավթի խոշորագույն ներմուծողներից մեկը՝ Մ. Սարուխանովը, 1902 թվականին էնդելիում ձեռնամուխ եղավ նավթի տեղափոխման համար անհրաժեշտ թիթեղամանների պատրաստման գործարանի շինարարությանը: Գործարանի համար անհրաժեշտ սարքավորումները՝ շուրջ 30 հազար ռուբլու, ներմուծվել էին արտասահմանից⁷⁴:

«Քումանյանց եղբայրներ» առևտրական տոնը կառուցել էր մրգի շրայքման և մետաքսարտժոփ մշակման մի բանի ձեռնարկություններ, ինչը հնարավորություն տվեց զգալիորեն ավելացնել այդ սպրանքների արտահանումը Ռուսաստան և Արևմտյան Եվրոպա⁷⁵:

Հայ բուրժուազիայի ստանձին ներկայացուցիչներ փորձեր կատարեցին Իրանում կազմակերպել այնպիսի ադրանքների արտադրություն, որոնք միաժամանակ ներմուծվում էին արտասահմանից: Սակայն դրանք հաջողություն չունեցան: Տեղական արդյունաբերության զարգացման վրա օտարերկրյա կապիտալի թողած բացասական ազդեցության ցայտուն օրինակ էլ էնդելիում նավթաթոր գործարանների առաջացումն ու գործունեությունը: Իրանում նավթի թորման գործարան կառուցելու առաջին փորձն արվել էր դեռևս անցյալ դարի 70-ական թվականներին, երբ բաքվեցի Աղա Աբդուլ Հաջի Կասիմովը Բաքոնուշում կառուցեց ոչ մեծ գործարան: Անհրաժեշտ սարքավորումները գնվել էին Բաքում: Սակայն գործարանն աշխատեց շուրջ մեկ տարի և փակվեց թորած նավթի ցածր գին պատճառով⁷⁶:

Որոշ ժամանակ անց այս գործարանը վարձակալեցին բաքվեցի Հատի Աղա Բեկը և շահախնեցի Աղա Աբդուլ Բադին, որից հետո այն սկսեց արտադրել օրական 100 փոսթ թորած նավթ:

90-ական թվականների կեսերին ռուսահպատակ և իրանահպատակ ձեռնարկատերեր էնդելիում կառուցեցին նավթի թորման հինգ գործարան, որոնց արտադրական կարողությունը օրական 2400 փոսթ էր⁷⁷:

Դրանցից խոշորագույնը բաքվեցի հայ վաճառականներ

Մատուրովին և Գրիգորյանցին պատկանող գործարանն էր: Այն ունի կատարելագործված սարքավորումներ և նավթը թորում էր առաջադրել նշանակով, ուստի այն վաճառվում էր ավելի թանկ գնով: Գործարանն արտադրում էր օրական 1200 փուլ նավթի⁷⁸:

Կարճ ժամանակում էնզելիում նավթի արտադրությունն այնքան աճեց, որ այդ նավահանգիստ ժամանող նավերն արդեն տեղում էին վառելիք վերցնում, դրանով իսկ զրպալի տեղ շահելով ընդունվող բեռան համար: Վերահիշյալ զործարանների գործունեության հետևանքով Բաքվից նավթի ներմուծումը խիստ կրճատվեց: Գործարանների արտադրանքը ոչ միայն բավարարում էր տեղական պահանջարկը, այլև արտահանվում էր Իրանի այլ շրջաններ: 1895 թվականի հունիսից հոյեմբերի ժամանակահատվածում միայն Մատուրովի և Գրիգորյանցի գործարանն Արզարիլ և Ղազվին էր առաքել 27 հազար փուլ թորած նավթի⁷⁹: Ինչպես 1895 թվականին նշում էր Գիլանում ուսուական հյուպատոսը, «...ուսուական նավթը, տեղականի ցածր գնի պատճառով... լիովին դուրս է մղվել Գիլանի շուկայից»⁸⁰:

էնզելիում նավթաթոր գործարանների առաջացումը և ուսուական նավթի ներմուծման աստիճանական կրճատումն այնքան անհանգստացրեց ուսուական կառավարությանը, որ վերջինս XX դարի սկզբին հանեց Ռուսաստանից⁸¹: Դա րացասաբար անարդարաբան վրանում նավթաթոր արտադրության վրա, քանի որ տեղական արտադրանքը չէր կարող դիմանալ ուսուական էժան նավթի մրցակցությանը: Գիլանում նավթի արտադրությունն արագորեն անկում ապրեց և վերահիշյալ ձեռնարկությունների անգործության մասանվեցին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայ բուրժուազիային էին պատկանում նաև մի քանի այլ փոքր արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Օրինակ, ուսուհյատակ վաճառական Տեր-Գրիգորյանցը 1913 թվականին Ղազվինում բացել էր ժամում 8 փուլ հզորությամբ շոգեաղաց⁸²:

Հյուսիսարևմտյան Իրանից գլուղատեսակական հումքի գիտավոր արտահանողներից Հոմեյնի Աֆթաբզիլովը մտադիր էր Ուրմիայում կառուցել շոգեաղաց, սոցցարան և աղյուսի գործարան: 1914 թվականին բոլոր անհրաժեշտ սարքավորումներն արդեն տեղ էին հասցվել⁸³:

Դեռևս XX դարի սկզբին ողբերից խմբիչի առևտրով զբաղվող հայ վաճառականներն Իրանում ողբերից խմբիչների արտադրության ձեռնարկություններն ատելծելու փորձեր էին անում: Օրինակ, «Ֆարս» ընկերություն կարգադրեց—անգամ Ազամ Բարաչանը ցանկություն էր հայտնել Բանգար Գյազում կառուցել օղեգործարան⁸⁴:

Այսպիսով, խնդրո առարկա շրջանում, հայ բուրժուական որոշակի գեղ էր խաղում Հյուսիսային Իրանի արդյունաբերության զարգացման զործում: Խոշոր կապիտալներ էին ներգրվում արդյունաբերության այն շուղերում՝ անտառարդյունաբերություն, մկնարդյունաբերություն, բամբակաղաման գործ, որոնք հեռանկարային էին և կարող էին հաջողությամբ զարգանալ կիսազաղասյան Իրանի պայմաններում: Ինչպես արդեն նշել ենք, արդյունաբերական ձեռնարկատիրությունն բնագավառում ավելի ակտիվ գործունեություն էին ծավալել ուսուհյատակ հայ ձեռնարկատերերը: Իրանահյատակ հայերից միայն Թումանյանց եղբայրներն էին որոշակի հետաքրքրություն ցուցաբերում իրենց առևտրական գործարքների հետ սերտորեն կապված վերամշակող ձեռնարկությունների ներտարության նկատմամբ:

Ռուսահյատակ հայ ձեռնարկատերերի գործունեությունն այս բնագավառում, լինելով օտարերկրյա կապիտալի Իրան ներթափանցման անմիջական արդյունք, օրինակելվորեն նպաստում էր Իրանում արդյունաբերության զարգացմանը և իրանական պրոլետարիատի ձևավորմանը:

ԻՐԱՆԻ ՆՆՐՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅ ԲՈՒՐՄԱՅԻՆՆԵՐ

Իրանում Շալ բուրժուազիայի գործունեությունը չէր սահմանափակվում արտաքին առևտրով և արդյունաբերական ձեռնարկատիրությունը: Նրա հետաքրքրությունը շրջանակները զգալիորեն աճելի լայն էին և ընդգրկում էին իրանական սենտեություն նաև այլ բնագավառներ՝ ֆինանսները, ներքին առևտուրը, արանսպորտը և այլն: Ուշագրավ է, որ չի նկատվում մասնազիտացում տնտեսության առանձին ճյուղերում: Ընդհակառակը, վստահությունը կարելի է նշել, որ, որպես կանոն, մինևսույն ձեռնարկատերերն ակտիվորեն գործում էին երկրի տնտեսության տարբեր բնագավառներում:

Մինչև XIX դարի վերջը, պետական և ժամանակակից Լամնավոր բանկերի բացակայության պայմաններում, դրամական և բանկային բոլոր գործարքները կենտրոնացած էին դրամափոխների՝ սարաֆների, ձևաբանի Սարաֆների ինստիտուտի դիրք զգալիորեն աճում էր այն բանի հետևանքով, որ սեղանական վաճառականության շրջանում գերիշխում էին մանր ու միջին առևտրականները, որոնք, սովորաբար, սահմանափակ կապիտալ ունեին և առևտրական գործարքները կենթարկում համար մշտապես դրամի կարիք էին զգում: Ընդհուպ մինչև Եահնաշահական և Հաշվավարկային բանկերի ստեղծումը, իսկ որոշ շրջաններում նաև զրանից հետո, սարաֆները հանդիսանում էին մանր ու միջին վաճառականների ֆինանսավորման գլխավոր աղբյուրը:

«Տեղական դրամափոխների փոքր խմբերը գավառական քաղաքներում վերահսկում են շուկան»,—եղում է Զ. Քերզանի:

Սարաֆները բանկիրների դեր էին խաղում, բարձր տոկոսների դիմաց վաճառականների տրամադրելով փոքր գումարներ: Սակայն նրանց մեծ մասը ևս սահմանափակ դրամական միջոցներ ուներ: Նույն Քերզանի վկայությամբ, XIX դարի վերջին Մաշհադում հաշվվում էր 144 դրամափոխ և վաշխատու՝ 931 հազար թուման ընդհանուր կապիտալով: Նրանցից երկուսն ունեին 100.000-ական թուման կապիտալ, երեքը՝ 50.000-ական թուման, մնացածները մանր վաշխատուններ էին:

Գարի վերջին իրադրությունը որոշ շափով փոխվում է: Առևտրական խոշոր կենտրոններում բացվեցին Եահնաշահական և Հաշվավարկային բանկերի բաժանմունքներ: Մինևսույն ժամանակ իրենց գործունեությունն սկսեցին իրանական առաջին խոշոր առևտրաբանկային անկերը:

Իրանի տնտեսական կյանքի ընդունակություններից մեկն այն էր, որ առևտրական և ֆինանսարանկային գործարքները սերտորեն միահյուսված էին: Խորհրդային հետազոտող Վ. Պուլստեդի խոսքերով առևտրաբանական կապիտալի ներկայացուցիչները կազմում էին վարկադրամական ոլորտում գրազված անձանց ամենահարուստ և հզոր շերտը:

Իրոք, խոշոր վաճառականները և առևտրական ընկերություններն առևտրական գործունեությանը զուգընթաց գրազվում էին նաև վարկադրամական գործառնություններով: Ավելին, երբեմն, վերջիններս այնպիսի նշանակություն էին ձեռք բերում, որ զգվար էր պարզել, թե ինչն էր գլխավորը նրանց գործունեության մեջ՝ առևտրական թե վարկադրամական գործարքները:

Դրանց սերտաձման փայլուն օրինակ է «Թումանյանց կերպրներ» առևտրական տան գործունեությունը: Այն ստեղծվել էր Քավրիզի տան հիմնադիր Քավրիզի կրպակատերներին: Առևտրական տան հիմնադիրը Քավրիզի կրպակատեր

Հարություն Քումանյանցն էր: Ազգրում նրա ձեռնարկությունը զբաղվում էր իրանական շոր մրդի և մետաքսի արտահանմամբ: Սակայն առևտրական շրջանառության արագ աճը և այն հանգամանքը, որ նրանք ստիպված էին գործ ունենալ զբամական տարրերը Իրանից, հետո, Հարություն Քումանյանցի որդիներին ստիպեցին զբաղվել նաև զբամական գործառնություններ: Շուտով Քումանյանց եղբայրները միավորեցին իրենց կապիտալները և ստեղծեցին առևտրարան-կայան տան: Եվ Եթի մինչև XIX դարի 90-ական թվականները վերահիշյալ հաստատության գործունեության հիմքը կազմում էին առևտրական գործարքները, այսպե՛ս զբանից հետո ստազիս պլան մղվեց ֆինանսական գործունեությունը՝:

Իրականացնելով խոշոր առևտրական շրջանառություն և մշտապես կանխիկ դրամի անհրաժեշտությունը զբաղով, Քումանյանցները Ռուսաստանից ձուլածո աշծաթ էին ներմուծում և մտավարարում էին զբամահատարանին, զբա զիմաց ստանալով որոշակի քանակությամբ արծաթի գրամ: Մինչև 1894 թ. արծաթի գրամի, դրամի, հատումն ազատ էր թուրացանչուր որ իրավունք ուներ զբամահատարանին արծաթ մատակարարել և զբա զիմաց որոշակի գրամ արտանալ: Սակայն, ըստ էության, արծաթի մատակարարումը կենտրոնացած էր մի քանի ընկերությունների ձեռքում:

Քումանյանցները զբամահատարանին մատակարարում էին տարեկան 4000 փութ արծաթ, յուրաքանչյուր մսխալի (1 մսխալը մտավորապես հավասար է 4,6 գ) զիմաց ստանալով 21 շահի:

Կասեղիի առևտրական տանն Արամյանցի հետ միասին մտավարարում էր 2000 փութ արծաթի նույն պայմանով: Մոսկվայի Միլբոլգային և Շահնշահական բանկերը մատակարարում էին տարեկան հազարական փութ արծաթ, 1 մսխալի զիմաց ստանալով 20,5 շահի՝:

Ռուս աստիճանավոր Մ. Տոմարայի հաշվարկներով, արծաթի մատակարարողները ստանում էին մինչև 10 տոկոս շահույթ՝:

1894 թվականին շահը, նպատակ ունենալով բարձրացնել դրանի զեղջուրնությունը, արգելեց արծաթի ազատ ներմուծումը և դրանի հատումը: Սակայն դա քիչ բանով փոխեց գործի վիճակը: Իրանահատարանի վարձակալ նա ար էս-Սալթանեն, անհրաժեշտ միջոցներ և արծաթի հիմնական շուկաների հետ գործարար կապեր շունենալու պատճառով, համաձայնություն կնքեց Քումանյանցի և Կասեղիիի հետ, որով փերջիններս պարտավորվում էին զբամահատարանին մտավարարել տարեկան 6 հազար փութ արծաթ՝ 1 մսխալի զիմաց 21 շահի ստանալու պայմանով՝:

Այն բանից հետո, երբ նա ար էս-Սալթանենին փոխարինեց Հաջի Մեհմեդ Հասանը, վերահիշյալ ընկերություններին հաջողվեց համարյա նույն պայմաններով համաձայնություն կնքել զբամահատարանի նոր տիրոջ հետ: Սակայն 1894 թվականի ամառը Հաջի Մեհմեդ Հասանը հրամարվեց համաձայնություններից: Ամենայն հավանականությամբ զբա պատճառն այն էր, որ նրան հաջողվել էր իր համար ալիկի նպատակով համաձայնություն կնքել Արամյանցի հետ՝:

Քումանյանց եղբայրների առևտրական տունը մեծ շահով զբաղվում էր վարկային և այլ ֆինանսական գործարքներով: Նա իր հաճախորդների համար ընթացիկ հաշիվներ էր բացել, ալիանդներ էր ընդունում և վարկեր տրամադրում, ինչպես նաև զբաղվում էր պարտավորակների հաշվառմամբ և զբամական փոխարամներով: Ընկերությունը բաժանունքներ ուներ Իրանի հյուսիսային շրջանների բոլոր խոշոր առևտրական կենտրոններում:

Իրանում առևտրական գործերի համարտարամար Ա. Սոմոլի վկայությամբ, Շահնշահյան «...բանկային բոլոր գործարքները զանվում էին Քումանյանց ընկերության ներկայացուցչի ձեռքում»՝:

Ռաշտում պարտավորակների հաշվառմամբ զբաղվում էին Հաշվավարկային և Շահնշահական բանկերի բաժանունները և Քումանյանցների զբանսեյակը՝:

Ղազգիխում հիմնական վարկային հաստատությունները Հաշվապարկային բանկի գործակալությունը, Քումանյանց եղբայրները և բանկիր Հաջի Մուհամեդ Ալի Ազան էին¹¹։

Քումանյանցների առևտրաֆինանսական գործարքները Հյուսիսային Իրանում այնքան էին ընդլայնվել, որ զինպախա Ցիսի խոսքերով «...Իրանում արմատավորված կարծիքի համաձայն ուսական ուրյու կուրքը հաստատվում է Քումանյանց գրասենյակի կողմից»¹²։

Սակայն առևտրական տան ֆինանսական գործունեությունը չէր սահմանափակվում Իրանի հյուսիսային շրջաններով։ Բնկերությունը բաժանմունքներ ուներ նաև Բարբում, Աստրախանում, Մոսկվայում, Վիեննայում, Բեռլինում, Փարիզում, Լոնդոնում, Կ. Պոլսում և ֆինանսական գործառնություններ էր կատարում նաև Թուսաստանի և Աբևմայան եվրոպայի խոշորագույն առևտրաֆինանսական կենտրոններում¹³։

Քումանյանցները զգալի կապիտալ ունեին, որը հնարավորություն էր տալիս նշանակալի վարկեր արամադրելու նրա վարկերը նկատելիորեն զերազանցում էին իրանական մյուս հաստատությունների վարկային գործարքները, ըսյած կազմում էին առևտրական տան եկամուտների ընդգամներ 26 տոկոսը¹⁴։

Հարկ է նշել, որ Քումանյանցները վարկեր էին արամադրում ոչ միայն մասնավոր անձանց, այլև իրանական կառավարությանը։ Օրինակ, Մոզաֆեր էդ-Ղին շահի իշխանության տարիներին կառավարության պարտքը Քումանյանցներին կազմում էր 500.000 զուան¹⁵։

Իրանական կառավարության պարտքը Քումանյանցներին հատկապես արագ էր աճում 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխության շրջանում, երբ կառավարությունը մշտապես դրամի կարիք էր զգում։ 1906 թվականի հեղափոխական իրադարձությունների շրջանում, երբ պետական դանձարանը դատարկ էր, Քումանյանցները «...պետության կարիքների համար կառավարությունը տալիս էին օրական 10, 20, երբեմն էլ մի բանի հարյուր հազար թուման»¹⁶։

Միանգամայն օրինաչափ է, որ իրանական կառավարության աճող պարտքը սկսեց անհանգստացնել 1906 թվականի սեպտեմբերին ստեղծված Ազգային բանկին։ 1907 թվականի սկզբին բանկը շահական կառավարությանն առաջարկեց 3 մլն թուման վարկ։ Դրանից 500.000 արամադրվում էր կանխիկ, որից 300.000 նախատեսված էր 3,5 ամսյա ընթացքում Քումանյանցների պարտքը վճարելու համար¹⁷։

Սակայն հետագայում ևս իրանական կառավարությունը մեկ անգամ չէ, որ դիմում էր Քումանյանցներին ֆինանսական օգնությունը, 1912 թվականին կառավարության պարտքը վերահիշյալ բնկերությանը կազմում էր 1.500.000 զուան¹⁸։

Առևտրական տանը իրանական մյուս բանկային հաստատությունների հետ պայքարում այնքան ամրապնդվեց, որ սկսեց մրցակցել նաև Եանճշահական բանկի հետ։ Վերջինիս դեմ պայքարը, ազգային գրամական կապիտալի ներկայացուցիչներին ստիպում էր հանախ հանդես գալ միասնական ճակատով։ Այսպես, 1897 թվականին, երբ Եանճշահական բանկի արծաթի պաշարները սպառվել էին, Քավրուշում ստեղծվեց ազգայնիկ բանկիրներին մի միություն, որի մեջ մտնում էին Քումանյանց եղբայրները, Հաջի Լուսթ Ալին, էֆադլին, Հաջի Բադիրը, Մալեք Քուշարը և ուրիշներ¹⁹։ Միությունը նպատակ ուներ օգտվել Եանճշահական բանկի ղեկավարություններից և խռչնդոռու նրա ազդեցությունը հետագա աճը։

Եանճշահական բանկի և մյուս բանկային հաստատությունների հետ Քումանյանցների մրցակցությունը կանխորոշեց նրանց դաշինքը Հաշվապարկային բանկի հետ։ Քումանյանցները զգալի վարկեր էին վերցրել այդ բանկից և մշտապես զբաղվում էին նրա աջակցությունը։ Նման դաշինքը երկու հաստատությունների համար էլ շահավետ էր, բանի որ փոխադարձ աջակցությունը հեշտապես էր պայքարը մյուս բանկային հաստատությունների դեմ։ Մյուս կողմից, այն բացառում էր առևտրական տան դեմ Եանճշահական և Հաշվապարկային բանկերի միասնական ճակատով հանդես գալու հնարավորությունը։ Տարօրինակ է, սակայն, նկատվում այդ

երկու ազդեցիկ բանկային հաստատությունների սուր մեր-
ցակցությունները, նման համաձայնության վտանգ իրոք գոյու-
թյուն ունի: XX դարի սկզբից ավելի որոշակի է դառնում ազ-
գային բանկային կապիտալի դեմ համառոտ հանդես գալու
ՇահՆշահական և Հաշվավարկային բանկերի ձգտումը, որը
նյութատակ ուներ թույլ շտալ առաջինի հետագա համակենտ-
րոնացումը և հորացումը:

Իհարկե, թուամանյանց եղբայրների առևտրական տան
Ֆինանսական և բանկային գործունեությունը եղակի երևույթ
էր Իրանի տնտեսական կյանքում: Միևնույն ժամանակ, կա-
րեկի է վտանգությունը նշել, որ առևտրական և Ֆինանսական
գործարքների սերտաձուլում Իրանում հայ վաճառականության
գործունեության բնորոշ գծերից էր:

Իրանում վաշխառությունը ոչ միայն չէր դատապարտ-
վում, այլև վաղուց ի վեր իրախտալում էր: Ստացված վար-
կի դիմաց տարեկան 12 տոկոս վճարվել սովորական երևույթ
էր: Նման պայմաններում վաշխատուները հաճախ վարկեր
էին տրամադրում տարեկան 25 և նույնիսկ 50—60 տոկոսի
հաշվով²⁰, Հատկապես դժվար էր Իրանում վարկ ստանալ հե-
ղափոխական իրազդանությունների շրջանում:

«Պարսկաստանում դրամի բնդհանուր բացակայության
պայմաններում Գիլյանի շուկայում և դժվար է դրամ ստա-
նալ, իսկ ով էլ ստանալ է, ապա 30—40 տոկոսի հաշվով», —
նշում է ուսս աստիճանավոր Մ. Նիկոլսկին²¹:

Գրա պատճառը ոչ միայն դրամը թացցեցնելու տեղական
առևտրաֆինանսական շրջանների ձգտումն էր, այլև վարկա-
յին համարորդի չկարգավորվածությունը: Հայ վաճառական-
ների ևս դրաշխում էին վաշխատություններ և այլ ֆինանսական
գործարքներով:

Ջուլիան Բարիերը նշում է, որ հայկական տարբեր բն-
կերությունների հիմնավոր բանկային գործունեություն էին
ծավալել ամբողջ երկիրում²²:

Բանդար Գյազում զգալի վարկեր էին տրամադրում
«Իեղալյանց և Կարապետյանց» և «Նասիրյանց և Տեր-Պետ-
րոսյանց» ընկերությունները: Կայանքի վկայությամբ դրանցից

առաջինը տեղական բնակչությունից որպես ավանդ ստանում
էր տարեկան մինչև 150.000 թուման (մոտ 300.000 ռուբլի)²³:
Սովորաբար տեղական բնակչությունից ավանդներն ըն-
դունվում էին 7,5 տոկոս վճարելու պայմանով:

Միանգամայն օրինաշարի է, որ հայ վաճառականները
դժկամություններ էին ընդունում ՇահՆշահական կամ Հաշվա-
վարկային բանկերի բաժանմունքների բացումը և ամեն կերպ
խտրնդոտում էին բանկային այլ հաստատությունների առա-
ջացումը: Օրինակ, Բանդար Գյազում Հաշվավարկային բանկի
բաժանմունքի բացումը բոլորովին դուր չէկավ տեղի հայ
վաճառականներին, որոնց ձեռքում էին գտնվում վարկային
բոլոր գործարքները²⁴:

Հայ վաճառականները ոչ միայն վարկեր էին տրամադ-
րում և ավանդներ ընդունում, այլև դրաշխում էին դրամական
փոխադրումներով, պարտատուների հաշվառմամբ և
այլև: Նույնիսկ հայկական բաժնետիրական առևտրական բն-
կերությունները չէին բավարարվում զուտ առևտրական գոր-
ծարքներով:

Ընդհանրապես Իրանում և մասնավորապես հայ վաճա-
ռականության շրջանում լայնորեն տարածված էր առևտրի
կազմակերպման հեռույով եղանակը: Հումք արտադրողնե-
րին նախապես կանխավճար էր տրամադրվում: Նման վար-
կերը տրվում էին սովորաբար բամբակի, մետաքսի, բրնձի
և այլ ապրանքների դիմաց, բերքը հավաքելուց շատ առաջ:
Անշուշտ դրանք առաջին հերթին առևտրական գործարքներ
էին: Միևնույն ժամանակ դրանք հանդիսանում էին վարկա-
յին գործառնությունների յուրահատուկ ձև, քանի որ մյլ դեպքում
վարկատուները տրամադրած վարկի դիմաց ստանում էին
որոշակի տոկոս՝ 12—15, իսկ մյուս դեպքում, արտադրողնե-
րը վաճառականից նախապես վարկ ստանալով պարտավոր-
վում էին նրան հումքը վաճառել որոշակի զեղչով: Այս դեպ-
քում, քառ էություն, փոխառուները վարկի դիմաց տոկոս-
ները ստանում էին տարբեր ապրանքներով:

Սորտասանում, Աստարադում և Մոզանդարանում բամ-
բակի դիմաց զգալի վարկեր էին տրամադրում թուամանյանց

և Տեր-Մկրտիչն եղբայրների, «Հախնազարյանց և Ընկ.» առևտրական տները, «Բեզարյանց և Կարապետյանց», «Նուսիրյանց և Տեր-Պետրոսյանց» ընկերությունները, ինչպես նաև վաճառականների Փանչյանցը, Նալափյանցը, Բողղյանցը և ուրիշներ: Սպառանքի շրջակայքում և Քիրմանում նույն կերպ էր գործում Արզումանով եղբայրների առևտրական տները:

Վերոհիշյալ վարկային գործարքները սովորաբար ինքնուրույն բնույթ չէին կրում, այլ նպաստում էին այս կամ այն վաճառականին առևտրական շրջանառության աճին: Սակայն քիչ չէին դեպքերը, երբ հայ վաճառականներն իրենց կապիտալի մի մասը շրջանառության մեջ էին դնում զուտ վարկադրամական հարաբերությունների ուղղությամբ և զգալի շահույթ էին ստանում: Օրինակ, Հյուսիսային Իրանի շատ շերտաններում նրանց ձեռքում էր գտնվում դրամական փոխադրումների գործը: Փաջատեղյակ լինելով ռուսական և իրանական շուկաների վիճակին և ուշադրություն դարձրած և զգալի շահույթ ստանալու և դռանի կուրսերի փոփոխությանը, նրանք շահավետորեն գնում կամ վաճառում էին դրամական փոխադրումներ: Նույնիսկ խոշոր առևտրական տները և վաճառականներն անկասկածաբար առևտրական տարիներին դաշարեցնում կամ կըրճատում էին առևտրական շրջանառություն և զբաղվում գերազանցապես դրամական փոխադրումներով: Օրինակ, 1916 թվականին բամբակի խոշորագույն արտահանողներից մեկը՝ Ալյանյանցը, բարձր զին պատահառով դադարեցրեց բամբակի գնումը և սկսեց գրավել դրամական փոխադրումներով: Քիչ քաղցրան ձեռնառու էր վկայում է հետեղյալ փաստը: Նույն թվականին Ալյանյանցը 30 հազար ռուբլու դրամական փոխադրում էր գնել 1 թումանը 6 ռուբլի 60 կոպեկով, մինչդեռ ինքն իրանական դրամը ձեռք էր բերել թումանը 4 ռուբլի 30 կոպեկով²⁵:

Տեր-Մկրտիչների առևտրական տները ևս կրճատեց բամբակի գնման գործարքները և սկսեց դրամական փոխադրումներ գնել²⁶:

Հաճախ դիտվում էր նաև հակառակ միտումը: Հուժմիրի գնման եռուս շրջանում հայ վաճառականները, կանխիկ դրա-

մի խիստ կարիք զգալով, դրամական փոխադրումներ էին վաճառում Ռուսաստան: Օրինակ, Նորաստանում գործող հայկական խոշորագույն ընկերություններից մեկը՝ «Աթալյանց և Ընկ.» առևտրական տները 1913 թվականին 250,000 ռուբլու դրամական փոխադրում էր վաճառել Հաջվավարկային բանկի Ղուլանի բաժանմունքին²⁷:

Հայ վաճառականները ֆինանսական լայն գործունեություն էին ծավալել հատկապես այն շրջաններում, որտեղ թույլ էր Եանճարահական և Հաջվավարկային բանկերի ազդեցությունը: Օրինակ, Ղուլանում դրամական փոխադրումների գործը գտնվում էր թումանյանցների, «Բուրջիյանց, Աթալյանց և Ընկ.» առևտրական տան և վաճառականներ Արզուկասիմ Ախավանի և Արզուլ Վահաբ Ռաֆիկի ձեռքում²⁸:

Հայ վաճառականները, որոնք զգալի կանխիկ գումարներ ունեին, իրանական դրամ էին տրամադրում ոչ միայն մանր և միջին վաճառականներին, այլև խոշոր ընկերություններին և նույնիսկ Հաջվավարկային բանկի բաժանմունքներին: Մինչև 1915 թ. կիսնաղովների ընկերությունն իրանական դրամի անհրաժեշտության դեպքում գնում էր քաջատապես թումանյանց եղբայրների առևտրական տան օգնությունը²⁹:

1913 թվականին Հաջվավարկային բանկի Ղուլանի բաժանմունքը կանխիկ դրամի կարիք զգալով «Աթալյանց և Ընկ.» առևտրական տնից գնել էր 50 հազար ռուբլու իրանական դրամ³⁰:

Իրանի հյուսիս-արևմուտքում հայ վաճառականները զգալի վարկեր էին տրամադրում շարժական և անշարժ կայքերի գնման: Նման վարկային գործարքները տարածված էին հատկապես ջրաբանակ շրջաններում: Քուրդ հողատերերը հաճախ հայ և պարսիկ վաճառականներից վարկեր էին վերցրելով հողի, անեղի, կրպակները կամ քարվանդարների գրավի դիմաց: Հետագայում չկարողանալով վճարել պարտքերը, նրանք ստիպված էին պարտատերերին հանձնել իրենց շարժական և անշարժ կայքեր³¹:

Գեղայեան ծիսի վկայութեամբ, հայտնի վաճառական Զարարիա Նազարեկյանցի գործակալները «...փողի պարկերով շրջում էին ողջ հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանով, հողի դիմաց վարկեր էին արամադրում և շնչի գնով հող ձեռք բերում»³²:

Քաճրիզում ուսումնական զինավոր հյուպատոս Ա. Միլիերի տվյալներով, 1911 թվականին հայ ձեռնարկատերերն իրանական Ազրբեջանում տիրում էին մոտ 704,930 թուման (մասովորապես 1.268.000 ուղլի) արծողութեամբ անշարժ գույքի, որի զգալի մասը նրանց ձեռքն էր անցել վարկային գործարքների հետևանքով³³:

Հայ առևտրաֆինանսական շրջանների ներկայացուցիչները որոշակի հետաքրքրություն էին ցուցաբերում Իրանում պետական բանկի ստեղծման նկատմամբ: Նման գաղափար Օսմանյան կայսրության հայերի կողմից առաջ էր քաշվել դեռևս 1885 թվականին: Անդրիական աղբյուրների համաձայն, Կ. Պոլսի մի խումբ հայ ձեռնարկատերեր, այդ թվում Քիթարչին, Չարլզ Թադիրգյանք և Միրզա Յուսուֆը, բանակցություններ էին վարում Կ. Պոլսում Իրանի ղեկավար Մոշրե էդ-Թուլեի և նրա փեսայի՝ Նեզիպտուսում Իրանի զլխավոր հյուպատոս Հաջի Մեհմեդ Խանի հետ, նպատակ ունենալով Իրանում հիմնել բանկ «Իրանի և Աֆղանստանի բանկ»՝ անվանումով: Խմբի ներկայացուցիչները մտադիր էին համագործակցել օսմանյան բանկի հետ, իսկ անհրաժեշտ կապիտալ ձեռք բերել Փարիզում³⁴:

Այդ փաստն ուշագրավ է նաև նրանով, որ Իրանում դեռևս չկար պետական բանկ և ֆինանսական բոլոր գործարքներն իրականացնում էին սարաֆները:

1905—11 թվականների հեղափոխությունն ինքնուրույն գործունեության մղեց առևտրական և ֆինանսական բուրժուազիայի լայն շրջաններին: Մեջլիսի առջև ծառայած կառուցողուն խնդիրներից մեկն Աղզային բանկի ստեղծումն էր: Այն պետք է իր վրա վերցնեք Եանշահական բանկի գործառնությունները: Աղզային բանկի ստեղծման մասին հայաստարվոց դեռևս 1906 թվականինընդա ստեղծման համար

անհրաժեշտ գումարը պետք է հավաքվեր բաժանորդագրության միջոցով: Առաջին բաժանորդների թվում էին Հաջի Ամին էս-Ջարրի, Հաջի Բաղիրի, Քումսայանցիներ, Հաջի Մամեդ Խամայիլի և Արբաբ Զամշիդի բանկային գրասենյակները³⁵:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Հյուսիսային Իրանի անուսուության ապրքեր ճյուղերում զգալի կապիտալներ ներդրած ուսանդպատակ ձեռնարկատերերը որոշակի հետաքրքրություն էին ցուցաբերում Հաշվավարկային բանկի բաժնետոմսերի նկատմամբ: 1917 թվականի հուլիսին Մ. Կրանդոլդը, Ա. Խոշտարիան և է. Վատայան խոչըրդարի հղեցին Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարությանը, առաջարկելով իրենց վաճառել վերոհիշյալ բանկի բաժնեկցումարային կապիտալի 60 տոկոսը: Այդ խումբը ձեռնարկատիրական լայն գործունեություն էր ծավալել Հյուսիսային Իրանում և գտնում էր, որ Հաշվավարկային բանկը բոլորովին չի համարպատասխանում «Պարսկաստանում ուսական անտեսական շահերի ոչ ծավալին, ոչ բովանդակությանը»³⁶:

Այսպիսով, ֆինանսարանկային գործառնությունները կազմում էին հայ բուրժուազիայի ձեռնարկատիրական գործունեության կարևոր մասը: Ընդհանուր առմամբ դրանք սերտորեն կապված էին նրանց առևտրական գործարքների հետ: Բացառություն էր կազմում Քումսայանցի եղբայրների անուսուական տունը, որն արդեն XIX դարի վերջին վերածվել էր առևտրարանկային խոշոր հաստատության և կարևոր դեր էր խաղում Իրանի ֆինանսական կյանքում:

Հայ վաճառականությունը որոշակի դիրքեր էր զբաղվել Իրանի ներքին առևտրում: Երկրում ապրանքազրամական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով նախադրյալներ էին ստեղծվում բնաստեղծության քայքայման և ներքին շուկայի ձևավորման համար: Այդ գործընթացը հատկապես արագ էր ընթանում հյուսիսային շրջաններում, որտեղ գյուղատնտեսության ապրանքայնացման աստիճանն ավելի բարձր էր:

Ընդհանուր ստմամբ, երկրի ներքում մանրածախ անտուրը գտնվում էր զերտզանցապես մասնեղական վաճառականների ձեռքում: Հայ վաճառականները հիմնականում մեծածախ անտուր էին վարում: Սակայն Իրանի հյուսիսային շրջաններում հիմնավորապես հաստատվել էին նաև մեծ թվով մանր և միջին անտուրականներ, որոնք աշխույժ անտուր էին անում: Պ. Ավերյանովի վկայությամբ, իրանական Ագրիջանում և Կերքին անտուրը գտնվում էր պարսիկ և հայ վաճառականների ձեռքում⁵⁷:

Հայ վաճառականները մանրածախ անտուր էին վարում ոչ միայն խոշոր քաղաքներում, այլև գյուղական վայրերում: Բայր այն գյուղներում, որտեղ հայեր էին բնակվում, անտուրը գտնվում էր նրանց ձեռքում: Օրինակ, Մակվի խնության Քիշվիթիկի գյուղում կար 5—6 կրպակ, որոնք անհրաժեշտ ամեն ինչ մատակարարում էին ոչ միայն հայ, այլև քուրք բնակչությանը⁵⁸:

Սամաստում հայ և հրեա վաճառականները բրդերի հետ պարզ փոխանակային անտուր էին վարում: Նրանք բրդը գրեթե առլիս էին ուսական լիթ, հարուստ և օլլ պարսեղներ և նրանցից ստանում բուրդ, յուղ, պանիր և այլն⁵⁹: Նման անտուրը կանխիկ դրամով չէր կատարվում, ինչը ափազանց բնորոշ երևույթ է ապրիքագործական հարաբերությունների անբավարար զարգացման պայմաններում:

Հայ վաճառականության գործունեության կարևոր կենտրոններից էին Ռաշտը և Հնդեխին, որտեղ հաստատվել էին ինչպես խոշոր, այնպես էլ բազմաթիվ մանր ու միջին հայ վաճառականներ: Հնդեխում մեծ թվով հայկական կրպակներ կային, որոնք վաճառում էին զերտզանցապես ուսական ապրանքներ և սպասարկում էին ինչպես Հնդեխի, այնպես էլ մոտակա շրջանների բնակչությանը⁶⁰:

Ն. Ծավրովի վկայությամբ, Ռաշտում ամեն քաղաքային կարելի էր հանգրիպել հայկական ցուցանակներին⁶¹: Նույն հեղինակի վկայությամբ, Բանդար Գյաղում և Մաշադիսերում շկար մի ցյուղ, որտեղ չլինե՞ր հայ անտուրականի կրպակ⁶²:

Օտար հեղինակները ևս վկայում են այն մասին, որ հայերը կարևոր դեր էին խաղում Իրանի ներքին անտուրում:

«Հայերը մինչև այժմ էլ անտուրը են անում և դրամ փոխում իրանական շուկաներում և քարգավաճում են հաստատված առևտրից ստացվող շահույթից...» — նշում է Զ. Քերզոնը⁶³:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ եթե արտարին անտուրում հայ վաճառականները կողմնորոշվում էին զիպի ուսական արդյունաբերությանը, երկրի ներքում նրանք հաջորդությամբ վաճառում էին ոչ միայն ուսական, այլև արևմտաեվրոպական արտադրության ապրանքներ, նրանց խանութները լըցված էին անգլիական քամրակա մանուֆակտուրայով, ֆրանսիական անձնապիտու առարկաներով, ավստրիական և գերմանական բրդյա գործվածքներով:

Ներքին անտուրի զարգացման համար չափազանց կարևոր նշանակություն ունեին անտուրական ուղիների վիճակը և ժամանակակից փոխադրամիջոցների անկայությունը: Այդ երկու պայմաններն էլ Իրանում բացակայում էին: Ճանապարհների մեծ մասը հարմարեցված էր միայն դրաստների շարժման համար: Միևնույն ժամանակ այդ ճանապարհներով էրթևեկելը ոչ միշտ էր անվտանգ: Առևտրական քարայրով էրթևեկելը ոչ միշտ էր անվտանգ: Առևտրական քարայրով և նրանցից վրա հարձակումները սովորական երևույթ էին հատկապես այն ճանապարհներին, որոնք անցնում էին ռազմատենչ քաղաք ցեղերի բնակության վայրերով:

Կաղանկերպված ապրանքային և մարդատար երթևեկության բացակայությունը խոշոր վաճառականներին և անտուրական ընկերություններին ստիպում էր ինքնուրույնաբար ջրաղվել ապրանքների առքամամբ: Եր 1891 թվականին Լ. Պուլյակովը կաղանկերպից «Պարսկական ադահովագրական և արանսպորտային ընկերությունը», սակայն դրանից հետո էլ անտուրական խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչները շարունակում էին սպասարկել Իրանի կարևորադույն անտուրական ուղիները: Հայ բուրժուազիան ևս ակտիվորեն մասնակցում էր հյուսիսային Իրանի ճանապարհներով անտուրական երթևեկության կազմակերպմանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին էնդելի-Ռաշտ-Քեհերան ճանապարհով ապրանքների առաքումը զանգում էր Հիմնականում Քումանյանցների, Արամյանցի, Տեր-Սարգսյանցի և Պարսկական տրանսպորտի գրասենյակի ձեռքում: Նրանք բուրն էլ զգալի շահույթ էին ստանում, քանի որ այդ ճանապարհը առևտրական մեծ բեռնաշրջանառություն էր իրականացնում⁴¹:

Հյուսիսային Իրանի մյուս կարևոր առևտրական ուղին Աստարա-Արջաբի ճանապարհն էր, որն ուներ նաև կարևոր սարահանգիական նշանակություն: Այն վարձակալության էր սրված վանդալզմների ձկնորսությանների կառավարիչ Գրիգորյանի⁴²:

Քումանյանցները, ինչպես նաև վաճառականներ Ներսիսյանցը և Հարությունյանցը Աստարայում նաև առևտրական միջնորդի զեր էին խաղում: Նույն Հարությունյանցը (ևևարտունով) և Աղայանցը մի քանի ուրիշ վաճառականների հետ օգտասարկում էին Զուղա-Քավոբիզ և Զուղա-Խոյ-Ուրմիա ճանապարհներին⁴³:

Ռուս-իրանական առևտրի զարգացման համար կարևոր նշանակություն ուներ Մաշադիսեր-Քեհերան ուղին: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը ապրանքների առաքումն այդ ճանապարհով կատարվում էր քարավանների միջոցով, որոնք վարվում էին Փանյանց եղբայրների, Ալիևի և ուրիշների միջնորդությամբ: Սակայն պատերազմի նախօրյակին այդ ճանապարհը շահադրոժեիլու իրավունքը ձեռք բերեց Քումանյանց եղբայրների առևտրական տունը⁴⁴:

XX դարի սկզբին սրվեց պայքարը Ուրմիա լճում նավարկության իրավունք ստանալու համար: Այն վիթխարի նշանակություն ուներ ինչպիսի իրանական Ազրբեյջանի, այնպես էլ Հյուսիսային Քրդստանի առևտրի համար: Մոզաֆեր էդ-Դին շահն այդ իրավունքը հանձնել էր Իմամ Կուլի Միրզային՝ թոշակի դիմաց: Մինչև մեր դարի 10-ական թվականների սկիզբը կոնցեսիոներն ինքն էր իրականացնում նավարկությունը: Չնայած պարզազույն տեխնիկական միջոց-

ներին, Իմամ Կուլի Միրզայի արամադրության տակ կար 4 տասնապատվոր բեռնանավ, 1 շոգեմակույզ և 1 նավաբարչ բեռնանավ, Ուրմիա լճի բեռնաշրջանառությունը կազմում էր 1.200.000—1.500.000 փուլ⁴⁵, իսկ կոնցեսիոների տարեկան շահույթը՝ 8—10 հազար փուման⁴⁶:

Նրան արգելված էր Ուրմիա լճում նավարկության իրավունքը փոխանցել օտարերկրացիներին կամ նրանց հետ ընկերակցության մեջ մտնել լճի համատեղ շահագործման համար: Չնայած արգելքին, Իմամ Կուլի Միրզան XX դարի սկզբից հարաբերություններ մեջ էր մտել օտարերկրյա և տեղական խոշոր ընկերությունների հետ, նպատակ ունենալով նրանց հանձնել Ուրմիա լճում նավարկության իրավունքը: Առաջինն այդ գործով հետաքրքրվեց Քումանյանցների առևտրական տունը, որն առևտրական լայն գործունեություն էր ծավալել Իրանի Հյուսիս-արևմուտքում: Հավանաբար հենց դրանով էր պայմանավորված Քումանյանցների առանձնահատուկ հետաքրքրությունը Ուրմիա լճի կառավարմանը: Հաջողության զեպքում վերոհիշյալ կոնցեսիան կարող էր ունենալ ոչ միայն ինքնուրույն անտեսական նշանակություն, այլև, որ ավելի կարևոր էր, կնպաստեր ընկերության առևտրական շրջանառության աճին: Գեռև 1901 թվականին Քումանյանցներն «Ժրանի» բանկային գրասենյակի հետ համատեղ ցանկություն էին հայտնել ձեռք բերել Ուրմիա լճում նավարկության իրավունքը⁵⁰: Չնայած անհաջողության, առևտրական տունը հետագայում ևս բանակցություններ էր վարում Կուլի Միրզայի հետ նավարկության իրավունքի ստանալու համար⁵¹:

Օտարերկրյա ընկերություններից վերոհիշյալ կոնցեսիայի ձեռք բերումը հատկապես շահագործված էր անգլիական «Սթիվենս» ընկերությունը, որը ձգտում էր իր ձեռքը վերցնել իրանական Ազրբեյջանի արդյունաբերական և առևտրական ձեռնարկությունները: Ուշաքարվ է, որ Իմամ Կուլի Միրզայից Ուրմիա լճում նավարկության իրավունք ստանալու անհաջող փորձից հետո անգլիացիներն առաջարկում էին ստեղծել անգլո-ռուսական համատեղ ձեռնարկություն

Սթիվինսի գլխավորությամբ, նպատակ ունենալով թույլ
չտալ այդ կոնցեսիայի անցումը գերմանացիներին ձեռքը⁵⁰։

Նման անհանգստությունը որոշակի հիմքեր ուներ։ XX
դարի սկզբից, և հատկապես 1905—11 թթ. իրանական հե-
ղափոխության շրջանում և նրանից հետո գերմանական իմ-
պերիալիզմի ակտիվությունն Իրանում կտրուկ աճեց։ Գեր-
մանացիները ձգտում էին շահագանալ կառավարությունից
տարբեր կենցեխիաներ ստանալու միջոցով թուլացնել Անգլի-
այի և Ռուսաստանի տնտեսական ու բազարական գիրքերի
Իրանում։ Նրանց հակազդեցությունն առանձնապես ուժեղ էր
Իրանի հյուսիս-արևմուտքում, ընդ որում գերմանացիները
գործում էին ոչ միայն ուղղակիորեն, այլև իրենց պարսիկ
գործակալների միջոցով։ 1909 թվականին Թավրիզում գեր-
մանական Ռահիմ Աղա Ղազվինիի գլխավորությամբ ստեղծ-
վեց խոշոր վաճառականների և բանկիրների մի ընկերու-
թյուն, որը նպատակ ուներ ստանալ Ռումիա լճում նավա-
գնացություն կազմակերպելու մենաշնորհ իրավունք⁵¹։

1910 թվականին Ղազվինին Սաթթար իսանի միջոցով վեր-
սկսեց բանակցությունները Իմամ Կուլի Միրզայի հետ⁵²։

Ռուսաստանը ևս որոշակի ակտիվություն էր ցուցաբեր-
ում այս հարցում։ «Ապահովարություն և տրանսպորտի
պարսկական ընկերությունը», որին էր պատկանում Իրանում
տարանպորտային փոխադրումների մենաշնորհ իրավունքը,
բանակցում էր Թավրիզի երկաթուղային ընկերության հետ
նպատակ ունենալով նրան հանձնել ուղևորների և բեռների
փոխադրման իրավունքը։ Վերջինս իր հերթին բանակցում էր
Հաշվավարկային բանկի վարչության հետ Ռումիա լճում նա-
վագնացության իրավունքը նրան հանձնելու համար։ Սա-
կայն այս ծրագրերից ոչ մեկին վիճակված չէր իրականա-
նալ։

Իմամ Կուլի Միրզան հույժ գաղանի բանակցություններ
էր վարում նաև ռուսահպատակ վաճառական Գարրիկ Բու-
զադյանցի հետ, որն առտորական ակտիվ գործունեություն
էր ծավալել իրանական Ազրբեջանում։ Թավրիզի ռուսական
հյուպոտոսության տվյալներով, Իմամ Կուլի Միրզան դիմել
116

էր Բուզադյանցին Ռումիա լճում նավարկության իրավունքի
գրավի դիմաց իրեն տրամադրել 23 հազար թուման վարկ⁵³։

Չնայած Իմամ Կուլի Միրզան միաժամանակ բանակցու-
թյուններ էր վարում նաև մյուս շահագրգիռ կողմերի հետ,
Բուզադյանցին հաջողվեց 1912 թվականի հունվարի 23-ին
նրա հետ վարձակալական պայմանագիր կնքել։ Ըստ այդ
պայմանագրի, Իմամ Կուլի Միրզան իր և որդիների անունից
Բուզադյանցին վարձակալության էր ստալիս Ռումիա լճում զոր-
հող բոլոր շուգև- և տազաաստեալները։ Պայմանագիրը կըն-
քված էր 10 տարի ժամկետով և ուժի մեջ էր մտնում 1912
թվականի մարտի 9-ից⁵⁴։ Վարձակալը պարտավոր էր վճա-
րել տարեկան 13.400 թուման վարձավճար⁵⁵։

Մինչև վարձակալական պայմանագրի ժամկետի լրա-
նալը Բուզադյանցն իրավունք չուներ վաճառել կամ ուրիշին
զեչել իրեն արված իրավունքը, հակառակ զեչյում (կետ 6)
այն կորցնում էր ուժը։ Իմամ Կուլի Միրզան ևս իրավունք
չուներ մինչև ժամկետի ավարտը կոնցեսիան տալ ուրիշի⁵⁶։
Պայմանագրի համաձայն, Բուզադյանցի կառուցած բո-
լոր նավերը համարվում էին նրա սեփականությունը։ Իմամ
Կուլի Միրզան պարտավորվում էր անհրաժեշտության զեչյ-
քում պահեստներ և այլ շինություններ կառուցել փոխանք
չբարենկրում։

Բուզադյանցն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նավարկու-
թյան կազմակերպմանը։ Նա ձեռք բերեց ոչ մեծ շոգենավ,
կառուցեց նավակալաններ և այլ անհրաժեշտ կառույցներ։
1912 թվականի դեկտեմբերի 3-ին Ռումիա լճում սկսվեց շո-
գենավագնացությունը։

Վարձակալը մտադիր էր նավամատուց կառուցել նաև
Դերբենքում, որպեսզի շոգենավերը կանոնավորապես այ-
ցեղեն Ռումիա լճի հարավային ափը⁵⁷։ Դա մեծ շահով կը-
նպաստեր Ռումիա լճի վրայով Սոուրուպազի և Մուրբիի Քեր-
զստանի առևտրին։

Ինչպես տեսնում ենք, հայ վաճառականներն ակտիվորեն
մասնակցում էին հյուսիսային Իրանում առևտրական փո-
խադրումների կազմակերպմանը։

Վերևում հիշատակել ենք, որ XIX դարի վերջից անտարակա կապիտալն արագորին ներթափանցում էր գյուղ, հողեր վաճառականները նշանակալի հողատարածություններ էին գնում, ձգտելով իրենց ձեռքը վերցնել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Բնականաբար հայ վաճառականները ևս զգալի կապիտալներ էին ներդրել հողագործության մեջ: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ հող էին ձեռք բերում ոչ միայն իրանահայատակ հայ վաճառականները, ինչը կապված չէր որևէ զովարության հետ, այլև ուսուսուցատակ հայ ձեռնարկատերեր: Իրանական կառավարությունն օտարահայտակներին արգելել էր Իրանում հող գնել, վկայակոչելով Քուրբանըյի պայմանագրի Հատուկ ախտի 5-րդ հոդվածը, որով ուսուսուցատակներին թույլատրվում էր սեփականատիրության իրավունքով Իրանում ձեռք բերել աններ, պահեստներ և այլ շինություններ, սակայն հողի մասին ոչինչ չէր ասվում: Միևնույն ժամանակ երկրում գործում էին արգելում Իրանում հող գնելու Հայ վաճառականները, որոնք հիանալի գիտելին տեղի սովորույթները և օրենքները, բոլոր հողային գործարքները կատարում էին շարիաթի համաձայն: Նրանք վիթխարի հողային տերություններ էին ձեռք բերել հյուսիսային Իրանի բոլոր շրջաններում և հատկապես իրանական Աղբրեջանում: Այս բնագավառում հայկական խոշորագույն ձեռնարկությունը Քումանյանց եղբայրների անտարակա տունն էր, որի կալվածքները գտնվում էին իրանական Աղբրեջանում, Մազանդարանում, Գիլանում, Ղազվինում⁶⁰:

1915 թվականին Քումանյանցները 3 հազար դեռյառին հող գնեցին Սալավաթի շրջանում, նույն շահանաների ռազմատենչ ցեղերը մշտապես հարձակումներ էին գործում այդ շրջանի գյուղերի վրա⁶¹:

Անտարակա տան ներկայացուցիչ, բարվեցի առաջին գիլդիայի վաճառական Քովմաս Քումանյանցը Քավրիզի մտա գտնվող Գյունեյ-Արղանակի շրջանում ձեռք էր բերել 12

գյուղ, որոնց ընդհանուր արժեքը մոտ 100.000 թուման էր⁶²: Հետաքրքրական է, որ Քումանյանցները վարձակալում էին նաև խալիս հողերը: Օրինակ, իրանական կառավարությունը տարեկան 45 հազար թուման վճարի գնաց նրանց երկարատև ժամկետով վարձակալության էր տվել Մազանդարանի պետական հողերը⁶³:

Իրանական հյուպատոսական գործակալի վկայությամբ զեպրեթ էին լինում, երբ Քումանյանցները զյուզեր էին գնում ոչ թե զբամուլ, այլ մի քանի հարյուր փամփուշտի գնաց⁶⁴: Հողատիրություն բնագավառում լայն գործունեություն էին ծավալել նաև նազարբեկյանց եղբայրները: Սուրբուզի շրջանում նրանք երկարատև վարձակալության իրավունքով տիրում էին տասնյակ գյուղերին, որոնք զեռատվում էին մոտ 100.000 թուման: Նրանց էր պատկանում նաև բարդու 10 պարսկ, որոնց արժեքը մոտ 150.000 թուման էր⁶⁵:

Վերոհիշյալ կալվածքը պատկանում էր Մաբեթ խանին: Նրա մահից հետո որդին՝ նաև Բաբա խանը բազմաթիվ պարտքերը վճարելու համար կալվածքը երկարատև վարձակալության հանձնեց նազարբեկյանցներին: Սակայն դա հակասում էր պարսիկ աստիճանավորների շահերին, որոնք կորցնում էին հսկողությունը վերոհիշյալ կալվածքի վրա: Ուստի թափաժառանգ Մամեդ Ալի Միրզայի քանքերով գործարքը շեղյալ հայտարարվեց: Բայց շուտով նազարբեկյանցներին հաջողվեց համաձայնության գալ տեղական իշխանություններին հետ, որից հետո այդ հողերը ոչ միայն վերահանձնվեցին նրանց, այլև պայմանագրի ժամկետը 10 տարով երկարացվեց⁶⁶:

Հայ վաճառականներին պատկանող հողերի զգալի մասը նրանց էր անցել զբավով: Հաճախ պարսիկ և թուրք հողատիրերը չէին կարողանում իրենց հողերը պաշտպանել և զբանք վարձակալության էին տալիս ուսուսուցատակներին: Դրանով իսկ նրանք ստանում էին ուսուսուցական ամենագոր հյուպատոսների հովանավորությունը և իրենց ապահովագրում էին ռազմատենչ քովոր ցեղերի հարձակումներից, ինչպես նաև տեղական իշխանությունների կամայականություններից:

Օրինակ, 1908 թվականից սկսած Ուժգլուտի մահալը հաճախակի հարձակման էր ենթարկվում շահուհանների կողմից։ Խոչարեկլիկյան խանները նույնիսկ զավթել էին մահալը և հայտարարել նրա նկատմամբ իրենց իրավունքների մասին։ Այդ կալվածքների ահերթը՝ Մուխթար Նեղամ Ահմադը և նրա հորեղբայր Մեշկիկին Շոքա օլ-Մուր խանը, չկարողանալով սեփական ուժերով դիմադրել շահուհանիկներին, դիմեցին ուսուհան հյուսյատոսին։ Որոշվեց դրանք վարձակալության հանձնել ուսուհանականներին և շուտով այդ կալվածքների վարձակալը դարձավ Թավրիզում ուսուհանականի վաճառականների ավագ Հաջար Նազարեկլիկյանը։ 1914 թվականին նա նոր պայմանագիր կնքեց Շոքա օլ-Մուրի հետ, որով որպես սեփականություն ստացավ Ուժգլուտի մահալի կեսը՝ մոտ 30 հազար զեսայտին հողով։

Շատ հաճախ հողատերերի և ուսուհանականների միջև կնքվող վարձակալական համաձայնությունները ձևական բնույթ էին կրում։ Վերջիններքը դառնում էին կալվածքների ձևական տերեր և դրանք անցնում էին ուսուհան հովանավորության ներքո։ Դրանով հողատերերն ազատվում էին տեղական իշխանությունների շարաշահումներից, իսկ վարձակալաները դրա դիմաց ստանում էին որոշակի փոխհատուցում⁶⁵։ Նման դորձարձեքը հաճախակի էին հատկացնում Ուրմիայի և Սալմաստի շրջանում։

«Պարսկական կառավարությունը միայն անվանապես է (Ուրմիայում—Ս. Ս.), նրա հպատակներն արդեն չեն ենթարկվում իրենց թուրք կալվածատերերին, վերջիններս իրենց կալվածքները չնշին զնով վարձակալության ևն առյիս ուսուհանական հայերին»,— նշվում է 1913 թ. զեկտեմբերի 2-ին կաթողիկոսին ուղղված զեկույցագրում⁶⁶։

Պատահական չէ, որ հենց այս շրջաններում էր գտնվում հայ վաճառականների պատկանող հողերի հիմնական մասը։ Նազարեկլիկյանց եղբայրների մասին արդեն նշվել է։ Մահաբայանցները զգալի հողային տիրույթներ ունեին Ուրմիայում և Սալմաստում, որոնք զեհանավում էին 56.000 թուման⁷⁰։

Վաճառական Ռուստամ Շահգիլյանը Ուրմիայում վարձակալել էր Մաջիթ է-Սալիբանի կալվածքը, բացի այդ հողեր ունի Դիլմանի շրջանում։ Նրան պատկանող կալվածքների ընդհանուր արժեքը կազմում էր 50.300 թուման⁷¹։

Զգալի հողատարածություններ էին ձևոր բերել Ավազյանց եղբայրները (36.470 թուման արժողությամբ), Հակոբ Հասրաբյանցը (30.150 թուման արժողությամբ) և ուրիշներ⁷²։

Կասպից ծովի հարավային ափին մեծ քանակությամբ հող էր գնել վաճառական Փանյանց⁷³։

Մեկ ուրիշ հայ վաճառական՝ Աղամիրջանյանցը, թուրք մեկնորից վարձակալել էր 700—800 զեսայտին վարելահող և 350 դեսյատին թխտաներ։ Դրանցից 94 զեսայտինի վրա ցանված էր ցորեն, գարի, բամբակ, վուշ և այլ կուլտուրաներ, 60 զեսայտինը խոտհարք էր, իսկ 594 զեսայտինը՝ խոպան։ Վարձակալության ժամկետը 30 տարի էր⁷⁴։

Հյուսիսարևելյան Իրանում ակտիվ գործունեություն էր ծավալել սերկրագործություն⁷⁵ ընկերությունը, որը բաղկացած էր զլխավորապես Կրասնովոդսկի հայերից։ Ընկերությունը 1911 թվականին թուրքմեններից վարձակալել էր 12 հազար զեսայտին վարելահող, որի համար պարտավոր էր վճարել տարեկան 2.300 ոսթլի։ Պայմանագիրը կնքվել էր 99 տարի ժամկետով⁷⁶։ 1914 թվականին այդ հողերից միայն 230,5 զեսայտինն էր ցանքաի տակ, իսկ 7.700 զեսայտինը խոպան էր։ Ենթ 4 հազար զեսայտին վարձակալության էր տրված զերմանական «Աևարարաբ» ընկերությանը⁷⁶։

Սովորաբար հայ վաճառականները վարձակալած կամ զեած հողերի վրա սեփական տնտեսություն էին վարում, հաճախ կիրառելով արտագրության ստացվող եղանակներ։ Օրինակ, Ալիթալ մահալում Շիխանի խանի կալվածքի վարձակալները՝ Նազարեկլիկյանցները, «...Նորարդյն հողագործական գործիքներ էին օգտագործում...»⁷⁷, ինչը վկայում էր զլուզանտեսական տեխնիկան կատարելագործելու հայ վաճառականների ձգտումն մասին։

Իրանի հայ վաճառականությունը որոշակի ինքնուրույնություն ուներ նա ընտրում էր ավագ, որը վարում էր նրա ներքին գործերը և ներկայացնում էր նրա շահերը տեղական իշխանությունների մտու: Ավագներն ընտրվում էին ամենապարզեցիկ վաճառականներից, որոնք ընդհանուր հարցանք էին վայելում, լայն կապեր և մեծ ազդեցություն ունեին վաճառականների շրջանում: Օրինակ, Քավրիզում երկար տարիներ ռուսաճպատակ քրիստոնյա վաճառականների ավագը Չաբար նազարբեկյանն էր, Բանդար Գլայում՝ Հովեկի Սատուրվը:

Տեղի է նշել, որ ռուսաճպատակ հայ վաճառականները, ընդհանուր առմամբ, գտնվում էին ավելի բարենպաստ պայմաններում, քան իրանաճպատակները: Քուրբմենչայի հաշտության պայմանագրի համաձայն երանք կարող էին աղատ առևտուր վարել Իրանում և վճարում էին 5 տոկոս մաքուր Տեղական իշխանությունները նրանց չէին ձեղում տարբեր տուրքերով: Իր հերթին իրանական կառավարությունը հատուկ աստիճանավորներ կարգուղարմեր էր նշանակում, որոնք վարում էին օտարաճպատակ վաճառականների բոլոր գործերը: Կարգուղարմերը համապատասխան հյուպատոսությունների ներկայացուցիչների հետ մասնակցում էին այն բոլոր դատական գործերին, որոնք այս կամ այն շափով շոշափում էին օտարաճպատակ վաճառականների շահերը: Օրինաչափ է, որ հայ վաճառականները գտնվելով թշնամաբար տրամադրված մահմեդականների շրջակայքում, հաճախ իրենց ներկայացնում էին ռուսաճպատակներ, դրանով իսկ ապահովելով իրենց անվտանգությունը:

Միևնույն ժամանակ տեղական իշխանությունների կամայականությունները, շին հողերականության կողմից բոլորովուրդ մահմեդական բնակչության մոլեռանդությունը, հաճախակի հակահայկական ելույթները հայ վաճառականներից շատերին ստիպում էին ռուսական հյուպատոսություն ընդունել: Իրանական իշխանություններն ամեն կերպ փորձում էին խոչընդոտել դրան, քանի որ դա նրանց զրկում էր եկամտի լրացուցիչ աղբյուրից: Երբեմն հայ վաճառականներին միայն մեծ նվերների՝ «փիշեղենների» միջոցով էր հա-

րողվում ընդունել ռուսական հյուպատոսություն: Օրինակ, իրանաճպատակ սալմաստի Սալադ Սալադը ռուսական հյուպատոսություն ընդունելու համար Քիֆիլում Իրանի գրխավոր հյուպատոսին «նվեր» էր մատուցել 20 հազար թուման⁷⁸:

1906 թվականի դեկտեմբերի 30-ին Իրանի Հիմնական օրենքի ընդունումից և 1907 թվականի հոկտեմբերի 8-ին հաստատված Հիմնական օրենքի կրացումներից հետո երկրում կապիտալիստական ձեռնարկատիրության համար ավելի բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին: Հիմնական օրենքի կրացումների 9-րդ և 15—17-րդ հոդվածները փրաշխավորում էին իրանական քաղաքացիների անձի և սեփականության անձեռնմխելիությունը⁷⁹, դրանով իսկ լայն հեռանկարներ բացելով ձեռնարկատիրական գործունեության համար: Արևելամասին օրինաչափ է, որ դրանից հետո հայ, ինչպես նաև ընդհանուր առմամբ իրանական բուրժուազիան, զգալիորեն ակտիվացրեց ձեռնարկատիրական գործունեությունը՝ հատկապես արդյունաբերության բնագավառում:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

1. XIX դարի վերջից սկսվում է Իրանի պատմության նոր մասնանկալը, որի հիմնական սոցիալ-տնտեսական բովանդակությունը ֆեոդալական հասարակարգի քայքայումը և նոր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն էր, Այդ գործընթացի բնորոշ տառնձնահատկությունն այն էր, որ այն ընթանում էր օտարերկրյա կապիտալիստների և ներթափանցման և իմպերիալիստական տերությունների կողմից երկրի տնտեսական ու քաղաքական օտոչացման պայմաններում, Այդ ամենը սրտազի կնիք էր թողնում երկրի զարգացման վրա, պայմանավորում էր Իրանում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների անափարտությունը:

Արտաքին տնտեսական կապերի ամրապնդմանն ու զարգացմանը դուրեմիաց Իրանի ավելացումն էր գյուղատնտեսական հումքի արտահանումը: Տեղի էր ունենում գյուղատնտեսության ապրանքայնացման գործընթաց, որն ուղեկցվում էր ֆեոդալական բնատնտեսության քայքայմամբ: Կապիտալի նախապիշնական կոտակման հետևանքով օբյեկտիվ նախադրյալներ էին ստեղծվում երկրում կապիտալիստական հարաբերությունների առաջընթացի և նոր հասարակության երկու հիմնական զասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի ձևավորման համար: Սակայն երկրում գոյություն ունեցող պատմական պայմանները չէին նպաստում դրան: Ավելին, XIX դարի վերջից իմպերիալիստական տերությունների ուժեղացող էքսպանսիան հանգեցրեց նրան, որ

Իրանը, ձևականորեն մնալով սուվերեն պետություն, փաստորեն վերածվեց կիսագաղութի:

2. XX դարի սկզբին Իրանում գոյություն ունեցող հայկական խոշոր համայնք, որտեղ հաշվվում էր ավելի քան 80 հազար մարդ: Հայ բնակչությունը կենտրոնացած էր հիմնականում Իրանի հյուսիս-արևմուտքում և Սպահանի շրջակայքում: Նրա շուրջ 80 տոկոսը կազմում էր գյուղական բնակչությունը, քաղաքային հատվածը կազմում էր բնակչության ընդհանուր թվի մոտ 20 տոկոսը: Հետագայում, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, քաղաքային հայ բնակչությունն արագորեն աճեց:

Սոցիալական առումով հայ բնակչությունը ստորաբաժանվում էր տարբեր դասակարգերի և սոցիալական խավերի, որոնք գտնվում էին սոցիալական սանգուղքի տարբեր աստիճաններին: Իրանահայ բնակչության ամենարագածացանակ սոցիալական խումբը կազմում էր գյուղացիությունը: Հայ գյուղացիների հիմնական զբաղմունքը հողագործությունը և ահասնապահությունն էր, շնայած լայնորեն տարածված էին նաև տարբեր արհեստները՝ չոլահությունը, գորգագործությունը, դարբնությունը և այլն: Երբեմն հայ գյուղացիները լրավել իւղում էին կապերը հողագործության հետ և զբաղվում էին այս կամ այն արհեստով, օակայն վերջինս, որպես կանոն, օժանդակ զեք էր խաղում հայ գյուղացու կյանքում: Քաղաքային հայ բնակչությունը պատկանում էր հիմնականում երկու սոցիալական խմբերի՝ առևտրական և արհեստավորական դասերին: Արտաքին և ներքին առևտրի խոշոր կենտրոններում Քաղաքում, Ռաշտում, Էնզելիում, Ղազվինում և այլուր, զերակիտում էր առևտրական դասը, մյուս քաղաքներում, ինչպես, օրինակ Խոշում, Մակում, Նոր Զուլայում, զգալի թիվ էին կազմում արհեստավորները:

Իրանահայ համայնքի սոցիալական կառուցվածքի բնորոշ առանձնահատկությունն առևտրական բուրժուազիայի ազդեցիկ շերտի առկայությունն էր, բուրժուազիա, որն ակտիվ գործունեություն էր ծավալել երկրի տնտեսության ամենատարբեր ոլորտներում:

3. Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հայ առևտրական բուժօւսագիտական կարևոր դեր էր խաղում Իրանի արտաքին առևտրում: Իրանահայատականների հետ միասին ակտիվ գործունեություն էին ծավալել նաև ռուսահայատակ հայ ձեռնարկատերերը:

Հայ բուժօւսագիտական վճռորոշ գիրքեր էր գրավել իրանական արտահանման այնպիսի կարևոր ճյուղերում, ինչպիսիք էին բամբակը, շոր միրգը, բուրգը, մկենդանի: Միևնույն ժամանակ գործարար հատկանիշների և տեղի բնակչության պահանջարկների գերազանց իմացություն շնորհիվ նրան հաջողվում էր որոշակի գիրքեր պահպանել ռուսական մասնագիտությունը: Հարգարի, ինչպես նաև ավստրիական և գերմանական բրդյա մասնագիտությունը ներմուծման բնագավառում:

Ընդհանուր առմամբ ներմուծման բնագավառում, մինչև անցյալ դարի 80-ական թվականների կեսերը, հայ բուժօւսագիտական կողմնորոշվում էր դեպի Արևմտյան ծվրոպա: Սակայն Ռուսաստանի արդյունաբերության վարչապետները զուգընթաց, որն ուղեկցվում էր հովանավորական միջոցառումներով, նա վերակողմնորոշվում է դեպի ռուսական արդյունաբերություն: Զղալի լափով հենց հայ բուժօւսագիտական ակտիվ գործունեության շնորհիվ Ռուսաստանը դարձավ Իրանի գլխավոր առևտրական գործընկերը, հաջողությամբ մրցելով արևմտաեվրոպական տերությունների հետ:

Հայ բուժօւսագիտական արտաքին առևտրական գործունեությունը դրական նշանակություն ուներ նաև Իրանի համար, քանի որ մեծ լափով նպաստում էր նրա արտաքին տնտեսական կապերի ամրապնդմանը և Ռուսաստանի հետ առևտրական հարաբերություններում մտավոր հավասարակշռության պահպանմանը:

4. XIX դարի վերջին հայ առևտրական բուժօւսագիտական հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Իրանում արդյունաբերական ձեռնարկատիրության նկատմամբ: Այս բնագավառում հատկապես ակտիվորեն էին գործում ռուսահայատակ հայ ձեռնարկատերերը: Իրենց արամազրության տակ ունե-

կալով զգալի ազատ գրամական միջոցներ և գտնվելով ռուսական հյուպատոսների հովանավորության ներքո, նրանք խոշոր կապիտալներ էին ներդրում հյուսիսային Իրանի արդյունաբերության տարրեր էլուդերում: Պակաս ակտիվություն էին ցուցաբերում իրանահայատակ հայ ձեռնարկատերերը, ինչը պայմանավորված էր Իրանի պատմական պայմաններով:

«Իրոք, թուրքական, ինչպես և ցանկացած արևելյան տիրակալություն, անհամատեղելի է կապիտալիստական կարգերի հետ, ստացածով հավելյալ արժեքը ուշերով ապահովված չէ աստրապենի և փաշակների գիշտոյ՝ ձեռքերից, անկա չէ բուժօւսական ձեռքերում անաչին անհրաժեշտ պայմանը՝ վաճառականի անձի և նրա սեփականության պահանջությունը»,- նշում է Ֆ. Էնգելսը:

Այս միտքը լիովին կարելի է կիրառել Իրանի նկատմամբ: Հիմնականում գրանով էլ բացատրվում այն, որ արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծ մասը պատկանում էր օտարահայատակներին:

Արդյունաբերության բնագավառում հայ բուժօւսագիտական ձեռնարկատիրական գործունեության բնորոշ առանձնահատկությունը նրա սերտ կապն էր արտաքին առևտրական գործունեության հետ: Խոստով է այն փաստը, որ խոշոր միջոցներ էին ներդրվում իրանական արդյունաբերության այն էլուդերում՝ ձեռնարկունաբերություն, անտառարդյունաբերություն, բամբակագործական գործը և այլն, որոնց կարող էին հաջողությամբ դարձնել կրակաբանության Իրանի պայմաններում:

5. Հայ բուժօւսագիտական ակտիվորեն մասնակցում էր նաև Իրանի ներդրողական կապերին: Հայկական խոշոր առևտրական տները՝ Էնկերությունները առևտրի զուգընթաց իրականացնում էին ֆինանսական ամենատարբեր գործառնություններ: Տեղի էր ունենում վաշխառական կապիտալի հետ առևտրական կապիտալի սերտաձուծ, որի հետևանքով որոշ առևտրական տներ, ինչպես, օրինակ, Քումանյանց կորպորացիան առևտրական տունը, վերացնում էին առևտրաբանկային խո-

չոր հաստատությունների: Սակայն թումանյանցները բացառիկ երևույթ էին, ընդհանուր առմամբ հայ բուրժուազիայի ֆինանսական գործունեությունը սերտորեն կապված էր նրա առևտրական գործարքների հետ:

Իրանում հայ բուրժուազիայի գործունեության կարևոր ոլորտներից մեկը ներքին առևտուրն էր: Իրանի հյուսիսային շատ շրջաններում ինչպես մեծածախ, այնպես էլ հատաժամատ առևտուրը գտնվում էր հայ վաճառականության ձեռքում:

Ինչպես հայ, այնպես էլ ընդհանուր առմամբ իրանական բուրժուազիայի համար կապիտալ ներդրումների ամենաշատ հավետ ոլորտներից մեկը հողն էր: Հայ առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները նշանակալի հողային տիրույթներ էին ձեռք բերել: Գրանցում զարկ էր տրվում առևտրային հողագործությանը: Տեսակետություններում ստացվող գյուղատնտեսական արտադրանքը նախատեսվում էր դերահանցյալն արտաքին շուկա հանելու համար: Որոշ դեպքերում հայ վաճառականներն իրենց տիրույթներում կիրառում էին հողագործության առաջավոր եղանակներ և ժամանակակից գյուղատնտեսական տեխնիկա: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, հողի հետ սերտ կապն արգելակում էր հայ բուրժուազիայի հետագա զարգացումը, քանի որ պահանջում էր խոշոր կապիտալ ներդրումներ, որոնք կարող էին օգտագործվել կապիտալիստական ձեռնարկատիրության այլ բնագավառներում:

Մ Ա Ն Թ Ք Ա Յ Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ե Ն Ե Ր

ԱՌՋԱՐԱԿ

1. Томара М. Л. Экономическое положение Персии. СПб., 1895, с. 106.
2. (Косоговский В. А.). Из тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского. М., 1960.
3. Бакули Ф. Очерки торговли с Персией: Азербайджан, Мазандеран, Астрабад. СПб., 1875.
4. *Կալէ տեղում*, էջ 71.
5. Кассис Ж. Я. Экономическое положение современной Персии, Киев, 1915.
6. Бендерев. Астрабад-Бастамский район Персии. Поездка по району в 1902 г. генерального штаба полковника Бендерев. Ашхабад, 1904.
7. Огородников П. В Персию и прикаспийские провинции ее. СПб., 1878; *его же*. Очерки Персии. СПб., 1878; *его же*. Страна солнца. СПб., 1881.
8. Артамонов Л. К. Поездка в Персию. Астрабад-Шахрудский район и Северный Хорасан, ч. 1—2, Тифлис, 1894; *его же*, Северный Азербайджан. Всепо-географический очерк, ч. 1—2, Тифлис, 1896, *его же*. По Афганистану, Гератская провинция, Ашхабад, 1895.
9. Артамонов Л. К. Поездка в Персию..., с. 167.
10. Шааров Н. Н. Судостроение и торговля в Южной части Каспия. Русское судостроение, 1912 г. № 2—8; Соловьев Н. А. По южному побережью Каспия (Астрабад, Мазандеран, Гилян), Пг., 1916.
11. Казь Г. «Персидские земли» или «Новая апельсиния». Красноводек, 1914.
12. *Կալէ տեղում*, էջ 37.
13. Сахаров А. Русская колонизация Астрабадской провинции в Персии, Пг., 1915; Шааров Н. Н. Внешняя торговля Персии

- и участие в ней России. СПб., 1913; его же, Персидское побережье Каспийского моря, его производительность и торговля. Тифлис, 1913; Собоцинский Л. А. Персия, Статистико-экономический очерк. СПб., 1913; Зейдлиц Н. Очерк южно-каспийских портов и торговли. Тифлис, 1870; Риттх П. А. Политико-статистический очерк Персии. СПб., 1896; его же, Отчет о поездке в Персию и Персидский Белуджистан в 1900 г., ч. 1—2. СПб., 1901; Остапенко С. С. Внешние рынки России, Персидский рынок и его значение для России, Киев, 1913; (Аверьянов П. И.), Отчет о поездке по Северному Азербайджану полковника Шкинского и капитана Аверьянова в конце 1899 г., Тифлис, 1900; Ломницкий С. Персия и персы. СПб., 1902.
14. Տարսիմի Ք. Տիր-Տիգանեանց, Փամբակի նոր Ջուզարսի արկիտան, նոր Ջուզար, հ. 1—1880, հ. 2—1881;
15. Ս. Տրոսիան, Կարապետիան (պատերազմը Տարսիմի), Քիֆլիս, 1905;
16. Սալաման, նոր Ջուզար, 1906;
17. Арунет, Мамед Али шах, Народное движение в стране Тила и Солда, Александрополь, 1909, Д. Орбеладзискеան, Ազգայնորթի Առաջարթի Հայր Փարսիանի և Հեղափոխութի Ս. Եսիր-Արսուր Տիրսիան, նոր Ջուզար, 1892;
18. Бобылин Н. Н. Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901—23 гг., Тифлис, 1923;
19. Абдуллаев Э. З. Промышленность и зарожждение рабочего класса Ирана, Баку, 1963.
20. Сейдов Р. А. Иранская буржуазия в конце XIX—начале XX вв., М., 1974.
21. Глухогов В. С. Проблемы экономического развития Ирана, М., 1968; Кулагина Л. М. Экспансия английского империализма в Иране в конце XIX—начале XX вв., М., 1981; Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX в., М., 1983.
22. Невраев А. Ф. Южное побережье Каспия, в кн.: «Обзор предвоенного и современного состояния рыбного хозяйства СССР», Труды научного института рыбного хозяйства, т. 4, М., 1929; Тер-Ованесов Г. Г. К вопросу о российском капитале в рыбной промышленности Ирана. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия общественных наук, 1964., № 5.
23. Фарманов И. Г. Записки о фирме «Наследники Г. С. Лианозова», Астрахань, 1914.
24. Հ. Մ. Եղանյան, Կարաբոթի Տարսիմի-Քիտանի Իրանում 19-րդ

պարի երկրորդ կեսի, Երևան, 1970; Демин А. И. Современная иранская деревня, М., 1977.

25. The Economic History of Iran 1800—1914, Ed. by Charles Issawi, Chicago and London, 1971.
26. Նուրի տեղում, էջ 347;
27. Curzon G. N., Persia and the Persian Question, London, v. 1—2, 1892.
28. Litten Wilhelm, Persien, Von der „Penetration pacifique“ zum „Protectorat“. Urkunden und Tatsachen zur Geschichte der europäischen „penetration pacifique“ in Persien 1860—1919, Berlin und Leipzig, 1920.
29. Lambton Ann K. S. Landlord and Peasant in Persia, London—New York—Toronto, 1953.
30. Yaganegi E. B., Recent Financial and Monetary History of Persia, New York, 1934; Bharier J., The Economic Development in Iran 1900—1970, London, 1971; Entner M. L., Russo-Persian Commercial Relations 1828—1914, Gainesville, Florida, 1965; Journeys in Persia and Kurdistan: by Mrs. Bishop (Isabella L. Bird), v. 1—2, London, 1691.
31. ، ۱۳۳۷—۱۳۰۷ ، تهران ، ۱۳۳۸ ،
32. راتین اسمعیل ' انجمنهای سری در انقلاب مشروطیت ایران ' تهران ' ۱۳۴۵
33. آدمیت فریدن ' امیر کبیر دایران ' چاپ دوم ' تهران ' ۱۳۳۴
34. فاتح مصطفی ' پول و بانکداری ' تهران ' ۱۳۰۹
35. جمال زاده سید محمود علی ' کنج شایگان یا افواج اقتصادی ایران ' برلین ' ۱۳۳۵

Գ Ի Ն Ի Ս Կ Ա Ն Ա Յ Ի Կ

1. Anna Lambton, հղվ. աշխ., էջ 156;
2. Նուրի տեղում, էջ 155—156;
3. Նուրի տեղում, էջ 153;
4. Հ. Մ. Եղանյան, հղվ. աշխ., էջ 79.

5. Павлович М. Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии в ХХв. М. 1921, с. 25.
6. *Sā'at V. Bāqiyān, ʿIzāf. azīn.*, t. 119—120.
7. Anna Lambton, *ʿIzāf. azīn.*, t. 156.
8. *Azīnāt, ʿIzāf. azīn.*, t. 143.
9. *ʿAzīz mīqānāt*, t. 137.
10. *Paştānānīyān lāh kīyānāt* bīrānī *ʿIzāf. azīn.*, t. 119—120.
11. Томаха М. Л. *ʿIzāf. azīn.*, t. 12.
12. *Wāḡar P. D.*, *Notes in Persia and Kurdistan*, v. 1, p. 267.
13. Гаушановский Ю. Н. Очерк истории персидского хлопководства, его современное положение и перспективы развития. Библиотека хлопкового дала, кн. 10, М., 1928, с. 10—11.
14. *ʿAzīz mīqānāt*, t. 28—29.
15. *Surzon G. N.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 1, t. 368.
16. *ʿAzīz mīqānāt*.
17. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 в. д. 25, л. 8.
18. Романовский Ю. Шелководство в Гяляе. Сборник консульских донесений (СКД), СПб., 1910, вып. 1, с. 78.
19. *Surzon G. N.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 1, t. 369.
20. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 в. д. 25, л. 34 об.
21. *ʿAzīz mīqānāt*, p. 36 *ʿAzīz*.
22. *جمال زاده 'کنج شایگان . . . ص ۲۳*
23. *Ch. Wāḡar, Chāqīnān*, t. 1, bīrānī, 1933, t. 276.
24. Демин А. И. *ʿIzāf. azīn.*, t. 21.
25. Anna Lambton, *ʿIzāf. azīn.*, t. 173.
26. Гасиева Ш. А. О развитии торгового земледелия в Иране в конце XIX—начале XX вв., Известия АН Азербайджанской ССР, серия общественных наук, 1961, № 5, с. 99.
27. Курмеева Н. А. *ʿIzāf. azīn.*, t. 53—55.
28. Ритвич П. А. Политико-статистический очерк Персии. СПб., 1896, с. 103.
29. Собоцинский Л. А. *ʿIzāf. azīn.*, t. 56.
30. Тер-Гукасов Г. И. Политические и экономические интересы России в Персии, П., 1916, с. 9.
31. *Surzon G. N.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 2, t. 524.
32. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 202, 1904—16 гг., л. 26.
33. (Баумгартен Ф.), Поездка по восточной Персии Л-тн Волинского полка поручика Баумгартена в 1894 г., СПб., 1896, с. 140.
34. Зиновьев И. А. Статистические сведения о провинциях Гилян и Шахруд-Вастам, 1879—81, СПб., 1887, с. 39.
35. *Surzon G. N.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 1, t. 211—212.
36. Шегалов Н. Город Иезд (Восточная Персия). Общество востоковедения. Сборник Среднеазиатского отдела, СПб., 1907, вып. 1, с. 154.
37. *Seidov P. A.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 30.
38. *Surzon G. N.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 1, t. 167.
39. *Sydes P.*, *Ten Thousand Miles in Persia or Eight Years in Iran*, London, 1902, p. 200.
40. *Surzon G. N.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 1, t. 167.
41. *Sā'at Aḡāyānā Z. Z.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 98.
42. Шегалов Н. *ʿIzāf. azīn.*, t. 155.
43. *Abdullāh Z. Z.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 98.
44. *تاریخچه سی ساله . . . ص ۳*
45. Собоцинский Л. А. *ʿIzāf. azīn.*, t. 229—229.
46. *Surzon G. N.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 2, t. 245.
47. *Ch. Wāḡar, Chāqīnān*, t. 1, bīrānī, 1933, t. 276.
48. *تاریخچه سی ساله . . . ص ۴۲*
49. Томаха М. Л. *ʿIzāf. azīn.*, t. 171.
50. *Ostāpenko C. C.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 126—127, 150—151.
51. *ʿAzīz mīqānāt*.
52. *Sā'at Kōssovskiy V. A.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 164.
53. *Sā'at Gāykhodov V. C.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 11.
54. Англо-русское соперничество в Персии в 1890—1906 гг., Красский архив, М., 1933, № 1, с. 56.
55. *ʿAzīz mīqānāt*, t. 61.
56. *ʿAzīz mīqānāt*, t. 55.
57. *ʿAzīz mīqānāt*, t. 60.
58. *Sā'at Zvānī A. I.*, *Англо-русские противоречия в Иране накануне первой мировой войны, в кн.: Империализм и борьба рабочего класса*, М., 1960, с. 340.
59. *Liffen W.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 77.
60. *Sā'at Abdullāh Z. Z.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 50.
61. *Kōssovskiy V. B.*, *ʿIzāf. azīn.*, t. 83.
62. *ʿAzīz mīqānāt*, t. 164.
63. Международные отношения в эпоху империализма, серия 3, т. 1, № 218, М., 1935, с. 302.

1. The Economic History of Iran, 1800—1914, p. 58.
2. *Նույն տեղում*, էջ 30:
3. Максимович-Васильковский. Отчет о поездке по губернаторствам Западной Персии (Азербайджана и персидского Курдистана), ч. 1. Тифлис, 1903, с. 52.
4. *Abrahamian F.*, Iran Between Two Revolutions, Princeton, New Jersey, 1982, p. 12.
5. Բ. Ք. Տէր-Յովնանեան. Փամուսթիկ նոր Հուլայտ որ յԱզաւան, հ. 2, էջ 286, 296, 300, 312—313, 314—316:
6. *Նոր Հուլայի լրարեր*, 1 փետրվարի 1904 թ.:
7. *Sargson G. N.*, հղվ. աշխ., հ. 1, էջ 548:
8. Բ. Զեմեղիան, հղվ. աշխ., էջ 7:
9. *ԸՊՊԿԱ*, ֆ. 57, ց. 2, ք. 1931, թ. 61:
10. «Պարսկահայ տարեցույց», 1929 թ., էջ 156:
11. Բ. Զեմեղիան, հղվ. աշխ., էջ 69:
12. *Սամաատ*, էջ 25—58:
13. *ԸՊՊԿԱ*, ֆ. 57, ց. 2, ք. 1931, թ. 57:
14. Բ. Զեմեղիան, հղվ. աշխ., էջ 85:
15. Отчет о поездке в Макинское ханство драгомана генерального консульства в Азербайджане Восточного в октябре 1905 г. В кн.: Материалы по изучению Минора, вып. 1, СПб., 1909, с. 62.
16. Բ. Զեմեղիան, հղվ. աշխ., էջ 21, 51—52:
17. *Аргамон Л. К.* Северный Азербайджан, с. 392.
18. *Նոր Հուլայի լրարեր*, 1 փետրվարի 1904 թ.:
19. *Մշակ*, 7 դեկտեմբերի 1882 թ.:
20. Բ. Զեմեղիան, հղվ. աշխ., էջ 8:
21. *Նոր Հուլայի լրարեր*, 1 փետրվարի 1904 թ.:
22. *Նույն տեղում*:
23. *Кузнецова Н. А.* Об участии немусульман в торговле Ирана, В кн.: Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме, М., 1980, с. 118.
24. *Նոր Հուլայի լրարեր*, 30 նոյեմբերի 1905 թ.:
25. *Նույն տեղում*, 1 փետրվարի 1904 թ.:
26. *ՏՆ՝Ս Սամաատ*, նոր Հուլայ, 1906:
27. *Նոր Հուլայի լրարեր*, հուլիս 1906 թ.:
28. *Նույն տեղում*:
29. Բ. Զեմեղիան, հղվ. աշխ., էջ 25:
30. *Սամաատ*, էջ 23—58:
31. *Նույն տեղում*, էջ 26:
32. *Նույն տեղում*, էջ 41:

33. «Մարմ», Մ 6, 1892 թ.:
34. *Минорский В.* Движение персидских рабочих на промыслах в Закавказье, СКД, СПб., 1905, вып. 3, с. 206.
35. *Նույն տեղում*, էջ 209:
36. «Մշակ», 17 փետրվարի 1872 թ.:
37. Բ. Զեմեղիան, հղվ. աշխ., էջ 71—72: Մարմ, Մ 6, 1892 թ.:
38. *ԸՊՊԿԱ*, ֆ. 57, ց. 2, ք. 2013, թ. 4 հակ.:
39. Բ.Տէր-Յովնանեանց, հղվ. աշխ., հ. 2, էջ 286—287:
40. Материалы по изучению Востока, СПб., вып. 1, 1909, с. 24.
41. Բ. Զեմեղիան, հղվ. աշխ., էջ 24:
42. «Մարմ», Մ 6, 1892 թ.:
43. Մ. Եկեղեցիեանց, հղվ. աշխ., էջ 59:
44. *ԸՊՊԿԱ*, ֆ. 57, ց. 2, ք. 1931, թ. 57 հակ.:
45. *Նույն տեղում*, ք. 2013, թ. 4 հակ.:
46. Մ. Եկեղեցիեանց, հղվ. աշխ., էջ 22:
47. *Кузнецова Н. А.* Об участии немусульман в торговле Ирана, с. 117.
48. *Атрпет*, հղվ. աշխ., էջ 85—86:
49. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в, д. 18, 1904, л. 9—12, 16—20.
50. *Նույն տեղում*, թ. 12:
51. «Երևանացի», 21 սրբոստի 1892 թ.:
52. «Մշակ», 24 հուլիսի 1875 թ.:

1. *Тер-Аветисян С. В.* Город Джуга, Тифлис, 1937, с. 1.
2. Русско-иранская торговля. 30—50-е годы XIX века. Сборник документов. Составитель Н. Г. Кукуянова, М., 1984, с. 88.
3. *Նույն տեղում*, էջ 96—97 է:
4. The Economic History of Iran, p. 190.
5. *Кузнецова Н. А.* Иран в первой половине XIX в., М., 1983, с. 186.
6. *Նույն տեղում*, էջ 185—186:
7. ЦГИА Груз, ССР, ф. 378, оп 1, д 11061, л 40 об.
8. *Նույն տեղում*, ք. 11353, թ. 135 հակ.:
9. *Նույն տեղում*, թ. 102:
10. *Նույն տեղում*, ք. 12084, թ. 53:
11. *Նույն տեղում*:
12. *Նույն տեղում*, ք. 12257, թ. 41 հակ.:
13. АВПР, ф. Передский стол, д. 1806, 1869—71, л. 7.

14. ЦГИА Груз. ССР, ф. 380, оп. 1, л. 201, л. 42—43 об.
15. *Огородников П.* Страна солнца, СПб., 1881 с. 67.
16. ЦГИА Груз. ССР, ф. 12, оп. 2, д. 909, л. 35—36, микрофильм.
17. *Նույն տեղում, ք. 37, 39.*
18. АВПР, ф. Персидский стол, д. 1826, 1883—88 гг., л. 180 об.
19. *1885 թ. Իրանական Ազրբեջանում ևստական շարքը գնանաում էր բաժնանք (1 բաժնանք հավասար է 7,5 ևստական ֆանտի) 3,5 զրան, իսկ Գարակիլը՝ 4 զրանից մինչև 4 զրան 1 շափո*
20. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 60.
21. АВПР, ф. Персидский стол, д. 1826, л. 127 об.
22. *Баумгартен Ф.* Поездка по Восточной Персии Л—га, Вольтского полка поручика Баумгартена в 1894 г., СПб., 1896, с. 54—55.
23. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 7, д. 183, л. 70—70 об.
24. *Նույն տեղում, ք. 66 հակ.*
25. АВПР, ф. Персидский стол, д. 1826, л. 128 об., 129.
26. *Бакудин Ф. Եղվ. աշխ., էջ 70—71.*
27. *Бендерев, Եղվ. աշխ., էջ 135.*
28. *Артамонов Л. К.* По Афганистану, Гератская провинция, с. 125, 136.
29. АВПР, ф. Среднеазиатский стол, оп. 455, д. 719, 1901, л. 42—44 об.
30. *Նույն տեղում, ք. 218, 1900 թ., ք. 164—165.*
31. *Նույն տեղում, ք. 220, 1902 թ., ք. 5.*
32. *Адилов А.* Керманская область, СКД, СПб., 1908, вып. 2, с. 299.
33. *Миллер А.* Торговля Бахрамабада, СКД, СПб., 1907, вып. 1, с. 7.
34. *Чиркин С.* Хлопководство в Нефаганском округе, СКД, СПб., 1905, вып. 6, с. 438—439.
35. АВПР, ф. Среднеазиатский стол, оп. 485, д. 723, 1904, л. 305.
36. *Сенджиби М.* Персидский торговый капитал и персидское купечество, Торговля России с Востоком, М., 1927, № 11—12, с. 56.
37. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 7, д. 183, л. 67, 70.
38. *Бендерев, Եղվ. աշխ., հավելված, էջ 58—59.*
39. *Кассис Ж. Я. Եղվ. աշխ., էջ 4.*
40. *Казя Г. Եղվ. աշխ., էջ 107—108.*
41. *Նույն տեղում, էջ 109.*
42. *Нас А.* Хлопководство в Хорасане, СКД, СПб., 1905, вып. 5, с. 349—350.
43. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в, д. 18, 1904, л. 14.
44. *Նույն տեղում, ք. 14 հակ.*
45. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 73.
46. *Նույն տեղում, ք. 62.*
47. *Նույն տեղում, ք. 23, ք. 7, ք. 183, ք. 70 հակ.*
48. *Баумгартен Ф. Եղվ. աշխ., էջ 73—74.*
49. *Томара М. Л. Եղվ. աշխ., էջ 112.*
50. *Баумгартен Ф. Եղվ. աշխ., էջ 287.*
51. *Байбуртан В. А.* Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, Ереван, 1969, с. 39—44.
52. *Одферьев С.* Шелководство в Гяльне в 1904 и 1905 годах, СКД, СПб., 1905, вып. VI, с. 454.
53. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в, 1904 г, д. 25, л. 34.
54. *Նույն տեղում, Եղվ. աշխ., էջ 34.*
55. *Шааров Н. Н.* Персидское побережье Каспийского моря..., с. 71—72.
56. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в, д. 25, л. 97 об.
57. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 7, д. 183, л. 66—67, 70 об.
58. *Sirzop G. N., Եղվ. աշխ., 5, 2, էջ 510.*
59. *Кассис Ж. Я. Եղվ. աշխ., էջ 4.*
60. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 218, л. 102.
61. *Артамонов Л. К.* Поездка в Персию..., ч. 2, с. 167.
62. Извлечение из ответа П. М. Власова о поездке в 1892 г. по северным округам Хорасана. Сборник материалов по Азии, вып. 52, СПб., 1893, с. 6.
63. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 353, л. 17 об.
64. *Նույն տեղում, ք. 600, ք. 10, ք. 222, ք. 75 հակ.*
65. ЦГИА Груз. ССР, ф. 380, д. 434, л. 95.
66. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 18.
67. *Артамонов Л. К.* Поездка в Персию..., приложение, с. 52.
68. *Նույն տեղում, էջ 227.*
69. *Бендерев, Եղվ. աշխ., հավելված, էջ 59.*
70. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 36 об.
71. *Նույն տեղում, ք. 23, ք. 7, ք. 183, ք. 69.*
72. *Бендерев, Եղվ. աշխ., հավելված, էջ 59.*
73. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 43.
74. *Губаревич-Радобильский А. Ф.* Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами Азии, в кн.: Материалы для изучения хлопководства, вып. 2, СПб., 1912, с. 203.
75. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 353, л. 67.

76. Նույն տեղում,
77. Նույն տեղում, գ. 445, ք. 19 հակ.
78. Նույն տեղում,
79. Նույն տեղում, գ. 353, ք. 42 հակ.
80. Նույն տեղում, ֆ. 22, ց. 3, գ. 133, 1903—1909 թթ., ք. 7.
81. Նույն տեղում,
82. Նույն տեղում, ֆ. 600, ց. 10, գ. 218, ք. 3:
83. Նույն տեղում, ք. 13:
84. Նույն տեղում, ֆ. 21, ց. 11, գ. 105, ք. 104—109:
85. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 с/1, д. 483, 1890-1903, д. 44.
86. Նույն տեղում, ք. 34—34 հակ.
87. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 2, д. 352, л. 7.
88. Նույն տեղում, գ. 344, ք. 11 հակ.
89. Նույն տեղում, գ. 352, ք. 2—2 հակ.
90. Мананов Б. Из истории русско-иранских отношений в конце XIX—начале XXвека, Ташкент, 1964, с. 108.
91. Litten W., եղվ. աշխ., էջ 187:
92. Նույն տեղում, էջ 188:
93. Бендерев, եղվ. աշխ., հավելված, էջ 52:
94. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179—179 об. микрофильм.
95. فتح مصطفیٰ پهل وبانکداری ص ۳۲۱
96. Նույն տեղում, էջ 92:
97. Тожара М. Л., եղվ. աշխ., էջ 155:
98. Бендерев, եղվ. աշխ., հավելված, էջ 55:
99. Նույն տեղում, էջ 54:
100. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в, д. 67, 1901, л. 24.
101. Նույն տեղում,
102. Նույն տեղում, ք. 24 հակ.
103. Նույն տեղում, ք. 77:
104. Նույն տեղում, ք. 9 հակ.
105. Նույն տեղում, ք. 15 հակ.
106. ЦГИА СССР, ф. 22, оп. 2, д. 2488, 1901—1903 гг., л. 5.
107. Նույն տեղում:
108. Նույն տեղում:
109. ЦГИА СССР, ф. 21, оп. 1, д. 301, л. 7 об.
110. Նույն տեղում, ք. 7:
111. Նույն տեղում, ֆ. 600, ց. 2, а. 342, ք. 6—8:

1. آدمیت فریدون امیر کبیر . . . ص ۳۴۷
2. Նույն տեղում:
3. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 в, д. 25, 1904, л. 36 об.
4. Նույն տեղում, ք. 37:
5. Абдуллоев З. З. եղվ. աշխ., էջ 128:
6. Ритух Н. եղվ. աշխ., том 1, էջ 120—121:
7. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 109, 1911, л. 1 об.
8. Абдуллоев З. З. եղվ. աշխ., էջ 134:
9. The Economic History of Iran, p. 255.
10. Նույն տեղում:
11. Зейдшиц Н. Обзор южнокаспийских портов и торговли, Тифлис, 1870, с. 24.
12. ЦГИА СССР, ф. 1449, оп. 1, д. 20, л. 2.
13. Նույն տեղում, ք. 2 հակ.
14. Նույն տեղում, ք. 1:
15. Նույն տեղում, ք. 1—1 հակ.
16. Նույն տեղում, ք. 3:
17. The Economic History of Iran, p. 256.
18. Entner M. L., եղվ. աշխ., էջ 77:
19. Մեկ ֆրանկը հավաքը ևր ժողովրդուհա 2 զտանի:
20. Невраев А. Ф. եղվ. աշխ., էջ 355:
21. Тер-Ованесов Г. Г. եղվ. աշխ., էջ 108:
22. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 2, л. 223, 1906—1908 гг., л. 22.
23. Невраев А. Ф. եղվ. աշխ., էջ 379:
24. Тожара М. Л., եղվ. աշխ., էջ 25:
25. Невраев А. Ф. եղվ. աշխ., էջ 355:
26. Նույն տեղում, էջ 366:
27. Олферьев С. Торговля Гиляна в 1906—07 гг., СКД, 1908, вып. 1, СПб., с. 76.
28. Соловкин Н. А. եղվ. աշխ., էջ 157:
29. Невраев А. Ф. եղվ. աշխ., էջ 369:
30. Соловкин Н. А. եղվ. աշխ., էջ 30:
31. The Economic History of Iran, p. 253.
32. Олферьев С. Торговля Гиляна в 1906—07 гг., с. 76.
33. Невраев А. Ф. եղվ. աշխ., էջ 387:
34. «Մշակ», 15 հոկտեմբեր 1912 թ.
35. Олферьев С. եղվ. աշխ., էջ 76; Соловкин Н. եղվ. աշխ., էջ 36:
36. Казм Г. եղվ. աշխ., էջ 31—35, 37; Шауров Н. Н. Судостроение и торговля... Русское судоходство, 1912, № 8, с. 21.

37. The Economic History of Iran, p. 256.
38. *Yaganegi E. B.*, *Էջմ. աշխ.*, էջ 21.
39. *Тер-Ованесов Г.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 108.
40. *Նույն տեղում*, էջ 108—109.
41. *Նույն տեղում*, էջ 109.
42. *Абдуллаев З. З.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 131.
43. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 136, л. 142 об.
44. *Նույն տեղում*, գ. 1183, ր. 3 հանդ.
45. *Նույն տեղում*, գ. 138, ր. 143 հանդ.
46. *Նույն տեղում*.
47. *Նույն տեղում*, ր. 143.
48. *Նույն տեղում*, ր. 143 հանդ.
49. *Նույն տեղում*.
50. *Նույն տեղում*, ր. 144.
51. *Նույն տեղում*.
52. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, 1916, л. 178 б, микрофильм.
53. *Қазм Г.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 25.
54. *Նույն տեղում*.
55. *Бурджартен Ф.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 54—55.
56. *Нас А.* Хлопководство в Хорасане, СКД, СПб., 1905, вып. 5, с. 351.
57. *Чиркин С.* Хлопководство в Исфганском округе, СКД, СПб., 1905, вып. 6, с. 441.
58. *Нас А.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 351.
59. *Ильенко И.* Очерки Персии, СПб., 1902, с. 108.
60. *Кассис Ж. Н.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 26.
61. *Նույն տեղում*.
62. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 9, д. 990, 1915, л. 4.
63. Северная Персия, Сборник консульских докладов, М., 1933, с. 23.
64. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 202, л. 4, ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 9, д. 1083, л. 15.
65. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 9, д. 1083, л. 7.
66. *Նույն տեղում*, ր. 16.
67. *Шааров Н. Н.* Персидское побережье Каспийского моря... с. 71; *Қазм Г.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 107; *Сахаров А.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 46; *Базанов В. Б.* Северные провинции Персии, П., 1917, с. 43.
68. *Абдуллаев З. З.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 135.
69. Северная Персия, с. 23.
70. *Абдуллаев З. З.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 136.
71. Северная Персия, с. 23.
72. *Қазм Г.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 108.
73. Северная Персия, с. 23.
74. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 2, д. 344, 1902, л. 11 об.
75. *تاریخچه سی ساله . . . ص ۴۹*
76. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 с/1, д. 483, 1840—1903, л. 5 об.
77. ЦГИА СССР, ф. 20, оп. 7, д. 172, л. 16.
78. *Նույն տեղում*.
79. *Նույն տեղում*, ր. 17 հանդ.
80. *Նույն տեղում*, ր. 17.
81. *Абдуллаев З. З.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 132.
82. *Նույն տեղում*, էջ 154.
83. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 444, л. 2 об.
84. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 б, д. 18, 1902—1909 гг., л. 12—12 об.

Չ Ի Ն Խ Ե Ի Կ Ե Դ Ե Դ Ե Դ

1. *Surgeon G. N.*, *Էջմ. աշխ.*, Կ. 1, էջ 473.
2. *Նույն տեղում*, էջ 167—168.
3. *Глухобед В. С.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 52.
4. *تاریخچه سی ساله . . . ص ۴۸*
5. *Томара М. П.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 89.
6. *Նույն տեղում*, էջ 90.
7. *Նույն տեղում*, էջ 89.
8. *Նույն տեղում*.
9. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 в, д. 18, 1904, л. 15 об.
10. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 12.
11. *Նույն տեղում*, ր. 23 հանդ.
12. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 189, л. 179—179 об., микрофильм.
13. *تاریخچه سی ساله . . . ص ۴۹*
14. *St'a Глухобед В. С.* *Էջմ. աշխ.*, էջ 53.
15. *رائین اسمعیل' انجمنهای سری در انقلاب مشروطیت ایران' ص ۲۹*
16. АВПР, ф. Персидский стол, оп. 488, д. 4030, 1906, л. 169 об.
17. *Նույն տեղում*, գ. 4031, 1907—1908 թթ., ր. 14.

18. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 186, л. 13.
19. Косоговский В. А. *Եղի. աշխ.*, էջ 139;
20. Sirzon G. N., *Եղի. աշխ.*, հ. 1, էջ 474;
21. АВПР, ф. «Персидский стол», д. 784, 1909, л. 144.
22. *Bhagier I.*, *Եղի. աշխ.*, էջ 239;
23. *Казан Г.* *Եղի. աշխ.*, էջ 109;
24. Шааров Н. Н. Персидское побережье Каспийского моря... с. 73—74
25. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 252, 1917, л. 22—22 об.
26. *Եռչի տեղում*, ք. 29;
27. *Եռչի տեղում*, ք. 9, գ. 1082, ք. 2;
28. *Եռչի տեղում*, ք. 10, գ. 669, ք. 15 հակ., 18;
29. *Եռչի տեղում*, գ. 1003, ք. 109 հակ., գ. 346, ք. 6;
30. *Եռչի տեղում*, գ. 669, ք. 65 հակ.;
31. *Իշակ*, 7 դեկտեմբերի 1882 թ.;
32. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179 об., микрофильм
33. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп. 1, д. 338, л. 4, микрофильм.
34. The Economic History of Iran, p. 37.
35. АВПР, ф. «Персидский стол», д. 4030, 1906, л. 209—209 об.
36. *Ашавич Б. В.* Российское самодержавие и вывоз капиталов: 1895—1914 гг., Л., 1975, с. 207.
37. *Аверьянов П. Н.* *Եղի. աշխ.*, էջ 53;
38. Отчет о поездке в Макинское ханство драгомана генерального консульства в Азербайджане Минорского в октябре 1905 г., Материалы по изучению Востока, вып. 1., СПб., 1909, с. 25
39. «Մշակ», 27 հունիսի 1872 թ.:
40. *Ратих П. А.* Отчет о поездке в Персию... ч. 1, с. 98; *Соловкин Н. А.*, *Եղի. աշխ.*, էջ 153; *Шааров Н. Н.* Персидское побережье Каспийского моря... с. 33.
41. *Шааров Н. Н.* *Եղի. աշխ.*, էջ 45;
42. *Եռչի տեղում*, էջ 56, 73;
43. Sirzon G. N., *Եղի. աշխ.*, հ. 2, էջ 555;
44. *Бобынин Н. Н.* *Եղի. աշխ.*, էջ 81—82;
45. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 178 б, микрофильм.
46. АВПР, ф. «Персидский стол», д. 1899, 1914, л. 42—42 об., 43.
47. *Litten W.*, *Եղի. աշխ.*, էջ 139;
48. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 265, 1901, л. 33.
49. *Եռչի տեղում*, ք. 6 հակ.;
50. *Եռչի տեղում*, ք. 9;
51. *Եռչի տեղում*, ք. 128 հակ.:

52. *Եռչի տեղում*, ք. 17, 46;
53. *Եռչի տեղում*, ք. 57 հակ.—58;
54. *Եռչի տեղում*, ք. 72;
55. *Եռչի տեղում*, ք. 164;
56. *Եռչի տեղում*, ք. 222, 234
57. *Եռչի տեղում*, ք. 232;
58. *Եռչի տեղում*, ք. 232 հակ.;
59. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 445, л. 12.
60. *تاریخچه سی ساله . . . سی ۷۷*
61. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179, микрофильм.
62. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп. 1, д. 338, л. 43, микрофильм.
63. *Безсонов В. Б.* Северные провинции Персии, П., 1917, с. 161.
64. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179, микрофильм.
65. *Եռչի տեղում*, հավելված № 10;
66. *Արթուր*, *Եղի. աշխ.*, էջ 45—46;
67. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179 б, микрофильм.
68. ЦГИА Груз. ССР, ф. 21, оп. 9, д. 104, 1913, л. 4, микрофильм.
69. *Հոֆհիլ*, ֆ. 57, ք. 2, գ. 1931, ք. 57 հակ.;
70. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп. 1, д. 338, приложение № 10.
71. *Եռչի տեղում*;
72. *Եռչի տեղում*;
73. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179 б, микрофильм.
74. *Сахаров А.* *Եղի. աշխ.*, էջ 46;
75. *Եռչի տեղում*;
76. *Եռչի տեղում*, էջ 48;
77. ЦГИА Груз. ССР, ф. 21, оп. 9, д. 104, л. 2 об., микрофильм.
78. *Արթուր*, *Եղի. աշխ.*, էջ 119—120;
79. Конституция государств Ближнего и Среднего Востока, М., 1956, с. 189.

ԳՆԵՐԱԾՆ

1. *Энгельс Ф.* Внешняя политика русского царства. *К. Маркс*, *Ф. Энгельс*. Соч. 2-е изд., т. 22, М., 1962, с. 33.

ՄԱՄՈՒԿԻ ԿԱԶՄԻ ՍՏԵՒԱՆՑԱՆ
 ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶՄԻԱՆ ԻՐԱՆԻ
 ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔՈՒՄ

(XIX դ. վերջ XX դ. սկիզբ)

Ր Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Գլուխ առաջին. Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման հիմնական ուղղությունները XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին	26
Գլուխ երկրորդ. Իրանահայ բնակչության տեղաբաշխումը և տնտեսական վիճակը	49
Գլուխ երրորդ. Հայ բուրժուազիայի մասնակցությունը Իրանի արտարին առևտրին	69
Գլուխ չորրորդ. Հայ բուրժուազիայի կենտրոնացման գործունեությունը արդյունաբերության բնագավառում	107
Գլուխ հինգերորդ. Իրանի ներտնտեսական կյանքը և հայ բուրժուազիան	130
Վերջաբան	154
Մանրագրություններ	159

Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. Մազանյան
 Տեխ. խմբագիր Չ. Հ. Մազանյան
 Մրրագրիչ Գ. է. Գեճնյան

ИБ № 1744

Հանձնված է շրջափոխի 17. 04. 1992 թ., Խորագրված է տպագրության
 26. 05. 1992 թ., Չափը 84×108¹/₂, Բուլժ Մ 1: Տպատեսակի գրքի
 սովորականը բարձր տպագրության Պայմ. 9,24 մամ., տպագր. 11,0
 մամուլ, ներք. մամուլ 9,24: Հրատ.-հաշվարկ. 7,82 մամուլ: Տպարանի
 800: Հրատ. Մ 7995: Պատվեր Մ 31: Գինը 5 ու.

ՀՊԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:
 Издательство АН Арм., 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна,
 24 г.

ՀՊԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
 պող. 24:

Типография издательства АН Арм., 375019,
 Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.